

Сумський Історико- Архівний Журнал

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ З ІСТОРІЇ ТА
АРХІВОЗНАВСТВА УКРАЇНИ

№ XXII

Реєстраційне Свідоцтво
КВ №16686-5258 ПР від 05.05.2010

Журнал індексується у міжнародній наукометричній базі
Open Academic Journals Index. Імпакт-фактор ОАЖІ 2012 – 0,537

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

БАЖАН О.Г. – канд. істор. наук, ст. наук. співроб. (м.Київ, Україна)
БОДНАРЮК Б.М. – д-р істор. наук, доц. (м.Чернівці, Україна)
БОРЯК Г.В. – д-р істор. наук, проф., чл.-кор. НАН України (м.Київ, Україна)
ГОНЧАРЕНКО А.В. – канд. істор. наук, доц. (м.Суми, Україна)
ГУРЖІЙ О.І. – д-р істор. наук, проф. (м.Київ, Україна)
ДАНИЛЕНКО В.М. – д-р істор. наук, проф., чл.-кор. НАН України (м.Київ, Україна)
ДЕГТЯРЬОВ С.І. – канд. істор. наук, доц., головний редактор (м.Суми, Україна)
ДЬОМІН О.Б. – д-р істор. наук, проф. (м.Одеса, Україна)
ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ В.Б. – канд. філол. наук, ст. наук. співроб. (м.Суми, Україна)
ІГНАТУША О.М. – д-р істор. наук, проф. (м.Запоріжжя, Україна)
КРІНКО Є.Ф. – д-р істор. наук (м.Ростов-на-Дону, Росія)
МЕНЬКОВСЬКИЙ В.І. – д-р істор. наук, проф. (м.Мінськ, Білорусь)
НЕСТЕРЕНКО В.А. – канд. істор. наук, доц. (м.Суми, Україна)
ПАДАЛКА С.С. – д-р істор. наук, проф. (м.Київ, Україна)
ПАПАКІН Г.В. – д-р істор. наук, проф. (м.Київ, Україна)
РЕЄНТ О.П. – д-р істор. наук, проф., чл.-кор. НАН України (м.Київ, Україна)
РОМАНЮК І.М. – д-р істор. наук, проф. (м.Вінниця, Україна)
СТЕМПНЯК В. – д-р наук (dr.hab), проф. (м.Варшава, Польща)
СУЛЯК С.Г. – канд. істор. наук (м.Кишинів, Молдова)
ЧЕРКАСОВ О.А. – д-р істор. наук, доц. (м.Сочі, Росія)
ШМИГЕЛЬ М. – д-р істор. наук, д-р філософії, доц. (м.Банська Бистриця, Словаччина)
ЩЕРБАК М.Г. – д-р істор. наук, проф. (м.Київ, Україна)

Рекомендовано до друку Вченою радою Сумського державного університету (протокол №8 від 10.04.2014 р.)

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України від 6 жовтня 2010 р. №1-05/6 журнал включено до переліку наукових фахових видань України, де можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата історичних наук за спеціальністю «Історичні науки»

© ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ, 2014
© СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ, 2014
© СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМ. А.С.МАКАРЕНКА, 2014
© НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ, 2014

ЗМІСТ

ДО УВАГИ АВТОРІВ!	4
АРХІВОЗНАВСТВО	
ДАНИЛЕНКО О.В. (Київ) Архівні джерела дослідження історії міжнародних зв'язків УСРР у 1920-ті роки	5
ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО	
КУДІНОВ Д.В. (Київ) Висвітлення мемуарною літературою діяльності осередків Всеросійського селянського союзу в Україні в роки Першої російської революції	13
ХЛЫНИНА Т.П. (Ростов-на-Дону, Россия) Локусы частного: дом и семья в устных воспоминаниях очевидцев Великой Отечественной войны	24
КРИНКО Е.Ф. (Ростов-на-Дону, Россия) Воспоминания детей военного времени (1941-1945): источники изучения	34
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	
БОНДАР О.М. (Чернігів) Чернігівська фортеця в другій половині XVII ст.	42
КРАВЧЕНКО О.М. (Суми) Михайлівський Іоанно-Предтеченський монастир середини XVII-XVIII ст.	48
ДЕГТЯРЬОВ С.І. (Суми) Педагогічні чиновники в українських губерніях першої половини XIX ст.: види утримання, заохочень і покарань	54
МАЙДЕБУРА О.П. (Херсон) Становлення медичної радіобіології на півдні України	65
СТЕЛЬНИКОВИЧ С.В. (Київ) Адміністративно-територіальний устрій генерального округу Житомир (друга половина 1941 - початок 1944 рр.)	73
ВЛАСЕНКО С.І. (Київ) Степовий рейд з'єднання українських кавалерійських партизанських загонів (за документами ЦДАГО України)	79
РЕЦЕНЗІЇ. БІБЛІОГРАФІЯ	
МАКСИМОВ К.Н. (Элиста, Россия) С.А.Кропачев, Е.Ф.Кринко. Потери населения СССР в 1937-1945 гг.: масштабы и формы. Отечественная историография. - М.: РОССПЭН, 2012. - 350 с.	89

На обкладинці: С.1 - Троїцький собор - пам'ятка архітектури Сумщини початку XX ст. Собор побудований за проектом сумського архітектора Г.Шольца 1901 р. Фото *А.В.Клименко*; С.4 - Ольвія - давньогрецьке місто на березі Південного Бузького лиману на території України (нині - Миколаївська область), навпроти острова Березань. Засноване в VII ст. до н.е. колоністами з Мілета. Фото *С.І.Дегтярьова*

АРХІВОЗНАВСТВО

UDC 339.9(477):025.171“192”

ДАНИЛЕНКО О.В.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, доктор історичних наук, доцент (Україна)

**АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ МІЖНАРОДНИХ
ЗВ'ЯЗКІВ УСРР У 1920-ті РОКИ**

Аналізуються архівні джерела з історії міжнародних зв'язків Української СРР у 1920-ті роки. Основні документи з даної проблематики містяться у фондах двох державних архівів - ЦДАВО і ЦДАГО, і стосуються дипломатичних, економічних, соціальних, гуманітарних, культурних, науково-освітніх та інших зв'язків УСРР з закордоном. Архівна база є репрезентативною і цілком достатньою для здійснення різнопланових науково-історичних досліджень міжнародних зв'язків України у 1920-ті роки.

DANYLENKO O.V.

Kyiv National University named after Taras Shevchenko, Dr (History), Associate Professor (Ukraine)

**ARCHIVE SOURCES IN RESEARCH THE HISTORY OF INTERNATIONAL
CONNECTIONS OF UKRAINIAN SSR IN 1920th**

Main archive documents about international relations of Ukrainian SSR in 1920th are analyzing in the article. Most part of these documents concentrating in two State archives - CSAPO and CSAHI. International relations is complicated system of political, diplomatic, economic, social, humanitarian, cultural, scientific, educational, sporting and other connections between countries. It was proved in the article that Ukraine was active participant of international relations for all 1920th. In 1918-1923yy international connections of Soviet Ukraine was mainly concerned in it's diplomatic institutions and represented by officials. But even after creation Soviet Union in 1922 and closing Ukrainian International Affairs Peoples Committee in 1923, Ukrainian SSR stayed as part of international relations by direct contacts between people, by citizen's unions, by trade institutions, by books-exchange activity, by Red Cross organizations, by transport communications, by communications, by technical cooperation, by cultural and sport interaction or through diplomatic organizations of Soviet Union until the end of 1920th. Personal connections between Ukrainian citizens and foreigners were important part of interstate relations, as we can see from archive collections. There are enough personal documents in archives, which belong to H.Rakovskyy, M.Skrypnyk, I.Kulyk, O.Polotskyy, O.Aussem, V.Aussem, M.Levytskyj, O.Shumskyj, E.Kviring, J.Kotsyubynkyy, D.Manuilskyj, V.Jakovlev, E.Terleckyy, S.Bron and other official persons of Ukrainian Soviet State. These documents shows different levels and different directions of international relations of Soviet Ukraine in 1920th.

ДАНИЛЕНКО А.В.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, доктор исторических наук, доцент (Украина)

**АРХИВНЫЕ ИСТОЧНИКИ ИССЛЕДОВАНИЯ ИСТОРИИ МЕЖДУНАРОДНЫХ
СВЯЗЕЙ УКРАИНСКОЙ ССР В 1920-е ГОДЫ**

Анализируются архивные источники по истории международных связей Украинской ССР в 1920-е годы. Основные документы по данной проблематике содержатся в фондах двух государственных архивов - ЦГАВО и ЦГАОО, и касаются дипломатических, экономических, социальных, гуманитарных, культурных, научно-образовательных и других связей УССР с заграницей. Архивная база является репрезентативной и вполне достаточной для проведения разноплановых научно-исторических исследований международных связей Украины в 1920-е годы.

Інформаційна репрезентативність джерел є неодмінною складовою історичного дослідження, але не менш важливим має бути наукове обґрунтування їх вибору, тобто такої сукупності та внутрішньої класифікації, яка б забезпечила вивчення соціальних систем. У зв'язку з цим потрібно констатувати, що міжнародні відносини становлять складну систему політичних, економічних, соціальних, наукових та культурно-освітніх зв'язків між країнами, вивчення яких неможливо здійснити без з'ясування взаємодії підсистем. Останні є структурно-формуючими, хоча існують і похідні, але їх виразниками постають джерела інформації, тобто конкретні документи і матеріали.

Методологією історичного дослідження є сукупність методів, прийомів, підходів. Однак без прикладного застосування методологія залишається абстрактною теорією. Практика історіописання це, насамперед, науково обґрунтоване структурування інформації про минуле шляхом системного вивчення джерел, яке і забезпечує об'єктивність дослідження, оскільки його об'єктом є не саме явище, а різноманітні носії інформації про нього. Вичерпність історичного знання залежить від кількох обставин, серед яких чільне місце займає рівень презентативності джерел, тобто використання їх генеральної чи вибіркової частини, якщо вони виявлені, типологізовані, перевірені на автентичність тощо.

Сучасні історіографічні джерела з міжнародної тематики демонструють кілька оціночних характеристик, маючи такі фразеологічні виразники: *“міжнародні відносини”*, *“міжнародні зв'язки”*, *“міжнародне співробітництво”*. Міжнародні відносини у 20-х роках ХХ ст. мали міжсистемний рівень, який включав державні, політичні та соціальні підсистеми країн, тому у випадку становлення дипломатичних відносин доцільніше було використовувати термін *“міждержавні відносини”*, що зумовило б і відповідний підхід до формування джерел. Дипломатичними можуть бути відносини між країнами на рівні послів та представництв, а міждержавні значно ширшими, тому що їх суб'єктами стають господарські та інші установи.

Здійснюючи вибірку джерел щодо цього періоду, важливо врахувати складну систему, яку представляли міжнародні зв'язки УСРР з європейськими країнами, що стосувалися політичних, економічних, соціально-гуманітарних та науково-культурних стосунків державних, партійних, громадських, відомчих, кооперативних установ та організацій, а також персональних. Для системного структурування джерел з метою їх аналізу можна використовувати проблемно-тематичний підхід шляхом виокремлення відповідних блоків: політичного, економічного, соціально-гуманітарного, науково-освітнього, культурно-мистецького, а також інституційний, але тоді формування структури має відбуватися за принципом концентрації архівних документів і матеріалів радянських, партійних, громадських, кооперативних, відомчих установ та організацій. Обидва підходи мають право на застосування, оскільки спрямовані на вилучення з різних джерел інформації про минулі соціально-політичні системи.

Групування джерел за проблемно-тематичними блоками вимагає їх складної класифікації, але формування історичного знання має два базових етапи: виявлення носіїв інформації з їх належною змістовою характеристикою та структуруванням, а також оформлення подій і явищ у вигляді науково-історичного факту. Було обрано два підходи структурування архівних джерел, які становлять своєрідну генеральну колекцію для вивчення проблеми. Основним став інституційний підхід, реалізація якого спирається на проблемно-тематичну типологізацію, тобто за принципом інформаційної однорідності про той чи інший об'єкт. Йдеться лише про архівні документи і матеріали, а не про усі види джерел, оскільки збірники документів є похідними від перших, навіть періодична преса, певною мірою статистичні довідники, хоча вони становлять відносно самостійні типи джерел. Отже, спираючись на функціонально-комбінований підхід, було проаналізовано архівні фонди партійних, радянських, кооперативних, громадських та інших організацій, відомств, представництв, відшукано документи і матеріали, які безпосередньо стосувалися зв'язків України з європейськими країнами в 1920-ті роки. Шляхом тематичного відбору джерел формувалися відповідні блоки інформації, на основі яких відтворювалися події, факти, явища.

Документи партійних структур (секретаріату, оргбюро, політбюро ЦК КП(б)У), які зберігаються в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України) (ф.1, оп.6, 20), представлені протоколами засідань політбюро, доповідними записками, інформаційними зведеннями, окремими листами українських дипломатів (Ю.Коцюбинського, І.Кулика, О.Полоцького, В.Ауссема, Д.Мануїльського, Х.Раковського), Уповноваженого НКЗС СРСР при РНК УСРР, листуванням з радянськими органами влади, які стосувалися діяльності республіканських та союзних повпредств і торгпредств. Особисті справи партійних номенклатурних працівників, що перебували на державній дипломатичній службі за рішенням політбюро ЦК КП(б)У, зосереджені в архівному фонді Центральної контрольної комісії КП(б)У (ф.39). Листування з Народним комісаріатом пошти і телеграфу УСРР, доповідні записки РАТАУ в ЦК КП(б)У про особливості відбору інформації світових агентств, про розміщення інформації в газетах, висвітлюють форми та шляхи міжнародного телеграфного обміну, тобто налагодження комунікативних відносин між країнами, починаючи з 1921 р., що дуже важливо, бо саме перша половина 20-х років не досить вичерпно відображена в документах.

Інформація партійних органів вирізнялася ідеологічним змістом, мала оціночний характер, а в архівних фондах відсутні директивні постанови з міжнародних питань, крім окремих рішень політбюро 1921-1922 рр. щодо формування кадрового складу повпредств УСРР. Формуванням зовнішньої політики займалося політбюро ЦК ВКП(б), яке впливало на діяльність Комінтерну, встановлювало принципи відносин з кожною країною, хоча заявляло про дотримання принципів мирного співіснування.

Основна група джерел зберігається в архівних фондах радянських законодавчих та виконавчих органів влади. Зокрема, Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК) мав безпосереднє відношення до ратифікації міжнародних угод, які супроводжувалися відповідними інформативними матеріалами, роботою сесій, а також займався питаннями про надання іноземцям громадянства України чи оптації їх національного громадянства. У фонді ВУЦВК Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО, ф.1), збереглися *“пресові зведення”* бюро газетних вирізок та інформаційного підвідділу ВУЦВК, бюлетені РАТАУ та ІноРАТАУ, Бюлетень Управління уповноваженого НКЗС СРСР при РНК УСРР (ф.1, оп.2), які стосувалися висвітлення міжнародних подій. Вищий законодавчий орган УСРР переймався роботою багатьох громадських організацій Українського Червоного Хреста, Вищої ради фізкультури, Міжнародної організації допомоги революціонерам (МОДР), Центральної комісії допомоги дітям (ЦК Допдіту), а також підтримував зв'язки з міжнародними місіями в Україні, тому збереглися доповідні записки, протоколи засідань правлінь, різне службове листування, інструкції про порядок розміщення іноземної інформації та здійснення телеграфного зв'язку.

Офіційні документи (постанови, декрети, положення) друкувалися у фахових виданнях, а в архівах залишилися їх проекти з правками та зауваженнями перших осіб держави. Особові справи членів ВУЦВК, серед яких були і радянські дипломати, також зберігаються у його фондах, що дозволяє відтворити сторінки їх політичної біографії. В архівному фонді ВУЦВК є списки консульських представництв іноземних держав на території УСРР у жовтні 1924 р., тобто після ліквідації НКЗС УСРР, матеріали про перебування на Дніпрогесі відомого американського інженера Х.Купера, про надання громадянства іноземцям, про встановлення єдиного прапора УСРР на суднах спортивних делегацій у 1927 р. (ф.1, оп.3).

Центральною установою виконавчої влади в Україні був Раднарком УСРР (ф.2), який представляв республіку у міжнародних відносинах. У його архівному фонді є положення про Раднарком, доповідні записки про стан зовнішньої торгівлі, огляди закордонної преси, листування про обмін дипломатичними місіями, проекти міжнародних угод.

Виходячи з тієї обставини, що УСРР була організаційно-функціонально самостійним суб'єктом міжнародних відносин до серпня 1923 р., основна маса документів і матеріалів зосереджена в архівному фонді Народного комісаріату закордонних справ УСРР (НКЗС УСРР) (ЦДАВО, ф.4). Видова характеристика джерел засвідчує їх певну бюрократичну однорідність

та одноманітність: постанова ВУЦВК *“Положення про НКЗС УСРР”*, проекти декретів, інструкції про видачу дипломатичних та службових паспортів, зразки документів для оформлення віз та видачу паспортів, циркуляри та накази НКЗС УСРР, листування з повпредствами УСРР в Німеччині, Чехо-Словаччині, Польщі, Австрії, тексти вірчих грамот, титульні назви дипломатичних місій УСРР французькою мовою, їх листування з міжнародними організаціями, іменні списки на видачу закордонних паспортів та про відрядження радянських службовців за кордон, вербальні ноти НКЗС УСРР урядам інших країн, списки українських закордонних представництв УСРР в Польщі, Латвії, Естонії, Литві, Італії, Австрії, Німеччині, Чехо-Словаччині, протоколи засідань колегії НКЗС УСРР за участі Х.Раковського, В.Яковлева, С.Брона, О.Шумського, Є.Терлецького, листування Е.Квірінга та Х.Раковського у 1920 р. з приводу участі у міжнародних договорах, доповідні записки про політичне та економічне становище в європейських країнах, тексти договорів РНК УСРР з місією Ф.Нансена тощо. Наприклад, протокол №3 засідання Комісії з підготовки положення про об'єднані комісаріати від 3 лютого 1923 р. засвідчує початок розмежування повноважень між УСРР та СРСР щодо здійснення зовнішньої політики та міжнародних відносин. Важливу наукову цінність становлять листи повпреда УСРР в Австрії, Німеччині М.Левицького до Х.Раковського у серпні 1921 р., а також інше листування наркома з дипломатичними місіями радянської України, що зайвий раз підтверджує її статус самодіяльного суб'єкта міжнародних відносин.

Логічним, організаційно та функціонально доцільним було залучення архівних документів і матеріалів радянських представництв за кордоном. Зокрема, архівний фонд Повноважного представництва УСРР в Німеччині (ЦДАВО, ф.3692), хоч і виявився малочисельним за кількістю архівних справ, але зосереджені там документи мають надзвичайно велике пізнавальне значення. Наприклад, виписка із протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У від 4 липня 1922 р. вказує на безпосередню участь партійного органу у формуванні закордонних представництв та ідеологізації їх діяльності, а з листування між ними можна сформувати список перших українських радянських дипломатів В.Ауссем, Н.Калюжний, П.Дятлов, М.Левицький.

Репрезентативним за кількістю справ, їх інформаційним наповненням та різноманітністю джерел є архівний фонд Уповноваженого представника Наркомосу УСРР у Німеччині (ЦДАВО, ф.16). До різновиду масових документів можна віднести рахунки Торгпредства УСРР у Німеччині на закупівлю літератури та обладнання, які, крім валютних витрат, дозволяють з'ясувати зовнішньоекономічні пріоритети, безпосередні ділові взаємини з німецькими фірмами, їх інтенсивність, встановити перелік та обсяги науково-технічної і гуманітарної літератури. Подібним документом стали службові записки Уповноваженого НКО УСРР, які мали форму спеціального офіційного бланку. Їх налічувалося кілька сотень щороку, а листування досить інтенсивно відбувалось протягом 1922-1925 рр. та продовжувалося у наступні роки. Таким чином, Наркомос УСРР, маючи власне представництво, здійснював прямі і доволі широкі міжнародні зв'язки. Посвідчення про відрядження, списки осіб та їх реєстрація в Торгпредстві, умови перебування розкривають цей напрям міжнародних відносин українських вишів та науково-дослідних установ з іноземними фірмами, видавництвами, кінофабриками.

Галузеві наркомати представляли виконавчу систему влади, кожен з яких мав безпосереднє або опосередковане відношення до економічних, соціальних та науково-культурних зв'язків з європейськими країнами. Вважалося, що Народний комісаріат внутрішніх справ УСРР далекий від *“справ зовнішніх”*, однак виявлені в його архівному фонді документи та матеріали (ЦДАВО, ф.5) вказують на протилежне. На початку 1920-х років при НКВС діяв іноземний відділ, який займався реєстрацією іноземців, що прибували до України. Його діяльність можна простежити на основі циркулярів та інструкцій НКВС УСРР, які зосереджені у фонді. У ньому ж містяться матеріали про дипломатичні і службові паспорти, про порядок взаємин з іноземними консульствами.

Важлива інформація зосереджена у звітах про діяльність іноземного відділу НКВС УСРР за 1922 та 1923 рр., які стосуються набуття іноземцями громадянства УСРР та виходу з нього, доповідні записки, статистичні відомості губвиконкомів і окрвиконкомів про кількість

зареєстрованих в органах міліції іноземних громадян, а також листування про повернення біженців, про оптацію громадян Польщі та інших держав. Подібної інформації не мають жодні документи, навіть в архівному фонді НКЗС УСРР, які, за деяким винятком, не використовувалися істориками, на що вказує відсутність записів в аркушах про використання справ дослідниками. Це повною мірою стосується особистих анкет про надання паспортів та віз відряджуваним за кордон, заповнених радянськими спортсменами, футбольними командами та кожним футболістом, які виїздили на міжнародні змагання, відомими діячами культури, номенклатурними працівниками державних, партійних органів, наукових та освітніх установ. Документи мають особисте походження, тому що анкети мали фотографію і заповнювалися власноруч прохачем. Вони належали В.Коряку, М.Любченку, Я.Столярову, П.Фоміну, В.Десняку, Г.Юрі, Н.Ужвій, О.Мізерницькому, О.Попову та багатьом іншим. Без цих документів висвітлення міжнародних культурних зв'язків українських науковців, митців, спортсменів було б неповним. Важливо те, що перелічені документи стосувалися 1922-1929 рр., тобто інформаційно перекривали усі 20-ті роки ХХ ст. Навіть за особистими анкетами про візу та паспорт можна встановити географію зв'язків, не кажучи про вимоги до оформлення документів, а також про умови перебування іноземців на території УСРР, які були чітко виписані у відповідних нормативних актах, що зберігаються переважно в архівному фонді НКВС УСРР.

Міжнародні відносини в соціально-гуманітарній галузі простежуються, крім уже представлених документів та матеріалів державних установ, в архівних фондах Наркомату освіти УСРР (НКО УСРР) (ЦДАВО, ф.166), Наркомату охорони здоров'я (НКОЗ УСРР) (ЦДАВО, ф.342). Документи та матеріали, які зберігаються у фонді НКО УСРР, стосуються переважно організаційно-функціональних основ радянської системи освіти, але є також інформаційні носії про міжнародні наукові та культурно-освітні зв'язки: списки відряджуваних науковців, анкети та заяви про закордонні відрядження, особові справи (оп.12), звіти про відрядження (оп.9), замовлення вишів на придбання обладнання для дослідних лабораторій, періодичних видань. Подібні документи відклалися також у фонді Уповноваженого комісії сприяння вченим при Раднаркомі УРСР (ЦДАВО, ф.331), особливо звіти про перебування учених за кордоном, їх списки, рахунки про фінансування відряджень, протоколи засідання Комісії по розгляду заяв відряджуваних.

Особливості книгообміну між Україною та європейськими країнами, взаємини з іноземними видавництвами досліджуються за документами, що зберігаються в архівному фонді Державного видавничого об'єднання України (ДВОУ) (ЦДАВО, ф.177). Вони зафіксували перелік провідних видавничих фірм Німеччини, Чехо-Словаччини, Австрії, Польщі, Англії, які мали безпосередні зв'язки з радянськими видавництвами, вищими навчальними закладами, торговими представництвами. В архівах містяться матеріали листування з Німецьким товариством науки, з торговим представництвом СРСР в Австрії, з Ризьким видавництвом "Книга для всіх", з Торгпредством СРСР в Чехо-Словаччині та іншими фірмами і торговими установами про книгообмін. В архівному фонді ДВОУ є матеріали про діяльність Всеукраїнського товариства культзв'язку із закордоном, Закордонбюро при ДВУ, його плани роботи і повноваження, листування з іноземними бібліотеками, списки на замовлення літератури. На основі цих документів і матеріалів можна показати географію міжбібліотечного обміну книгами, співпрацю українських та зарубіжних видавництв.

Міжнародна діяльність Українського Червоного Хреста відображена в матеріалах Наркомату охорони здоров'я, але найбільша колекція документів зосереджена у фонді Центральної комісії допомоги дітям при ВУЦВК (ЦК Допдіт) (ЦДАВО, ф.283). Тут міститься листування Головної управи УЧХ з його закордонними представництвами та Міжнародним Червоним Хрестом, протоколи засідання президії УЧХ, закордонні бюлетені УЧХ, звіти про діяльність. Хронологічно та інформативно документи охоплюють 1921-1929 рр., висвітлюючи основні етапи та організаційні форми роботи УЧХ, його відносини з міжнародними організаціями. Найповніше вони представлені за 1920-1923 рр., тобто період голоду у південних районах УСРР, коли діяла Центральна рада захисту дітей при Раднаркомі

УСРР (ЦДАВО, ф.20), а також міжнародні місії допомоги, хоча архівні документи про їх роботу дублюються. Цікавими є архівні фонди Комітету допомоги голодуючим в Україні, організованого в Берліні (ЦДАВО, ф.4427), а також аналогічного комітету в Празі, заснованого Т.Масариком та його дружиною А.Масарик (ЦДАВО, ф.3991).

Джерелознавче структурування документів і матеріалів економічного блоку доцільно проводити шляхом вивчення справ архівних фондів основних наркоматів, які також зберігаються у ЦДАВО України. Здійснення зовнішньої торгівлі УСРР, участь провідних галузевих трестів в експорті та імпорті, службові відрядження інженерів, використання іноземних спеціалістів в українській промисловості, закупівля технічного обладнання, співробітництво іноземних фірм з республіканськими та союзними трестами на території УСРР розглянуто на матеріалах Вищої ради народного господарства УСРР (ВРНГ УСРР) (ЦДАВО, ф.34). Документи, якщо брати до уваги їх форму та службове походження, є однотипними: постанови, протоколи, положення, резолюції, пояснювальні і доповідні записки господарських органів, статистична звітність, довідки, різне службове листування, експортні плани трестів, довідки про імпорт державних контор та об'єднань, звіти про експорт тресту "Донвугілля", Південмаштресту, Південрудтресту, різні імпортні плани, кон'юнктурні огляди зовнішніх ринків, накази, циркуляри, листування закордонних представництв трестів, звіти Держторгу, акціонерних товариств про зовнішню торгівлю, заявки на імпорт технічного обладнання, рапорти тощо. Інформаційно та хронологічно перелічені документи охоплюють 1920-ті роки, дозволяють докладно висвітлити експорт та імпорт промислово- і сільськогосподарської продукції, розкрити розвиток зовнішньої торгівлі державних та акціонерних об'єднань у повному обсязі. Джерела вичерпні і повні, тому незрозуміла відсутність науково-історичних досліджень з історії зовнішньої торгівлі УСРР у досліджувані роки, яку вона фактично здійснювала. Науково-технічні міжнародні зв'язки, що мали форму взаємного співробітництва, також знаходять відображення в архівних документах ВРНГ УСРР.

Особливості зовнішньої торгівлі УСРР знайшли відображення в архівному фонді Народного комісаріату постачання УСРР (Наркомпостач УСРР) (ЦДАВО, ф.423), а також Уповноваженого Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР при РНК УСРР (ЦДАВО, ф.424). Звіт про діяльність Укрзовнішторгу в Англії за 1924/25 р., інформаційні огляди та доповідні записки про роботу торгпредств УСРР в Чехо-Словаччині, Туреччині за 1921/22 р., доповідна записка Укрдержплану про "Підсумки і потреби зовнішньої торгівлі України" у 1925 р., звіт про діяльність Української експортно-імпортної контори (Укрзовнішторг) за 1922 р., звіт представництва Наркомвнуторгу УСРР і Укрдержторгу при Торгпредстві СРСР в Німеччині за перший квартал 1926/27 р., звіт Укрдержторгу при Торгпредстві СРСР в Австрії за 1924/25 р., звіт торгпредства УСРР в Польщі за 1922 р. та інші розкривають два важливих аспекти міжнародних економічних зв'язків УСРР: безпосередньо самодіяльного у 1921-1923 рр. та представницько-опосередкованого протягом другої половини 1920-х років.

Звіт представництва Уповноваженого Наркомзовнішторгу СРСР при РНК УСРР за 1925/26 р., а також представництва Наркомвнуторгу і Держторгу УСРР за другий квартал 1926/27 р. дає усі підстави говорити про спільне здійснення зовнішньої торгівлі, про дольову участь України. З архівних документів випливає, що статут Всеукраїнської державної торгової контори по експорту та імпорту (Укрдержторг УСРР) затвердив Раднарком УСРР, хоча згідно із "Положенням про Наркомзовнішторг СРСР" від 12 листопада 1923 р. республіканські держторги підпорядковувалися союзним відомствам. Документи, що зберігаються в об'єднаному фонді двох установ, зафіксували унікальну та вичерпну статистику, яка не знайшла відображення в офіційних виданнях. Безпосереднє відношення до висвітлення зовнішньої торгівлі УСРР мають документи Української економічної наради (УЕН при РНК УСРР) (ЦДАВО, ф.3040), хоча там зосереджені головним чином нормативно-правові акти, статuti підприємств та різних господарських об'єднань. Акти їх обстежень та матеріали до них виявлено в архівному фонді Народного комісаріату Робітничо-селянської інспекції (НК РСІ УСРР) (ЦДАВО, ф.539).

Формування організаційно-функціональної системи міжнародного залізничного, водного та повітряного сполучення, яке демонструвало не лише цивілізаційний рівень країни, а й її комунікативну здатність, можна з'ясувати із використанням різних груп джерел. В архівах є матеріали, але вони розпорошені по фондах галузевих наркоматів та відомств, особливо господарсько-економічного спрямування. Концентровано ці матеріали зберігаються у фонді Управління уповноваженого Народного комісаріату пошт і телеграфів РРФСР при РНК УСРР (Уповнаркомпоштель) (ЦДАВО, ф.185), Південного округу шляхів сполучення (ЦДАВО, ф.183). Однак вони не дають вичерпної інформації про мережу міжнародного залізничного сполучення.

Особливості поштового обміну між країнами, крім дипломатичної пошти, основні напрями руху міжнародних потягів через прикордонні вузлові станції УСРР можна відтворити за сукупністю різних джерел. Певною мірою це стосується також становлення міжнародного повітряного сполучення, ролі і місця відповідних структур УСРР у пасажирських та вантажних перевезеннях. Саме з цією метою у 1922 р. в Харкові було створено Українське товариство повітряних шляхів (*"Укрповітрошлях"*), яке мало офіційну назву Управління українським повітряним зв'язком Всесоюзного товариства цивільного, повітряного флоту (*"Укрповітрошлях"*) (ЦДАВО, ф.184). Документи про міжнародні зв'язки становлять незначну частину, але фіксують важливу інформацію. Вони розкривають співробітництво України з німецькими, французькими та англійськими авіаційними підприємствами, відомими авіакомпаніями, висвітлюють технологічну залежність від них, умови придбання літаків, відкриття перших внутрішніх міжреспубліканських та міжнародних повітряних ліній, безпосередню участь українських радянських авіаторів в обслуговуванні міжнародних рейсів.

Листування *"Укрповітрошляху"* з міжнародними організаціями стосувалося обговорення умов членства в Міжнародній авіатранспортній асоціації, а також співпраці з такими відомими авіафірмами як *"Дерулуфт"*, *"Аерогеодетік"*, *"Юнкерсверке"*, *"Луфтганза"*. Фактологічний матеріал, що міститься в цих джерелах, засвідчує перші кроки української транспортної авіації, форми її співпраці з європейськими фірмами та компаніями.

В архівних фондах ЦДАВО України зосереджена велика кількість архівних справ, які всебічно і досить вичерпно розкривають зовнішньоторговельну діяльність української кооперації. Зокрема, в архівному фонді Всеукраїнської спілки сільськогосподарської кооперації *"Сільський Господар"* (ЦДАВО, ф.290) збереглися документи і матеріали про закупівлю кооперацією України сільськогосподарської техніки в Чехо-Словаччині, про експорт хліба до європейських країн та сільгосппреманенту до Туреччини, про діяльність закордонних представництв української кооперації. Архівні документи висвітлюють експортну діяльність Всеукраїнської спілки скотарсько-молочарської кооперації *"Добробут"* (ЦДАВО, ф.325), її представництво за кордоном, роль і місце серед світових експортерів продукції тваринництва, а також участь у зовнішній торгівлі Всеукраїнської спілки садово-городніх, виноградарських і бджільницьких кооперативів (*"Укрплодосілка"*) (ЦДАВО, ф.323), Всеукраїнського кооперативного товариства по збуту й експорту продуктів птахівництва (*"Кооптах"*) [ЦДАВО, ф.308]. У них збереглися річні звіти кооперативних спілок з повним викладом зовнішньої торгівлі, накази, інструкції стосовно заготівель продукції на експорт, статистичні відомості про обсяги вивозу товарів, листування з іноземними фірмами та представництвами, протоколи засідань правління з обговоренням питань експортної діяльності, листування з Торгпредством СРСР та українськими кооперативними представництвами.

Систематизовані документи і матеріали про діяльність українських кооператорів в Англії та Німеччині зосереджені в архівному фонді Об'єднаного закордонного представництва українських кооперативних спілок у Лондоні (*"Коопукр"* у Лондоні) (ЦДАВО, ф.807), яке діяло протягом 1924-1930 рр., тобто за умов союзного зовнішньоекономічного курсу, але уособлювало самодіяльний вихід української кооперації на світовий ринок.

В архівному фонді є постанова уряду про надання українській кооперації права безпосереднього виходу на закордонні ринки, яке ніхто не скасував, хоча намагалися

обмежити; циркуляри, розпорядження та інструкції Торгпредства СРСР в Лондоні, “Українбанку”, Вукопспілки і правління “Сільського Господаря” про створення закордонних представництв української кооперації в Лондоні, Берліні та Канаді, установчий договір про заснування кооперативного представництва в Лондоні, експортні та імпорتنі плани, доповіді про кон’юнктуру закордонного ринку, звіти про хід торговельних операцій, статистичні матеріали про торгівлю. Збереглося листування керівництва “Коопукру” з Х.Раковським, з союзними торговими представництвами.

В архівних фондах акціонерних товариств та об’єднань, які мали статус спільних міжнародних або зовнішньоторговельних організацій, зберігаються документи про їхню експортну діяльність. Зокрема, цінними є матеріали і документи Всеукраїнського відділення Російсько-Австрійського торговельного акціонерного товариства (Всеукраїнське відділення Ратат) (ЦДАВО, ф.389), Всеукраїнської контори Акціонерного російського товариства торгівлі (Всеукраїнська контора РОСТТ) (ЦДАВО, ф.402), Всеукраїнської контори Всесоюзного державного акціонерного товариства торгівлі хлібними та іншими сільськогосподарськими продуктами (Всеукраїнська контора “Союзхліб”) (ЦДАВО, ф.776), які суттєво доповнюють джерела інформації з історії розвитку міжнародних економічних зв’язків УСРР.

Таким чином, архівні документи і матеріали зберігають доволі багату інформацію системного характеру, яка є репрезентативною і цілком достатньою для здійснення різнопланових науково-історичних досліджень, присвячених міжнародним зв’язкам УСРР у 1920-ті роки.

Отримано 24.03.2014

ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

UDC 930(477):82-94/[329.63+341.232] «1905/1907»

КУДИНОВ Д.В.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, кандидат історичних наук (Україна)

**ВИСВІТЛЕННЯ МЕМУАРНОЮ ЛІТЕРАТУРОЮ ДІЯЛЬНОСТІ ОСЕРЕДКІВ
ВСЕРОСІЙСЬКОГО СЕЛЯНСЬКОГО СОЮЗУ В УКРАЇНІ В РОКИ ПЕРШОЇ
РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ**

Розглядається комплекс мемуарної історико-революційної літератури, що висвітлює діяльність регіональних структур Всеросійського селянського союзу. Аналізується оцінка мемуаристами значення селянської організації, її взаємодія з політичними партіями, а також рух за створення Українського селянського союзу.

KUDINOV D.V.

Kiev National University named after Taras Shevchenko, PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

**MEMORIAL LITERATURE DESCRIPTION OF ALL-RUSSIAN PEASANT UNION
LOCATIONS ACTIVITY IN UKRAINE DURING THE YEARS OF RUSSIAN
REVOLUTION OF 1905**

The complex of memorial historical and revolution literature revealing All-Russian Peasant Union (ARPU) regional structures activity is examined. The article purpose is to analyze basing on the memorials of agrarians (participants of the movement) various aspects of regional locations of Peasant Union social and political activity in Ukraine as well as a struggle for Ukrainian Peasant Union creation.

It is distinguished that the definition of the ARPU nature differed depending on the political background of memoirists - from accepting the Union as proper peasant organization disposed to act in legal field (E.Chikalenko, D.Doroshenko) to formless structure without clear program, how it was understood by a part of Russian social-democrats. Therefore came different degrees of parties' members participation in the operation of the Union. In Ukraine the most active role in the creation and development of ARPU played the representatives of Ukrainian Liberal camp together with the representatives of Socialist-Revolutionary party.

In spite of being encouraged by parties' activists, Peasant Union stayed fully independent organization guided by peasant interests. Memoirists who belonged to the former Union activists estimated it as a valid political power and an equal partner of other political organizations and, in case of Sumy ARPU committee, as a leading political party of the region.

The memorials recreate the picture of ARPU cells, which were mostly established from the bottom upwards according to the chain reaction. In this regards, authors' positive attitudes to massive influxes of peasants to organization are stated. In memoirs conduction of peasant congresses, which demonstrated the prevailing homogeneity of the peasants' position on payless cession of 'landlords', imperial and church lands to peasants was noted as well as positive perception of revolution democratic tasks - convention of information meetings, implementation of democratic freedoms, release of political prisoners, etc. The attention to economic measures of local Union Committees described by authors is emphasized. The role of peasant intelligence in the operation of Union units is reviewed. Ukrainian political leaders' activity aimed at Ukrainian Peasant Union (UPU) creation is studied separately together with the roles of certain political activists in this process.

It is concluded that the memoirs point at the list of important aspects of ARPU activity: successful functioning of Peasant Union Units was due to a strong collaboration of intelligence and peasant activists; substantial contribution in establishment and activity of ARPU committees was made by opposition political organizations, though their influence on peasantry and its organization was not considerable; the creation of Peasant Union itself became possible due to the peasantry politization and origin of public society.

КУДИНОВ Д.В.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, кандидат исторических наук (Украина)

**ОСВЕЩЕНИЕ МЕМУАРНОЙ ЛИТЕРАТУРОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
ОРГАНИЗАЦИОННЫХ ГРУПП ВСЕРОССИЙСКОГО КРЕСТЬЯНСКОГО СОЮЗА
В УКРАИНЕ В ГОДЫ ПЕРВОЙ РУССКОЙ РЕВОЛЮЦИИ**

Рассматривается комплекс мемуарной историко-революционной литературы, освещающей деятельность региональных структур Всероссийского крестьянского союза. Анализируется оценка мемуаристами значения крестьянской организации, ее взаимоотношения с политическими партиями, а также движение за создание Украинского крестьянского союза.

Діяльність політичних організацій початку ХХ ст. - тема вельми популярна в сучасній українській історіографії. Серед них в історичних та історіографічних дослідженнях чільне місце займає Всеросійський селянський союз (ВСС). З боку істориків визначними є наступні риси ВСС: передове і пануюче місце у селянському русі в 1905 р., соціалістичне в цілому обличчя організації, прецеденти встановлення двовладдя її місцевими комітетами в регіонах. Одним словом, Селянський союз розглядається як головний виразник соціальних інтересів селянства в роки Першої російської революції (ПРР).

Серед численної літератури, де охоплюється питання діяльності ВСС, окреме місце займає мемуаристика. На жаль, в історіографії Селянського союзу вона висвітлюється недостатньо виразно в порівнянні із науковою публіцистикою. Принаймні окремого історіографічного або джерелознавчого дослідження цього питання не існує. Частково воно розглянуто в критичній по відношенню до ВСС статті А.Шестакова, монографіях Д.Колесниченко і А.Курьонішева, дисертації В.Магася, статтях автора даної роботи. Зокрема, радянський історик міжвоєнного періоду А.Шестаков широко звертався до статей із мемуарним компонентом С.Мазуренка, з яким вів безкомпромісну полеміку. Дослідник глузував з намагань колишнього селянського лідера притушувати у власних текстах конфлікти з більшовиками і особисто з Шестаковим у 1905 р., а також з опису позитивного образу Л.Троцького як революціонера [36, с.97-111]. В свою чергу Мазуренко звинувачував опонента в “авторському самохвальстві” та викривав хиби його спогадів - приписування собі слів та дій інших учасників І з’їзду ВСС, на якому Шестаков був присутній в якості представника Московського комітету РСДРП(б), гіперболізацію есерівського впливу на селян-делегатів, уникнення власних згадок про агітацію проти експропріації землі у великих власників та ін. [17, с.51-52]. Ця полеміка привернула увагу сучасних російських дослідників Д.Колесниченко та А.Курьонішева. Колесниченко в ній побачила не лише змагання за правдиве відображення минулого селянської організації, але й “політичне звинувачення” [10, с.7]. А на думку Курьонішева, ця безперечно особистісна дискусія-дуель відклала відбиток на всю наступну історіографію ВСС [12, с.8]. Колесніченко та Курьонішев також подають зразок ефективного використання спогадів у дослідженнях. Обидва на основі критичного розгляду одного з мемуарних джерел - спогадів голови Сумського повітового комітету ВСС А.Щербака - здійснили аналіз ролі, міцності та ступеню впливовості селянської організації на місцеве селянство і на селянський рух в регіоні в цілому [10, с.38-42; 11, с.158-163; 12, с.189-192].

Український історик В.Магась коротко проаналізував мемуаристику очевидців та діячів організованого селянського руху (загалом дослідник у своїй роботі використав спогади 19 сучасників ПРР). Характерною рисою багатьох мемуарів він назвав те, що при їх написанні автори не обмежувалися лише власними спогадами, а додатково використовували документи та інші джерела. Серед них - більшовик М.Васильєв-Южин, українські громадсько-політичні діячі С.Єфремов, Д.Дорошенко і С.Чикаленко, письменник В.Короленко. Спогади українських діячів, підкреслював Магась, важливі для дослідження справи створення Українського селянського союзу (далі - УСС), до якої вони мали відношення (особливо С.Єфремов). Також він виділив дві групи спогадів, які ми можемо означити як сорочинську та сумську групи - мемуари діячів Сумського та Сорочинського комітетів ВСС [15, с.39-42].

Зважаючи на те, що мемуарний погляд діяльності ВСС не представлений в якості окремого історіографічного дослідження, метою даної роботи автор ставить аналіз різних аспектів соціально-політичної активності регіональних осередків Селянського союзу в Україні, а також боротьбу за створення УСС у спогадах аграрників (учасників селянського руху).

Знайомство із цією групою спогадів дозволяє структурувати мемуарні матеріали в контексті ВСС за наступними змістовими блоками: 1) загальне ставлення до Союзу - його природи, організуючої ролі, історичної місії тощо; 2) діяльність низових структур Селянського союзу, їх взаємодія з іншими опозиційними організаціями та стосунки з представниками влади; 3) визначення місця і ролі інтелігенції в організації осередків ВСС; 4) ініціатива та заходи представників національної інтелігенції та політичних діячів щодо створення УСС.

Залежно від політичних переконань та позиції мемуаристів по відношенню до Селянського союзу (сторонній спостерігач - член бюро сприяння ВСС - активний член Союзу) різняться й їхнє ставлення до селянської організації. Це примушує сучасного дослідника розбиратися в неоднозначних її оцінках і кліше та нерідко доходити до висновків, відмінних від позиції своїх колег. Так, українські ліберали Д.Дорошенко та Є.Чикаленко бачили в Союзі саме правильну організацію селян, здатну за умов революції об'єднати їх зусилля для перемоги на виборах до Державної думи і цивілізовано вирішити земельне питання. В тому ж дусі висловлювався інший представник ліберального табору, О.Лотоцький, який в якості *“позитивних наслідків”* діяльності ВСС назвав *“дисциплінуючий вплив на маси, завдяки чому значно було ослаблено гвалтовницький, погромний характер стихійного селянського руху”* [13, с.282]. Але при цьому українські діячі в своїх мемуарах фактично не переймалися питанням аналізу природи та діяльності Союзу, який для них так і залишився коротким епізодом політичної історії України та Росії. Щоправда, в оцінці селянської організації Лотоцький йшов далі Дорошенка та Чикаленка, висловивши загальні сподівання українських політичних діячів часів ПРР бачити осередки Союзу в Україні знаряддям її національних інтересів. При цьому автора *“Сторінок спогадів”* мало цікавив соціальний зміст виступів селянства. Його бентежило інше - переливання соціальної боротьби в боротьбу національну. З цієї точки зору організація українського селянства, цього зберігача національної пам'яті, культури та мови, в крайовий відділок ВСС було цікавим для вітчизняної інтелігенції.

Лотоцький доволі сміливо йменував Селянський союз *“органом національного усвідомлення народної маси”*. Про це свідчили факти національних вимог у вироках, ухвалених рядом громад, *“подиктованих тими ідеями, що їх положено в основу завдань союзу”* [13, с.282]. Заява Лотоцького, однак, не витримує критики з точки зору уявлення про пріоритетність національного питання перед соціальним у діяльності українських осередків ВСС. Зокрема, селяни Лівобережжя у вироках переважно не торкалися національного питання. Пріоритети змін для себе вони вбачали, насамперед, у загальноросійських політичних і економічних реформах. Лише на Полтавщині деякі громади не залишилися байдужими до національної справи. Зокрема, селяни с.Калюженці Прилуцького повіту вимагали *“повної автономії”* України та українізації органів управління, судів і освіти [25, с.148-149]. Селяни с.Нефорощі - *“широкої автономії України”* [22, с.3]. Навчання для своїх дітей рідною мовою бажали селяни х.Семенці Полтавського повіту і члени 19 громад Кременчуцького повіту [5, с.44-45]. Проте подібних *“національних”* вимог було небагато порівняно з кількістю петицій. Та й у тих з них, де національний компонент був присутнім, у тексті він ставився завжди наприкінці після політичних та економічних вимог. Подібне ставлення до національної справи характерне і для інших регіонів України. Так, про суцільну національну несвідомість подільського селянства, що вразила українську інтелігенцію, долучену до роботи Кам'янець-Подільської *“Просвіти”*, згадував її активний діяч В.Приходько [23, с.143].

Оригінальне бачення політичного злету Селянського союзу знаходимо в статті із сильним мемуарним началом *“Селяни та інтелігенція”* Р.Оленіна, котрий у 1905 р. опинився в центрі подій розгортання селянського руху на Полтавщині. Через півтора роки він ділився своїм переконанням в тому, що *“видатний успіх”* ВСС був продиктований наступними обставинами: 1) вражаючий вплив на селянство мала *“демонстрація сили”* листопадового з'їзду Союзу; 2) ухвалені з'їздом програма та тактика *“надали необхідну керуючу нить для діячів Союзу”*; 3) арешт керівництва ВСС лише

сприяв зміцненню його місцевих організацій, оскільки лише переконував прибічників Союзу в тому, що треба якомога швидше згуртувати сили свідомого селянства для боротьби з реакцією; 4) зрештою, головна причина популярності ВСС серед селянства - *“відповідність платформи Союзу народному світогляду”*, певна поміркованість у порівнянні з лівими партіями політичної складової програми і прогресивність її аграрної частини. Народ своїм розумом дійшов до ідеї націоналізації землі, тому що *“всі народні плани і мрії про справедливе вирішення земельного питання обіймаються ідеєю націоналізації”*, підкреслював автор [20, с.151].

Погляд на природу та місію Селянського союзу широко представлений в історико-революційній мемуаристиці. Лідер ПСР В.Чернов бачив у ВСС спадкоємця Селянського союзу соціалістів-революціонерів. ВСС, на його переконання, перейняв і програму, і тактику свого попередника [31, с.140]. По-різному значення ВСС оцінювали колишні соціал-демократи. Це залежало, вочевидь, від ступеню їх особистої участі в селянському русі, а також від належності до тих груп міських організацій, котрі були налаштовані схвально або скептично по відношенню до перспектив роботи серед селянства. Крім того, в керівних структурах РСДРП та РУП-УСДРП, як відомо, не була своєчасно вироблена певна тактика щодо селянських самочинних організацій. Так, Б.Ельцин, відбиваючи позицію частини одеських соціал-демократів, зазначав, що ВСС, хоча і був організацією впливовою, залишався при цьому аморфною громадською структурою без ясної програми. Тож, визнаючи Селянський союз як політичну реальність, есдеки-одесити намагалися його використовувати у власних цілях [39, с.70]. Колишній діяч полтавської організації РСДРП С.Сахаров згадував, що *“соціал-демократія в селянський союз не йшла”*, а агітаційну та організаційну роботу проводила самостійно. Така осібність диктувалася тим, що есдекам не знаходилося у ВСС місця через те, що верхівку його місцевих комітетів опанували кадети, українські демократи, есери та *“есерівська інтелігенція”* [27, с.20]. Слова Сахарова підтверджує Оленін: там, де агітацію на селі вели виключно есдеки, організацій ВСС не виникало. І лише в тих місцевостях, де соціал-демократи підпорядковувалися позапартійній інтелігенції, вони досягали певного контакту з селянством [20, с.154-155]. Вочевидь подібна ситуація вимальовувалася в Сорочинцях, де члени місцевої соціал-демократичної групи прийняли активну участь у формуванні місцевого відділення Союзу, входили до його керівної структури, але не очолювали її [9, с.288-292].

Стриманість соціал-демократів щодо ВСС не була повсюдною; з часом все більше соціалістичних та демократичних організацій йшли працювати у селянські спілки. Так, вже у першій половині 1905 р. своєчасність і необхідність роботи на селі зрозуміли новоросійські меншовики. Член Одеської організації О.Черкунов, який особисто докладав зусиль до створення осередків ВСС, описував Селянський союз як *“щось безумовно необхідне в селі”*. Як правило, члени Херсонського губернського комітету сільських організацій РСДРП спочатку підхоплювали бажання селян утворити місцевий комітет ВСС (Черкунов писав, що він та його соратники наприкінці 1905 р. по селах скликали сходи та зібрання, де *“обов'язково створювали осередок безпартійного селянського союзу”*), а згодом всередині його або з числа пов'язаних з Селянським союзом членів формували осередок своєї партії [30, с.37-40].

У РУП підтримка формування Селянського союзу спочатку надходила від окремих його регіональних структур. Саме Донський комітет РУП виступив ініціатором створення одних з найперших в імперії осередків Селянського союзу ще задовго до проведення Установчого з'їзду організації у Москві. Тут чи не вперше практикувався запис в члени Союзу одразу всіх членів громади. Вплив комітетів ВСС тут був настільки високим, пригадував В.Мазуренко, що їх рішення безумовно виконувалися волосною та сільською старшиною [16, с.34].

У Києві, згадував С.Єфремов, він та його однопартієць за УРП М.Левицький були долучені до роботи у ВСС російськими діячами визвольного руху. Останні хотіли опертися на українських центристів задля пропаганди ідеї Селянського союзу в наддніпрянських селах. Однак поступово *“Київська філія”* (Київське бюро сприяння) ВСС була повністю перепорядкована українським лібералам та лівим. *“Все листування про селянську організацію йшло звичайно до мене, і я їй відповідав на численні запити, які йшли з села і через поодиноких людей, і через редакцію “Киевских Откликов”, - визначав свою центровку Сергій Олександрович* [7, с.592]. Кияни поширювали аграрну агітаційну літературу українських

лібералів (Сфремов згадував про відозву-заклик до селян у *“Хліборобі”*, авторський опус *“Як люде прав собі здобувають”* і брошуру Грінченка *“Чого нам треба”*), а також *“Протоколи селянського з'їзду”* в українському перекладі [7, с.614-615].

Завдяки знайомству зі спогадами членів різних партій може скластися враження, що Селянський союз являв собою поживне середовище для діяльності політичних організацій, які реалізовували свої тактичні завдання в селянському світі, що сам Союз постав в результаті партійних дій. Насправді Селянський союз був цілком самостійною організацією і, навпаки, міг у відносинах з партіями завдяки своєму *“позапартійному”* статусу впливати на них або використовувати зв'язки із ними у власних цілях. Так, колишній сумський соціал-демократ М.Беседовський згадував, що голова повітового комітету ВСС Щербак одного разу випустив *“летючку”* від імені Сумської групи РСДРП, коли есдеки тимчасово користувалися популярністю [3, с.90].

Позапартійність ВСС засвідчили автори і в інших регіонах України. На Полтавщині *“селянські союзи виникали не стільки за ініціативою інтелігенції, скільки за ініціативою самих селян”*, стверджував Оленін. Нерідко імпульс утворенню сільської організації ВСС давав не *“інтелігентний почин руху”*, а спонування *“передових селян”*. Про ґрунтовність Союзу, його популярність та цілковиту підтримку з боку селян свідчив той факт, що під час арештів його активістів селяни не замислюючись кидались їх рятувати цілими громадами, а розпорядження керівництва організації виконувалися без обговорення [20, с.152-153].

Колишні організатори осередків ВСС описували його діяльність переважно схвально, уникаючи критики власних помилок і прорахунків. Г.Муха, А.Щербак, М.Сердюк і М.Волкович розцінювали Селянський союз як повноцінну політичну силу, як рівноправного партнера інших політичних організацій, а у випадку з Сумським комітетом ВСС і як провідну політичну силу регіону. Мемуаристи звертали увагу на ту швидкість, з якою утворилися місцеві осередки Союзу та їх дисциплінованість (про це свідчила фактична відсутність погромів та підпалів в місцевостях, де вплив ВСС був особливо відчутний), а також на високу ступінь довіри селянства власній соціальній організації.

Мемуари колишніх членів ВСС є важливим джерелом для вивчення питань створення на місцях та структуризації низових осередків Союзу. Оленін писав, що утворення нових спілок відбувалося за ланцюговою реакцією - тільки-но з'являлася в регіоні одна організація, як за нею миттю виникали нові [20, с.152]. На Катеринославщині, за свідченням колишнього катеринославського адвоката О.Александрова, процес створення нових груп Селянського союзу відбувався зворотно: спочатку був проведений губерніяльний з'їзд, який обрав губернський комітет, а останній вже давав імпульс до формування сільських, волосних та повітових комітетів організації [1, с.8-9]. Живу картину створення осередку ВСС залишила Т.Алексєєва. Агітаційна група есерів, до партії яких належала авторка, входила в село, розміщувалася в оселі якогось бідного селянина і з його дозволу скликала якомога більше селян. Коли збиралася юрба, агітатори повідомляли селян про існування Союзу, його цілі, програму і пропонували утворити місцевий відділок організації [2, с.189-192].

Фактично всі автори спогадів схвально ставилися до масового притоку селянства, мало звертаючи увагу на невідповідність кількісного зростання організації її якісному складу. Кадровий підхід, притаманний для партій, в даному випадку не враховувався, адже ВСС декларувала себе як організація всього російського (імперського) селянства. Механізм формування волосних та сільських комітетів Селянського союзу фактично був однаковим - селяни за власним почином або закликом бюро сприянь ВСС та партій збиралися на сходах, переобирали за необхідності сільську та волосну владу якщо вона не підтримувала програму Союзу, приєднувалися гуртом до організації, обирали членів комітету, делегатів на повітові з'їзди ВСС. Масова кооптація селян до Союзу та оформлення керівних місцевих структур фіксуються в ряді спогадів. У Сорочинцях, повідомляв один із колишніх керівників місцевого комітету ВСС М.Козиленко, селяни сформували одразу 7 районних сільських організацій, на чолі яких стояли 1-2 уповноважених, які разом складали сільський комітет Союзу (12 осіб). З членів організації стягувався внесок у *“страйковий фонд”* в розмірі 10-15 коп. [9, с.292-293]. У Хогіні Сумського повіту 120 робітників сільськогосподарської майстерні маєтку Строганової на заклик місцевої інтелігенції разом записалися до Союзу [21, с. 96].

Формуванню осередків ВСС давали поштовх загальноросійські та регіональні з'їзди організації. Проте у мемуарній літературі залишилося небагато спогадів про їх проведення. Найбільш докладно про це писали колишні діячі ВСС у Сумському повіті. А. Овчаренко – єдиний хто з українських селян-членів ВСС залишив спогади про Установчий з'їзд Селянського союзу. Проте через скупість повідомлення важко довідатися про деталі проведення з'їзду. Одна дрібниця, щоправда, викликає зацікавлення. Овчаренко вказував на те, що з'їздом керували есери та еседеки [19, с. 82]. Дане твердження дещо відрізняється від повідомлення Шестакова, який писав про перевагу лібералів та есерів [34, с. 47; 35, с. 52-56; 37, с. 31-33]. Вочевидь, Овчаренку запам'яталася перепалка між есерами та більшовиками, що і вплинуло на його оцінку ролей партій у з'їзді. Крім того, як вірно зауважив Шестаков, на установчому з'їзді селяни погано розрізняли різницю між есерами та соціал-демократами [37, с. 33].

Мемуари М. Сердюка, А. Щербака та протоколи засідань II з'їзду Селянського союзу дозволяють реконструювати внесок сумської делегації до формування програми організації, зокрема щодо загальноселянських заходів (відмова від вживання горілки, бойкот податків і т.п.) задля тиску на уряд. Матеріали регіональних з'їздів Союзу, що проходили у Сумах за представництва делегатів кількох повітів Харківської та Курської губерній, до яких зверталися автори, ілюструють тенденцію до посилення протидії урядові, зміцнення демократичних поглядів селянства та розкривають зміст роботи місцевих осередків ВСС: створення нових груп, фінансування організації, нейтралізація діяльності земських начальників та поліції, випуск власної преси, влаштування читалень, переобрання земств на демократичній основі та перепис земель до передбачуваної аграрної реформи [28, с. 57, 63-64; 38, с. 140].

Тактиці боротьби ВСС приділив увагу і Оленін, який зазначив, що на Полтавщині керівництво осередків Союзу добивалося уникнення насилля і пропагувало мирне розв'язання конфлікту як з владою, так і з поміщиками. Найкращим засобом тиску на владу визнавався страйк. Дійсно, полтавське селянство влаштовувало успішні акції економічної боротьби, до якої, окрім наймитів, залучалися селянські товариства в цілому. Бойкот влади на Полтавщині, передусім, прийняв форму боротьби з поліцією, яка, за словами Оленіна, місцевими мешканцями розцінювалася як *“даремна та антинародна організація”*. Вживання поліції супроводжувалося переобранням сільської та волосної старшини, на яку дивилися як на креатуру адміністрації. Місцеві відділки ВСС діяли здебільшого на власний розсуд і не дотримувалися настанов Делегатського з'їзду організації. Іноді *“справа доходила до того, що представники тієї течії, що ставила перед Союзом завдання в організації народної думки, схильні були заперечувати всі тактичні прийоми Союзу та замовчувати їх”* [20, с. 158-161].

Мемуари аграрників добре висвітлюють і економічну діяльність місцевих комітетів Союзу, спрямовану на забезпечення матеріальних інтересів селян: встановлення тарифів на поденну і строкову оплату праці в поміщицьких маєтках або заборона працювати в них з метою якнайшвидше позбавитися поміщиків, оголошення маєтків народною власністю, припинення сплати десятини, створення кас взаємодопомоги, обкладання поміщиків внесками на користь комітетів. Волкович згадувала, що Хорошківський комітет ВСС у Кобеляцькому повіті у відносинах з власниками перейняв на себе обов'язки біржі праці, пропонуючи місцевим поміщикам заздалегідь подавати заявки про кількість потрібних працівників [4, с. 113]. Подібну роль намагався приміряти на себе і Сорочинський комітет [9, с. 293-294]. На Херсонщині, пригадував Черкунов, виконавчий орган однієї з сільських або волосних організацій ВСС навіть встановив таксу на здійснення церковних обрядів [30, с. 40]. У Сумському повіті комітет Селянського союзу, за словами Сердюка, став *“регулятором економічного життя”*: зупиняв вирубку лісів, складав умови найму робітників до поміщицьких маєтків, обкладав поміщиків внесками до волосних кас, встановлював ціну на вартість соломи та дров. Більше того, до його осередків селяни зверталися по допомогу в спадкових та адміністративних справах. Сумський комітет ВСС також доклав зусиль щодо підтримки цукрових заводів, які давали заробіток місцевим селянам – за його посередництва буряк з ланів був відвезений селянами до заводів *“за необразливу ціну”* для них. А із страйкарями-залізничниками домовлявся про підвіз товарів широкого вжитку [28, с. 54-56; 38, с. 137].

Серед заходів “*фінансового бойкоту*” автори спогадів називали закриття казенних винних лавок. На Катеринославщині відповідні рішення приймали повітові комітети ВСС [1, с.14]. Якщо ж просто лунали заклики не вживати алкоголь, це бажаного ефекту не давало. “*Особиста стриманість не лише не мала успіху, але й місцями спостерігалось посилене вживання горілки в період селянського руху*”, - зауважував Оленін [20, с.160]. Але якщо “*сухий закон*” встановлювався селянською владою, тоді його дотримувалися всі. В результаті, в багатьох місцевостях Катеринославщини “*зникло пияцтво і, як наслідок цього, хуліганство та родинні сварки*”, - резюмував Александров [1, с.14].

Окремою темою проходить повідомлення мемуаристів про протидію владним органам і усунення їх від управління селянськими справами. Зокрема, у Сорочинцях революційний комітет, що виник на основі місцевої організації Селянського союзу, постановив у дусі рішень Делегатського з'їзду ВСС не давати новобранців, не сплачувати податки, закрити монополії, переобрати волосне правління й арештувати “*агентів царського уряду*”. В подібному дусі було оформлене звернення до селян Миргороду та повіту [24, с.102-103]. Не менш радикальними, за спогадами керівників селянського руху в Сумському повіті, виглядали рішення місцевого комітету та регіональних з'їздів організації. Окрім рішення про відсторонення представників влади від управління селянськими справами та бойкоту уряду, селяни проголосили його “*поза законом*” у відповідь на арешт членів Головного комітету ВСС. Повітовий комітет утворив селянську міліцію, здійснював вкупі з іншими революційними організаціями експедиції за межі Сумського повіту та здійснив спробу арешту справника [28, с.54-61; 38, с.137]. В деяких повітах Катеринославщині, свідчив Александров, комітети Союзу ухвалювали не коритися земських начальникам, закрити волосні управи, а отже “*зосередили в своїх руках і судову й адміністративну владу*”, тоді як поліція або розбіглася або не діяла [1, с.13-14]. Зрештою, значні території опинилися непідконтрольними легітимній владі, що пізніше давало підставу історикам писати про “*селянські республіки*” - Сорочинську, Сумську, Покошицьку, Лубенську і т.д.

У зв'язку з діяльністю ВСС характерною була оцінка мемуаристами “*третього елементу*” - сільської інтелігенції. М.Новицький (у минулому - член РУП) змалював непривабливий моральний образ сільських вчителів та медиків, з яких лише деякі підтримали революційні змагання [18, с.22-24]. Подібне помічав селянин В.Зубченко, роблячи відносно дій інтелігенції на Охтирщині, яка улещувала селян релігійною сповіддю, висновок, що їй “*народні прагнення були ворожі та ненависні*” [8, с.76]. Не покращував зростання політичної свідомості селянства і той факт, що нерідко представники “*третього елементу*” за рівнем політграмоти самі не відрізнялися від селянської маси. Єфремов писав, що навіть серед сільських учителів траплялися особи, “*темнота й несвідомість*” яких викликала почуття розгубленості, і наводив яскравий приклад своєї розмови з одним подільським учителем, переконаним у тому, що Союз уповноважений давати селянам землю, а очільники організації є начальством [7, с.617-619]. У спогадах Александрова, Оленіна, Степняка і Сердюка, навпаки, фігурують образи активних елементів сільської (земської) інтелігенції, що виступали своєрідним каталізатором політичного життя на селі. Так, Оленін згадував, що у Лохвицькому повіті сільська інтелігенція (Оленін, звичайно, пише не про всіх представників “*третього елементу*”, а про “*цвіт сільської інтелігенції*”), яка після проголошення Маніфесту 17 жовтня переживала “*період політичного романтизму*”, навіть пішла на відкритий конфлікт із земцями заради прямого відстоювання інтересів селянства. При цьому селянами “*заяви інтелігента сприймалися із великим співчуттям*”. Зрештою вони почали чітко виокремлювати інтелігенцію від “*панів*” незалежно від рівня матеріального забезпечення і перших, і других, тягнутися до агрономів, учителів, лікарів, котрі приймали участь в організаціях Союзу, оскільки бачили, що без них нездатні подолати “*дезорганізованість*” і “*некультурність*”. Участь “*третього елементу*” в “*союзному русі*” була продиктована “*безпосереднім напором життя*”, який, на переконання мемуариста, підбурював їх “*паралізувати стихійні пориви і переконати селянина у доцільності правової боротьби*”. Остання передбачалагуртування селян в класову організацію. Одночасно роль інтелігенції, визнавав Оленін, не була керівною в селянському русі, а лише “*службовою*”, спрямованою на “*встановлення форм руху і способів боротьби*”, тоді як основа його корінилася в самій природі селянства [20, с.144-167].

Особливо цінним є повідомлення самих селян про інтелігентів, що сприяли політичній організації селянства. Так, у спогадах селянина с. Велика Чернеччина (Сумський повіт) Г. Лоханя в світлих тонах відтворений образ учительки земської школи М. Літвінової (в автора - Марія Григорівна), яка агітувала серед місцевих селян. Вочевидь, революціонерка вабила селян не лише розумінням селянської долі і захопленням соціалістичними перспективами, але й особистісними якостями - *“хоч це вже давно минуло, але спогад щирий про навчительку Марію Григорівну залишився назавжди”* [14, с. 104].

Про свою активну або посильну участь в революційному русі на селі вказували і самі представники *“третього елементу”* у спогадах. Зокрема, колишня сільська вчителька П. Чубова згадувала, що вела переговори з місцевою поміщицею про передачу частини дідичної землі селянам, а її брат був відомим агітатором і користувався широкою популярністю серед селян у Глобинській волості Кременчуцького повіту. Саму авторку звільнили з роботи за ведення політичних розмов із сільськими жителями [33, с. 107-110]. Вочевидь, картина симпатії справі революції змінювалася залежно від регіону, була неоднозначною, що і відбилося в різних оцінках ролі сільської інтелігенції в революційних процесах.

У спогадах діячів українського національного руху повідомляється про проект створення селянської організації на національному ґрунті - спробу утворити Українську селянську спілку (УСС). Одностайності в його оцінці не існує, що ми можемо пов'язати з негативним результатом намагання утворити дану організацію, різницею сподівань від неї. Наприкінці 1905 р., повідомляв Дорошенко, був створений ініціативний комітет і надруковано відозву про проведення з'їзду УСС, яка поширювалася по волостях українських губерній. Проте Українська селянська спілка припинила своє існування через арешти її прихильників, так і не оформившись в організацію. Сам Дмитро Іванович відгукнувся про цей захід як про *“авантюру”*, що завдала зайвого клопоту київському губернатору [6, с. 78-79]. На нашу думку, Дорошенко дарма глузував з ініціативи створення селянської організації. Про потребу створення крайової української спілки говорилося на Делегатському (2-му) з'їзді ВСС у Москві представниками від Наддніпрянщини. Коли ця ініціатива знайшла підтримку з боку українських політичних діячів, вона, зрештою, знайшла відгук серед різних груп та комітетів Селянського союзу, що діяли в Україні.

Те, до чого так несерйозно поставився Дорошенко, знаходить зовсім інше висвітлення в нотатках Єфремова. Останній стверджував, що разом із Левицьким проводив лінію на перетворення Київського бюро сприяння ВСС на Українську селянську спілку, чому допомагало самоусунення представників загальноросійських партій від справи розбудови крайової структури Союзу. Сергій Олександрович, перебуваючи у *“Київській філії”* ВСС, вів переписку та живі розмови з провінційними інтелігентами та селянами на тему УСС, наділяв їх агітаційною літературою. За спогадами автора, все це була *“сила людей”*. Серед *“спеціалістів-агітаторів”*, які навідувалися до нього, йому запам'ятався *“Медведев з Чернігівщини”*. Мова йде про Федора Медведєва, селянина с. Кропивне Новозибківського повіту, який ще влітку 1905 р. розгорнув активну пропагандистську діяльність серед сільських жителів свого регіону, закликаючи останніх підписувати вироки на ім'я царя з вимогами скликання народного демократично обраного представництва, наділення селян землею, однаковими із іншими станами правами, впровадження демократичних свобод та безоплатного навчання. Загалом Медведєв та подібні йому люди описувалися Сергієм Олександровичем як *“публіка... досить свіжа, без теоретичних розмудувань великих та рефлексів, зате звична до народу, знайома з методами праці серед нього”* і, що головне, *“практично вона стояла на українському ґрунті, згоджуючись, що на селі правдити політичну роботу інакше не можна”*, що переконувало його в доцільності української селянської справи [7, с. 615-616; 29, с. 279].

У спогадах Єфремова одна деталь викликає здивування - він чомусь не згадав про ініціативи селянських депутатів II з'їзду ВСС щодо створення УСС. Тож справа її організації у споминах фактично виглядає як *opus vitae* самого автора та його найближчих товаришів. Дивне й інше - соратник Єфремова по Київському бюро сприяння ВСС Чикаленко загалом не пригадував про якусь роль Єфремова в організації УСС, назвавши Полтавську громаду УДП, котра надрукувала

Статут Союзу в “Полтавщині”, організуючим центром Спілки. Розбіжності даних у мемуарній літературі відносно того, хто володів ініціативою створення УСС і хто послідовно проводив лінію на її інститування можемо пояснити бажанням самих авторів підкреслити власну роль та роль своїх партій у цьому процесі. Звідси уникнення згадувань про колишніх політичних конкурентів.

Обмаль інформації у мемуарах зустрічається відносно проведення роботи зі створення УСС у провінції. Фактично єдиним реальним осередком організації, виходило, був волосний комітет у Ковалівці Пирятинського повіту. Його керівник, активний член УДП селянин П.Оправхата був одним із натхненників нового товариства: роз’їжджав по селах, агітуючи селян приєднуватися до УСС [32, с.289, 385]. Сам Оправхата йменував організацію, яку він створив, Загальноукраїнським селянським союзом і від імені Ковалівського волосного комітету закликав селян з’єднуватися у спілки та відправляти делегатів до “Українського обласного з’їзду Союзу в Києві” [5, с.51-52]. Описуючи діяльність Оправхати на спілчанській ниві, Чикаленко, скромно упустив факт своєї спроби захисту Оправхати, коли той був заарештований поліцією. Затримання останнього відбулося попри те, що саме завдяки його зусиллям “не чинити безладдя” волость уникнула погромів та нападів на представників влади та поміщиків [5, с.51-52].

У спогадах діячів загальноросійських партій тема УСС не піднімалася зовсім. Лише С.Сава-Степняк згадував про невдалу агітацію “якогось Українського селянського союзу” у Конотопському повіті [26, с.42].

Розкрити процеси формування та розвитку осередків ВСС, змалювати яскраві образи “революційних самородків”, як влучно називав активістів Союзу Троцький, неможливо без мемуарної літератури, яка значно доповнює документальні джерела та пресу, одночасно залишаючись носієм унікальної персональної інформації. Особливістю жанру політичної (революційної) мемуаристики є його синтетичність - автори, аби додати об’єктивності своїм спогадам, широко зверталися до документальних джерел (матеріали з’їздів, партійні папери, переписка поліцейських чинів тощо). Одночасно це не знімає суб’єктивності з мемуаристики й зберігає за нею статус літератури з сильним особистісним началом. У нашому випадку це дозволяє відтворити авторське ставлення до описуваних подій, до селянства, сільської інтелігенції та створюваної першими та другими спілки, відновити загальну картину бачення громадського життя, у вирі якого формувалася селянська організація. А саме: високі людські якості інтелігентів нерідко були визначальними в успішності агітації за створення осередків ВСС, а без самих селянських активістів їхнє існування та розвиток були неможливі; значний внесок в становлення та діяльність комітетів ВСС внесли опозиційні політичні організації, проте їхній вплив на селянство та його організацію не був визначальним; саме виникнення Селянського союзу стало можливим завдяки політизації селянства, зародженню громадянського суспільства. Загалом, мемуари наповнюють політичну історію села живим змістом і дозволяють ствердити за ВСС роль провідної організації, що діяла в 1905-1907 рр. в українській сільській провінції.

1. Александров О. Селянська спілка перед царським судом / О.Александров. - Харків: Шляхи Революції, 1931. - 32 с.

2. Алексеева Т. Среди крестьян / Т.Алексеева // Русское богатство. - 1907. - №3. - С.171-194.

3. Беседовський М. Мої спогади про 1905 рік / М.Беседовський // 1905 рік на Сумщині: Збірник наукових статей. - Суми: Плуг і молот, 1930. - С.89-91.

4. Волкович М. “Крестьянский союз” в Кобеляках / М.Волкович // 1905 год на Полтавщине. Сборник. - Полтава: Полиграфтрест, 1925. - С.110-114.

5. Документи та матеріали до селянських рухів на Полтавщині в революцію 1905-1907 рр. // Записки Полтавського інституту соціального виховання / [авт.-уклад. Ф.Герасименко]. - Полтава: Полиграфтрест. - 1930. - Т.V. - С.33-88.

6. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901-1914 роки) / Д.Дорошенко. - Вінніпег: Видавнича спілка “Тризуб”, 1949. - 167 с.

7. Єфремов С. Щоденник. Про минулі дні (спогади) / С.Єфремов. - К.: Темпора, 2011. - 792 с.

8. Зубченко В. Як царат розплачувався / В.Зубченко // 1905 рік на Сумщині: Збірник наукових статей. - Суми: Плуг і молот, 1930. - С.75-78.

9. Козиленько М. До повстання сорочинських селян / М.Козиленько, Ф.Вільченко // Літопис революції. - 1930. - №6. - С.287-302.

10. Колесниченко Д.А. Всероссийский крестьянский союз в 1905-1907 гг. / Д.А.Колесниченко. - М.: Институт российской истории РАН, 2006. - 310 с.

11. Куреньшиев А.А. Всероссийский крестьянский союз. 1905-1930 гг. Мифы и реальность / А.А.Куреньшиев. - М.: АИРО-XX; СПб.: Дмитрий Буланин, 2004. - 336 с.
12. Куреньшиев А.А. Крестьянские организации России в первой трети XX века (рубеж XIX-XX в. - 1930-е гг.): дис... докт. ист. наук: 07.00.02 / А.А.Куреньшиев. - М., 2006. - 610 с.
13. Лотоцький О. Сторінки минулого / О.Лотоцький. - Саут Баунд Брук: Видання Української православної церкви в США, 1966. - Ч.П. - 481 с. - (Науково-богословський інститут Української православної церкви в Сполучених Штатах Америки).
14. Лохань Г. Мої спогади / Г.Лохань // 1905 рік на Сумщині: Збірник наукових статей. - Суми: Плуг і молот, 1930. - С.103-104.
15. Магась В.О. Всероссийський селянський союз в Україні у 1905-1907 рр.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.О.Магась. - Кам'янець-Подільський, 2009. - 297 с.
16. Мазуренко В. Наше село в 1905 году / В.Мазуренко // Пролетарская революція. - 1925. - №2. - С.27-46.
17. Мазуренко С. Крестьяне в 1905 г. / С.Мазуренко. - М.: Новая деревня, 1925. - 89 с.
18. Новицький М. 1905 рік на українському селі (спогади) / М.Новицький. - Харків: Пролетарій, 1931. - 72 с.
19. Овчаренко А. Спогади про революцію 1905 року на Сумщині / А.Овчаренко // 1905 рік на Сумщині: Збірник наукових статей. - Суми: Плуг і молот, 1930. - С.81-83.
20. Оленін Р. Крестьяне и интеллигенция. К характеристике освободительного движения в Малороссии / Р.Оленін // Русское богатство. - 1907. - №2. - С.135-169.
21. Порохун І. Спогади про 1905 рік / І.Порохун // 1905 рік на Сумщині: Збірник наукових статей. - Суми: Плуг і молот, 1930. - С.96-99.
22. Приговор крестьян общества села Нефороши // Полтавщина. - 1905. - №312. - С.3.
23. Приходько В. Під сонцем Поділля. Спогади / В.Приходько. - Нью-Йорк-Мюнхен: Криниця, 1967. - Ч.1. - 183 с.
24. Пыжов Н. Сорочинское крестьянское восстание 1905 г. Воспоминания руководителя восстания / Н.Пыжов. - М.: Изд-во Всесоюзного общ-ва политкаторжан и сс.-поселенцев, 1929. - 175 с.
25. Революционные события 1905-1907 гг. на Полтавщине. Документы и материалы / [сост. Ф.И.Бойко и А.И.Момот]. - Харьков: Харьковское областное издательство, 1957. - 263 с.
26. Сава-Степняк С.А. "Пятый" год / С.А.Сава-Степняк // 1905 год на Конотопщине. Сборник материалов и воспоминаний. - Конотоп: Конотопская типография Окрестхоза, 1925. - С.36-45.
27. Сахаров С. Рабочее и социал-демократическое движение в г.Полтаве / С.Сахаров // 1905 год на Полтавщине. Сборник статей и воспоминаний. - Полтава: Б.м., 1925. - С.9-24.
28. Сердюк М. До 25-річчя 1905 року (Спогади про революційні події на Сумщині) / М.Сердюк // 1905 рік на Сумщині: Зб. наук. ст. - Суми: Плуг і молот, 1930. - С.53-69.
29. 1905 год на Украине: хроника и материалы / Под ред. М.И.Мебеля. - Харьков: Пролетарій, 1926. - Т.1 (январь-сентябрь). - 508 с.
30. Черкунов А.Н. Революционное движение среди крестьян на юге России и социал-демократия (Из личных воспоминаний) / А.Н.Черкунов // Каторга и ссылка. - 1925. - №3. - С. 37-50.
31. Чернов В. Великая русская революция. Воспоминания председателя Учредительного собрания. 1905-1920 / В.Чернов. - М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. - 430 с.
32. Чикаленко Є. Спогади / Є.Чикаленко. - Нью-Йорк: Українська вільна академія наук у США, 1955. - 504 с.
33. Чубова П. Крестьянское движение на Кременчугщине / П.Чубова // 1905 год на Полтавщине. Сборник. - Полтава: Полиграфтрест, 1925. - С.107-110.
34. Шестаков А. Агитация и пропаганда большевиков в деревне в революции 1905-1907 годов / А.Шестаков // Историк-марксист. - 1935. - №12. - С.38-57.
35. Шестаков А. Бунт земли / А.Шестаков. - М.: Красная новь, Главполитпросвет, 1923. - 69 с.
36. Шестаков А. Всероссийский крестьянский союз. Исторический очерк / А.Шестаков // Историк-марксист. - 1927. - №5. - С.96-123.
37. Шестаков А. К вопросу о борьбе за крестьянство в революции 1905 года / А.Шестаков // Старый большевик. Сборник. - М.: Старый большевик, 1932. - С.20-37.
38. Щербак А. 1905 год в Сумском уезде / А.П.Щербак // 1905 рік на Сумщині: Збірник наукових статей. - Суми: Плуг і молот, 1930. - С.129-143.
39. Эльцин Б. Работа среди крестьян / Б.Эльцин // 1905 год. Революционное движение в Одессе и Одешине. - Одесса: Б.м., 1925. - С.60-72.

References

1. Aleksandrov O. Selianska spilka pered tsarskym sudom / O.Aleksandrov. - Kharkiv: Shliakhy Revoliutsii, 1931. - 32 s.
2. Alekseeva T. Sredi krestian / T. Alekseeva // Russkoe bogatstvo. - 1907. - № 3. - S. 171-194.
3. Besedovskiy M. Moi spohady pro 1905 rik / M. Besedovskiy // 1905 rik na Sumshchyni: Zbirnyk naukovykh statei. - Sumy: Pluh i molot, 1930. - S. 89-91.
4. Volkovych M. «Krestianskyi soiuз» v Kobeliakakh / M. Volkovych // 1905 hod na Poltavshchynе. Sbornik. - Poltava: Poligraftrest, 1925. - S. 110-114.
5. Dokumenty ta materialy do selianskykh rukhiv na Poltavshchyni v revoliutsii 1905-1907 rr. // Zapysky Poltavskoho instytutu sotsialnoho vykhovannia / [avt.-uklad. F. Herasymenko]. - Poltava: Polihraftrest. - 1930. - T. V. - S. 33-88.

6. Doroshenko D. Moi spomyny pro davnie mynule (1901-1914 roky) / D. Doroshenko. – Vinnipeh: Vydavnycha spilka «Tryzub», 1949. – 167 s.
7. Iefremov S. Shchodennyk. Pro mynuli dni (spohady) / S. Yefremov. – K.: Tempora, 2011. – 792 s.
8. Zubchenko V. Yak tsarat rozplachuvavsia / V. Zubchenko // 1905 rik na Sumshchyni: Zbirnyk naukovykh statei. – Sumy: Pluh i molot, 1930. – S. 75-78.
9. Kozylenko M. Do povstannia sorochnytskykh selian / M. Kozylenko, F. Vilchenko // Litopys revoliutsii. – 1930. – № 6. – S. 287-302.
10. Kolesnychenko D. A. Vserossiyskij krestianskij sojuz v 1905-1907 gg. / Kolesnichenko Diana Alekseevna. – M.: Institut rossijskoj istorii RAN, 2006. – 310 s.
11. Kurenyshev A. A. Vserossiyskij krestianskij sojuz. 1905-1930 gg. Mify i realnost / Kurenyshev Andrei Aleksandrovich. – M.: AYRO-KhKh; SPb.: Dmytrij Bulanin, 2004. – 336 s.
12. Kurenyshev A. A. Krestyanskie organizatsii Rossii v pervoy treti XX veka (rubezh XIX – HH v. – 1930-e gg.): dis. dokt. ist. nauk: 07.00.02 / Andrey Aleksandrovich Kurenyshev. – M., 2006. – 610 s.
13. Lototskyi O. Storinky mynuloho / O. Lototskyi. – Saut Baund Bruk: Vydannia Ukrainskoi pravoslavnoi tserkvy v SSHA, 1966. – Ch. II. – 481 s. – (Naukovo-bohoslovskiy instytut Ukrainskoi pravoslavnoi tserkvy v Spoluchenykh Shtatakh Ameryky).
14. Lokhan H. Moi spohady / H. Lokhan // 1905 rik na Sumshchyni: Zbirnyk naukovykh statei. – Sumy: Pluh i molot, 1930. – S. 103-104.
15. Mahas V. O. Vserosiyski selianski soiuz v Ukraini u 1905-1907 rr.: dys... kand. ist. nauk: 07.00.01 / V'acheslav Olehovych Mahas. – Kamianets-Podilskyi, 2009. – 297 s.
16. Mazurenko S. Krestyane v 1905 g. / Mazurenko Semen. – M.: Novaya derevnya, 1925. – 89 s.
17. Novytskyi M. 1905 rik na ukrainskomu seli (spohady) / M. Novytskyi. – Kharkiv: Proletarii, 1931. – 72 s.
18. Ovcharenko A. Spohady pro revoliutsiiu 1905 roku na Sumshchyni / A. Ovcharenko // 1905 rik na Sumshchyni: Zbirnyk naukovykh statei. – Sumy: Pluh i molot, 1930. – S. 81-83.
19. Olenin R. Krestyane i intelligentsiya. K karakteristike osvoboditel'nogo dvizheniya v Malorossii / R. Olenin // Russkoe bogatstvo. – 1907. – # 2. – S. 135-169.
20. Poroskun I. Spohady pro 1905 rik / I. Poroskun // 1905 rik na Sumshchyni: Zbirnyk naukovykh statei. – Sumy: Pluh i molot, 1930. – S. 96-99.
21. Prigovor krestyan obschestva sela Neforoschi // Poltavschina. – 1905. – # 312. – S. 3.
22. Prykhodko V. Pid sontsem Podillia. Spohady / V. Prykhodko. – Niu-York-Miunkhen: Krynytsia, 1967. – Ch. I. – 183 s.
23. Pyizhov N. Sorochninskoe krestyanskoe vosstanie 1905 g. Vospominaniya rukovoditelya vosstaniya / N. Pyizhov. – M.: Izd-vo Vsesoyuznogo obsch.-va politkatorzhan i ss.-poselentsev, 1929. – 175 s.
24. Revolyutsionnyye sobyitiya 1905-1907 gg. na Poltavshchine. Dokumenty i materialy / [sost. F. I. Boyko i A. I. Momot]. – Harkov: Harkovskoe oblastnoe izdatel'stvo, 1957. – 263 s.
25. Sava-Stepnyak S. A. «Pyatyiy» god / Sava-Stepnyak S. A. // 1905 god na Konotopschine. Sbornik materialov i vospominaniy. – Konotop: Konotopskaya tipografiya Okrmesthoza, 1925. – S. 36-45.
26. Saloid I. Skalky spohadiv / I. Saloid // 1905 rik na Sumshchyni. – Sumy: Pluh i molot, 1930. – S. 84-88.
27. Saharov S. Rabochee i sotsial-demokraticeskoe dvizhenie v g. Poltave / S. Saharov // 1905 god na Poltavshchine. Sbornik statei i vospominaniy. – Poltava: B.m., 1925. – S. 9-24.
28. Serdiuk M. Do 25-richchia 1905 roku (Spohady pro revoliutsiini podii na Sumshchyni) / M. Serdiuk // 1905 rik na Sumshchyni: Zb. nauk. st. – Sumy: Pluh i molot, 1930. – S. 53-69.
29. 1905 god na Ukraine: hronika i materialy / Pod red. M. I. Mebelya. – Harkov: Proletariy, 1926. – T. 1 (yanvar-sentyabr). – 508 s.
30. Cherkunov A. N. Revolyutsionnoe dvizhenie sredi krestyan na yuge Rossii i sotsial-demokratiya (Iz lichnykh vospominaniy) / A. N. Cherkunov // Katorga i ssylka. – 1925. – # 3. – S. 37-50.
31. Chernov V. Velikaya russkaya revolyutsiya. Vospominaniya predsedatelya Uchreditelnogo sobraniya. 1905 – 1920 / V. Chernov. – M.: ZAO Tsentrpoligraf, 2007. – 430 s.
32. Chikalenko E. Spogadi / E. Chikalenko. – Nyu-York: UkraYinska vllna akademiya nauk u SSHA, 1955. – 504 s.
33. Chubova P. Krestyanskoe dvizhenie na Kremenchugschine / P. Chubova // 1905 god na Poltavshchine. Sbornik. – Poltava: Poligrafrest, 1925. – S. 107-110.
34. Shestakov A. Agitatsiya i propaganda bolshevikov v derevne v revolyutsii 1905-1907 godov / A. Shestakov // Istorik-marksist. – 1935. – # 12. – S. 38-57.
35. Shestakov A. Bunt zemli / A. Shestakov. – M.: Krasnaya nov, Glavpolitprosvet, 1923. – 69 s.
36. Shestakov A. Vserossiyskij krestyanskiy sojuz. Istoricheskiy ocherk / A. Shestakov // Istorik-marksist. – 1927. – # 5. – S. 96-123.
37. Shestakov A. K voprosu o borbe za krestyanstvo v revolyutsii 1905 goda / A. Shestakov // Staryiy bolshevik. Sbornik. – M.: Staryiy bolshevik, 1932. – S. 20-
38. Scherbak A. 1905 god v Sumskom uезде / A. P. Scherbak // 1905 rik na Sumshchyni: Zbirnyk naukovykh statei. – Sumy: Pluh i molot, 1930. – S. 129-143.
39. Eltsin B. Rabota sredi krestyan / B. Eltsin // 1905 god. Revolyutsionnoe dvizhenie v Odesse i Odeschine. – Odessa: B. m., 1925. – S. 60-72.

UDC 94 (47).084.8

ХЛЫНИНА Т.П.

Институт социально-экономических и гуманитарных исследований Южного научного центра
Российской академии наук, доктор исторических наук (Россия)

ЛОКУСЫ ПРИВАТНОГО: ДОМ И СЕМЬЯ В УСТНЫХ ВОСПОМИНАНИЯХ ОЧЕВИДЦЕВ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ¹

Характер и особенности воспоминаний очевидцев Великой Отечественной войны о доме и семье свидетельствуют о том, что они оставались наиболее значимыми локусами их повседневной жизни. Дом для советского человека оставался не только его крепостью, но и пространством роевой жизни. Частая смена мест проживания, по сути, не менявшая образа жизни и ставшего привычным многолюдного окружения, превращала его в некую декорацию, неизменной частью которой оставалась только семья. Жилищная политика советской власти и чрезвычайные обстоятельства жизни в условиях военного времени расширили границы последней, включив в ее состав людей, деливших с ней один кров.

KHLYNINA T.P.

Institute of Social-Economic Research and Humanities of Southern Scientific
Center of Russian Academy of Sciences, Dr (History) (Russia)

PRIVATE LOCUS: HOME AND FAMILY IN ORAL MEMOIRS OF EYEWITNESSES GREAT PATRIOTIC WAR

Nature and characteristics of the memories eyewitnesses of the Great Patriotic War of the home and family indicate that they were the most important locus of their daily lives. Life, most of which was spent in conditions devoid of even a hint of the possibility of privacy or shelter from the watchful eye of neighbors. House for Soviet man remained not only his strength but also space swarming life where as in classical theater actions were coupled with the canonical text of sequence which straightened. Frequent change of habitat, in fact, does not change the way of life and the customary crowded environment, transforming it into a kind of decoration, part of which remained unchanged only family. Housing policy of Soviet power and the extraordinary circumstances of life in wartime have expanded the boundaries of the latter, including in its membership people who divided with her a shelter. However, despite the prospect of being so restricted one on one with my life, man, even in conditions of communal life and multigenerational family managed to keep a small but not affected by someone else's private eye piece. It is not always found opportunities for its implementation, but reflected in the irregular correspondence, stock doors enclosing the room from the common areas and the inevitable clash of views, "street racing" is not supervised parental custody. It should be noted that such opportunities during the war unlike peacetime became more. Another question: is how much they were demand and meet the established way of life at that time?

ХЛИНИНА Т.П.

Інститут соціально-економічних і гуманітарних досліджень Південного наукового центру
Російської академії наук, доктор історичних наук (Росія)

ЛОКУСИ ПРИВАТНОГО: ДІМ І РОДИНА В УСНИХ СПОГАДАХ ОЧЕВИДЦІВ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Характер і особливості спогадів очевидців Великої Вітчизняної війни про дім та сім'ю свідчать про те, що вони залишалися найбільш значущими локусами їхнього повсякденного життя. Дім для радянської людини залишався не лише його фортецею, але й простором ройового життя. Часта зміна місць проживання, що, по суті, не змінювала

¹Статья подготовлена в рамках проекта "Исторические формы и современные способы функционирования социокультурных институтов на Юге России" (базовое бюджетное финансирование, № госрегистрации 01201368164).

стилю життя та вже звичного багатолюдного оточення, перетворювала його на певну декорацію, незмінною частиною якої залишалася лише родина. Житлова політика радянської влади та надзвичайні обставини життя в умовах воєнного часу розширили кордони останньої, включивши до її складу людей, які розділяли з нею єдиний кров.

Интерес современного исследователя к устным свидетельствам непосредственных очевидцев и участников Великой Отечественной войны необычайно высок. Став заметным явлением современной историографической практики, он не является для нее чем-то принципиально новым. Вместе с тем, обращение к рассказам о войне вплоть до недавнего времени не выходило за рамки их иллюстративного применения. При этом практически все они исходили от лиц первого плана, прошли тщательную литературную и содержательную обработку и призваны были служить неопровержимым доказательством самоотверженности и героизма советского народа. Нынешний интерес профессионального сообщества к источникам устного происхождения вызван, прежде всего, теми возможностями, которые предоставляет ему обновленное историческое знание, пережившее за последнее десятилетие не один методологический поворот. В его пространстве история войны постепенно обретает не достававшее ей длительное время антропологическое измерение, превращаясь из идеологически выдержанного официоза в подлинную человеческую драму. Со страниц исторических сочинений война все чаще предстает не столько масштабным столкновением противоборствующих систем, сколько коллизией человеческих судеб. Судеб, воплотивших в себе горечи военных поражений и отчаяние первых побед; безыскусность быта тыловой жизни и какое-то неиссякаемое, исподволь дающее о себе знать стремление к его эстетизации; всепоглощающее чувство страха и головокружительной легкости. Война перестала восприниматься сплошной чередой преступлений, уступив место представлениям о ней как о жизни в чрезвычайных условиях. Жизни, в которой помимо подвига находилось место и всевозможным житейским заботам, трудностям их преодоления и маленьким бытовым радостям. О локусах этой жизни, собственно, и пойдет речь в статье. В ее основе - устные воспоминания очевидцев событий военного времени, записанные сотрудниками лаборатории истории и этнографии ИСЭГИ ЮНЦ РАН в 2012-2013 гг.

Дом: “место, где мы пережили войну”. Записанные нарративы различаются по степени освещенности тех или иных сюжетов, эмоциональной и стилистической окраске передаваемых событий и их восприятия. Особое место среди них занимают дом и семья, что объясняется традиционной значимостью для человека этих сфер жизни, а также привычностью их открытого обсуждения. Все разнообразие прослушанных повествовательных линий о доме как о месте, где человек живет если и не постоянно, то подолгу, можно свести к двум моделям - месту, где респондент встретил войну, и месту, которое стало для него убежищем во время войны. Первая модель представлена в воспоминаниях двумя разновидностями - коммунальной квартирой и отдельным домом. При этом жилое пространство и в том и в другом случаях не сводится к сухому перечислению его составляющих, а неотделимо от его обитателей: *“Значит, это двухэтажный дом и четыре квартиры из них: три коммуналки и одна бывшая дворницкая. Значит, в одной квартире осталась одна женщина, такая хиленькая, ее и немцы не забирали на работы, и с ребеночком, годика три. В другой квартире не осталось никого. На первом этаже осталась мама подруга, бывшая дворянка, такая”* [1]. *“На Никольской был дом наш, я маленькая была. Такой колоссальный дом, большой частный, газон великолепный и пес, маленький, пушистый такой, шпиц. У меня отметка, я маленькая была, что-то поползла, а он меня хватя за щеку”* [2].

В ряде воспоминаний дом как таковой ассоциируется с более широким географическим понятием населенного пункта или учреждения, его заменившего: *“Я родился в 1921 году в селе Поповка, Кашарского района Ростовской области. Это север области. Ну, а кто в деревне жил? Работники и крестьяне. И в 1921 году, тяжелое время было, голод был в России, дедушка мой с бабушкой и мой батька с моей маткою приехали в Ростов. Дед у меня патентованный кузнец, а отец помогал, потому что кузнец один не работает, он*

с основной задачей, а еще есть молотобоец. Так они в Ростове и остались” [3]. “Я остался без отца, без матери в возрасте 5 лет. Нелегкая была жизнь. То немножко старшие братья брали к себе. У них свои семьи были. Они поженились. Старшие они были, я - малыши против них. А потом в 1925 году советская власть организовала для таких детей детский интернат в Одессе. И вот, нас туда забрали с нашей Николаевки, человек 7 забрали. Николаевка была в Одесской области... Я побыл там 5 лет” [4].

Практически ни один из респондентов не остановился на описании внутреннего убранства дома, за исключением тех немногих случаев, когда какая-то деталь интерьера не запечатлевалась в памяти на долгие годы: “Значит, вот как зайдешь, как и положено, в правом углу, от потолка и вот внизу вот такой треугольный столик - это были иконы” [5]. Вероятнее всего, аскетизм и неприхотливость советского быта, вызванные целенаправленным идеологическим воздействием и крайне низким уровнем жизни пореволюционного времени, не располагали к такого рода воспоминаниям. Хотя две собеседницы, чье социальное происхождение еще десять - пятнадцать лет тому назад было бы определено категориями “бывшие” и “из интеллигентского сословия”, детально обрисовали некогда занимаемые их семьями жилые пространства “вот с такими стенами в восемь кирпичей”: “Значит, дом такой дворянский и вот лестница такая чугунная, казалась мне большой. Сейчас она уже не такая большая, я была там, она красивая была очень, в розах вся. Это был парадный вход, а для прислуги был, не железная лестница, как в обычных купеческих дворах парадная, но уже с деревянной лестницей и две комнаты, ведущие из этой парадной для прислуги комната, там кухарка, прачка, вот такое вот. А между основной квартирой была лестница, которая спускалась ниже. Между лестницей была большая ванная и только после этого ход туда в ту половину” [6]. “Мы меняли нашу московскую квартиру, девятиметровую такую комнатку в коммуналке, а поменяли на коммуналку здесь, но шикарную... Это известный памятник конструктивизма, его сейчас изуродовали <...> Там было так, типа в нашей квартире: две комнаты смежные и одна совершенно изолированная. Вот заселяли обычно две семьи. Вот смежные комнаты, это какая-то большая семья, ну вот, например, по тогдашним временам нас там жило четыре человека, считалось, что у нас хоромы” [7].

Дом являлся не только конкретно локализованным местом проживания с разной степенью бытовой комфортности, но и атрибутом материального достатка, а также социального статуса: “Строили дома, они были примитивные, что такое саманные дома, Вы знаете. Или планкованный дом - это когда деревянная основа, обитая планками, и она набивалась глиной. А вот кирпичные дома - это была редкость, это были только богачи, местные богачи окраинные могли поставить. Вот на нашем квартале, где я жила, было всего два кирпичных дома, остальные были планкованные или саманные. У нас был планкованный дом, который в 1930 году построил мой дед, в котором я и родилась” [8]. Редко, но, тем не менее, отмечались и условия проживания: “Наши смежные вдвоем, а их отдельные. Кухня отдельная, кухня, правда... да ну, не меньше, чем теперь в хрущевках. Вот так это строилось для рабочих, а напротив был корпус, там были изолированные квартиры. И вообще, они были оборудованы лучше, по-моему, там были ванны. У нас, ничего. Горячей воды ни у кого не было, холодная, но у нас не было ни душа, ничего” [9]. Следует отметить, что ситуация отсутствия необходимых с точки зрения нашего современника удобств каких-либо раздражающих комментариев у собеседников не вызывала.

Ценность довоенного дома определялась как восприятием его в качестве места рождения, “семейного гнезда”, “родительской вотчины”, так и невосполнимой утратой, подчеркиваемой неприглядностью сменяемых с калейдоскопической быстротой временных пристанищ периода эвакуации: “[У кого остановились в Махачкале?]. На улице, сидели, как цыгане табором. Там собрались людей тысячи” [10]. “Приехали мы в Баку, в надежде, что мы все-таки вернемся, и над Баку начали летать самолеты. И тут уже холода, октябрь месяц. И там мы уже сидели, я Вам скажу, я не знаю, как назывались эти хатки, глиняные хатки,

там, значит, на зиму загоняли овец. Потому что днем тепло было, а вечером холодно, и вот мы в этих хатках” [11] и предоставляемого нового жилья: “Когда вот это вот все случилось [отца обвинили в какой-то растрате], ничего не разбирая, маму, меня и еще кто-то был в доме, всех выкинули. Мама говорила, вот, сидела на бордюре в серо-голубом костюме, фильдеперсовые чулки, там голубые туфли такие, плакала. Выкинули, ничего не оставили, вот то что было там, вот это выкинули. Ну, вот и мы очутились где-то там, в подвале жили, в страшном” [12]. “У меня квартира была, знаете где? Вот, Красноармейская и улица Просвещения, а теперь улица [Греческого города] Волос. Вот угол Волоса и Журавлева, там был мой дом, сейчас они поломали. Мне эту квартиру [где в настоящее время живет респондент - Т.Х.] военкомат дал. Сейчас не получишь такой квартиры. И это самое, конечно, рухлядь такая, была эта квартира” [13].

При этом многие респонденты сохранили воспоминания о жизни в “вынужденной ссылке” (эвакуации) как об относительно “нормальной и даже в чем-то хорошей жизни”: “Запомнилось мне, как мы работаем в колхозе. Хлеб там такой был вкусный. Они его пекли на капустных листах. И это же хлеб был натуральный, т.е. пусть его было мало, но это ж перемололи муку и сделали хлеб, не то, что сейчас, потому что сейчас вообще я не знаю, что это, хлеб или что. Значит, очень вкусный был хлеб, мне запомнилось. Мне запомнились несчастные эти эвакуированные, которые вот какие-то такие беспомощные были. Ну, мама моя вот шила, мы там, в колхозе что-то там крутились в школе, что-то там, в общем, я ж говорю, спектакли устраивали. Мы “Бориса Годунова” ставили в школе...” [14]. Эта нормальность во многом оказалась связанной и с теми конкретными людьми, с которыми приходилось жить “под одной крышей”.

Соседи: неперенный атрибут коммунальной жизни. Фигура соседа, ставшая карикатурно-зловещей благодаря длительно просуществовавшему в нашей стране коммунальному быту, в воспоминаниях людей, переживших войну, выглядит не столь однозначно негативной. Многие респонденты с большой теплотой и благодарностью вспоминали своих соседей: “И папа поехал через Ростов и заехал, а у нас Варвара Ивановна, как мы уехали, так ничего с места не сдвинулось. Варвара Ивановна живет, все сохраняет. Полтора соседа было, все сохранили” [15]. “А потом поменяла эту комнату в общежитии на комнату, но эта была не коммунальная квартира. Это был дом такой, наверное, жактовский, как тогда говорили, но это был небольшой бревенчатый дом. Это в Сибири было. Но он вот тоже, во всяком случае, наше крыло было поделено между двумя семьями, у меня комнатка и у соседей две комнатки. Мы год прожили вместе, что называется душа в душу. Как-то и я, они пожилые две женщины, я им старалась помочь, ну, очень приятная была соседка, мать ее, может быть, не очень приятная, но она старая была, что там, только помочь ей можно было. А наоборот, когда я заболела, у меня возникли затруднения, соседка нам помогала. Так и прожили...” [16].

Теснота и плотность жилищных условий лишали советского человека элементарной возможности на уединение. Его жизнь протекала на виду большого количества людей, которые с течением времени и укоренившейся “привычки к коллективному” уже не казались ему посторонними. При этом вовлеченность в пространство чужой жизни зачастую происходила “исподволь”, навязываясь не столько общностью проживания, сколько неизбежностью коммуникативного соприкосновения: “А, вот Вам хочу сказать, что вот, например, вот эта наша одинокая армянка, царствие ей небесное, как говорится, у нее какие-то, она была одинокой женщиной, были какие-то личные, интимные истории. И вот наши соседи во дворе: “Маша, Маша, вон там Сирануш пошла”. И они бежали за ней по улице. Они бежали за ней по улице, посмотреть, с кем и куда пошла. Вот это я говорю, люди со двора громадного дома. А она жила у нас за спиной, и мы никогда ничем этим не интересовались. Нет, ну, что-то, какие-то обрывки невольно, когда живешь так тесно, долетали. Ну, как долетали, так и улетали. И мы скорее от кумушек на лавочке знали об ее личной жизни, чем из наших личных наблюдений” [17].

Вместе с тем, перипетии советской жилищной политики, сопровождавшиеся частыми уплотнениями обладателей избыточных площадей, приводили к соседству представителей различных социальных слоев. Такая ситуация не могла не сказываться на характере отношений между жильцами: *“Значит, в этой половине жила очередная пролетарка... В эту квартиру деда с бабушкой заселились люди, в общем, это была уже коммуналка. И в коммуналке уже были разные отношения очень. Вот эта, вот которая жила в квартире внизу, которая шла с лестницы, тоже Мара такая, с характером, она все еще хотела навести порядок в господской части, если так выразиться, говорила: “Не закрывайте двери!”. В ту часть вела дверь, которая с этой стороны закрывалась, прислуга не могла прийти, если ее не звали, чего ходить. Так она все требовала, что бы мы эту дверь не смели закрывать, а там был такой крючок большой. Ну, вообще в силу дедовской громадной интеллигентности, бабушка ссорилась, шумела, а дед это дело утихомиривал”* [18].

Не способствовали хорошим соседским отношениям и широко распространившиеся во время оккупации факты самопроизвольного вселения в квартиры ушедших на фронт, эвакуировавшихся и захвата их имущества: *“Кончилась война, я приехала, одна девочка, поступать в университет, квартира наша занята. Я пошла на Ворошиловский [проспект] смотреть, а там магазины, парикмахерская. У нас был первый этаж, и нашей квартиры вообще нет. У нас была очень большая площадь, прекрасная квартира, нас было 6 человек, еще бабушка, а так мы остались в этой коммуналке [на Станиславского]. Я пошла к себе домой, открывает дверь какой-то дядька. Я говорю: “Вы извините, это вообще наша квартира, но я понимаю, что Вы тут живете. Но я приехала одна, отец мой еще на фронте. Можно мне переночевать? А то у меня завтра первый экзамен”. Он меня повернул спиной, дал мне толчка, вот так, как говорится, под зад коленом, и я очутилась на веранде, и все”* [19]. *“Вот я приехала домой, там живут чужие люди. Я говорю: “А где наши стулья хотя бы или что там...”. Вот мне даже Клара Борисовна говорит, вот те забирали ваш диван, у этих это, ваш стол находится вот в том учреждении. Она мне все говорила, где что. Я пошла, нашла этот стол большой, там тем более вырезки Вика, Женя, Валя, Лера. “Иди девочка, как пришла, так и иди отсюда”* [20].

Семья и взаимоотношения между родственниками. Характерно, что временное жилье периода оккупации или уже полученное после войны домом как таковым не воспринималось. Практически все респонденты связывали с домом исключительно то место, где они родились, провели детство и где обязательно находилась семья. Не у всех из них она оказалась счастливой. Однако во всех без исключения воспоминаниях выступала непременно спутником повествований и тем оселком, вокруг которого выстраивались биографические нарративы военного времени. Подавляющее большинство собеседников являлись выходцами из рабоче-крестьянской среды и, если впоследствии не обзаводились гуманитарным образованием, вспоминали о ней простым перечислением родственников с указанием их профессиональной принадлежности: *“Сам я выходец из крестьян. Нас было 8 человек детей, я - самый младший”* [21].

Семьи, как правило, были большими и многопоколенными: *“Родился я в селе Вежа Кашарского района Ростовской области в семье учителя 23 сентября 1923 г. Семья наша состояла из шести человек: мама и папа, две сестры, брат младше меня на 4 года. Я был третий [по счету из детей]”* [22]. *“Отец у меня - слесарь, а семья у нас - 10 детей. Я - седьмой из детей. Моя мама - мать-героиня. Ей Золотую Звезду вручали в Кремле”* [23]. *“Родилась в Ростове, отец был где-то на 18 лет старше матери. Мать была 1904 года, а отец был инженером, служил в царской армии, в Румынии служил инженером. Дед был из Крыма, а бабушка - турчанка”* [24]. Уровень образованности старших поколений колебался от *“юридического факультета Петербургского университета”* до *“наличия 2-х - 3-х классов школы и умения писать”*: *“Дед мой - профессор Ростовского университета, в свое время закончивший Петербургский университет, юридический [факультет], и работал он до революции адвокатом, юристом, у него была своя контора. Но потом революция, как всегда, все поломала в жизни... Уже в Ростове он поменял*

свое образование, где-то он учился, я уже не помню, конечно, но он уже стал преподавать в мединституте нормальную анатомию и биологию, уже потом в университете. Так что он был профессор и очень грамотный, очень интересный, очень красивый человек. А мама была одним из бухгалтерских работников, а отец был вообще, он тоже получил экономическое образование” [25]. “[Отец грамотным был, раз продавцом работал?]. Ну, два класса у него было, считался грамотный, кому заявление написать” [26].

Отношения в них складывались по-разному и определялись самыми различными обстоятельствами: численным составом семьи и занятостью родителей: “Отец у меня учитель. Мать тоже некоторое время учительствовала. Потом была детьми занята. Раз они учителя, то вся наша семья была под влиянием этой профессии” [27]; эмоциональной холодностью членов семьи: “И он [муж] вспоминает, как они пришли на станцию ростовскую. Толпа стоит, значит, эти дети, которых будут отправлять и не только дети, и люди, не имеющие детей, вот они подлежали отправке туда до определенного возраста. Да, и мама пришла его провожать. И вот настал момент, когда они попрощались и всех их отвели туда. И посадили, как Виталий рассказал, в “телячьи вагоны”. Он говорил: “Я сижу в вагоне и чувствую, что не могу, лучше умереть”. Он говорит: “Я выскочил из вагона, вагон стоял близко к выходу из вокзала. А на воротах стоял то ли немец, то ли полицейский вооруженный, ну, который охранял. Он никакого вопроса не задавал, ни воспрепятствовал, и я подбежал к матери и сказал: “Мама, я никуда не поеду”. А она ответила: “А ты подумал, что с нами будет?”. Она странная женщина была немножко. И опять же Виталий вспоминал, что когда он вернулся из Германии, через три года после этого он говорит: “Дома у нас была моя тетка”. Тетка по отцу, он ее очень любил, она его как-то поддерживала, присматривала за ним. И он говорил: “Тетка рыдала, увидев меня, а мать встретила меня, так как будто я приехал из пионерского лагеря”); а порой и обыденной личной неприязнью: “А бабушке отец не нравился, мама из интеллигентной семьи, очень красивая мама такая <...> И отец уехал в Сочи, исчез и уехал в Сочи. И где-то в 1932 или 1933 гг., я забыла, маленькая была, он вызвал нас. И потом бабка опять приехала за мамой, отец стал пить, и забрали нас в Ростов с мамой. Помню, как отец бежал за поездом, сочинский этот самый перрон” [28].

В памяти отложились эпизоды, относящиеся к внешнему облику отдельных наиболее колоритных членов семьи (“У моего отца была грива такая, волосы густые и когда он вышел, у него одна фотография с волосами, он был абсолютно лысый. У него все волосы вылезли после плена” [29]), их характеру (“У матери был очень себялюбивый характер. Она была красивая женщина <...> Отец очень любил мать, я Вам сказала, но мать все время пожарчики какие-то разжигала между ними, ну а, в общем, они друг в друге нуждались” [30]) и их безусловным достоинствам (“Дед писал стихи. Он был изумительным рассказчиком, лекции он читал так, что ребята не выходили на перерыв. Он был потрясающий рассказчик и хорошо писал обычные стихи. Вот мне он дал, да мне было 13 лет, совершенно точно. И начинался этот альбом его чудным рисунком, он прекрасно рисовал акварелью, вот то, что он открытки делал” [31]). По мнению большинства собеседников, война не внесла каких-либо существенных изменений в семейные взаимоотношения, скорее наоборот, придала им большую крепость и сплоченность: “[Война никак не повлияла на отношения между близкими?]. Нет, я думаю никак. Наоборот, мы же были все сплоченные, сбитые, боялись друг друга потерять. Нет, нет” [32].

При этом война неизбежно вносила свои коррективы во взаимоотношения между близкими, что находило отражение и на характере переписки военного времени. Во многих воспоминаниях практически отсутствуют упоминания об “эпистолярной связи” с членами семьи, находившимися на фронте или в эвакуации. При том что почта, по оценкам ряда респондентов, “работала хорошо”, за всю войну они “не получили и двух писем”. Объяснениями тому, как правило, виделись элементарная нехватка свободного времени, которого зачастую “вообще

не было”, усталость, отсутствие сведений о местонахождении родных. Однако не менее весомой причиной представляется и резко обозначившаяся в рассматриваемый период времени проблема содержания письма. Письмо из довоенного средства коммуникации превращалось в опознавательный знак, символ жизни, поддержания крепости духа и надежды на то, что “в этой мясорубке ты не один, тебя где-то ждут”. По словам собеседников, если и писали, то только “хорошее или из жизни”: “Да, переписка была и не только от отца. От отца получали, от соседа, который наполовину грек, получали... В основном, были это не письма, а открытки. Значит, открытка и там... ну, может быть, и письма были, я сейчас не помню. Но мы не писали, что мы умираем с голоду, что их там... Ну писали, что домой хотим, ну, вот папа нас и вызвал. А еще там наша семья в этой Георгиевке, муж с женой, и она там умудрилась родить в этой Георгиевке. Они эвакуировались муж с женой, вот она родила ребенка и с ними была ее мама. Вот ее мама умерла с голоду, не выжила. А она с мужем и ребеночек вернулись, но вернулись намного позже” [33]. “[А кто писал семья или друзья?] Семья, ну если так говорить, большие девушки писали. И у меня остались письма и мои остались, которые я оттуда посылал, со штампами, с цензурой. Моя жена сохранила. Ну а там что, люблю, жду, целую” [34]. “Ну, писали, как мы живем, это когда немцев не было, а при немцах никакой переписке не было” [35].

Переписка затруднялась и еще одним, более прозаическим обстоятельством: низким уровнем грамотности и несформированностью у большей части населения привычки к такого рода коммуникациям: “[Скажите, а была у Вас постоянная связь с домом? Письма получали, писали?]. За полгода 2 письма. [Вам написали или Вы написали?]. И мне, и я. Они же за мной не могли ходить! Но писала, в основном, моя бабушка. Она неграмотная, печатными большими буквами пишет: “Лида!”. В отдельных случаях письма читали и писали соседи: “Одна у нас соседка была грамотная, она все письма читала. Что там недопонимет кто-то в письме, она все читала. Она была грамотная. Один класс кончила” [36].

Встречались и более серьезные эксцессы, когда в крайне тяжелой ситуации у людей сдавали нервы, и они отказывали своим близким в помощи: “Но однажды мать меня поразила, нехорошими какими-то качествами. Продукты доставал не столько отец, на его зарплату нельзя было ничего достать, сколько зарабатывала на кормежку мать, вот этими своими походами на “менку”. И мать вдруг потребовала, чтобы мы жили, да она и раньше этого требовала, чтобы мы жили со стариками отдельно, она не может всех прокормить. [Это во время войны?]. Ну конечно, она, собственно, начинала это еще и до войны, но во время войны, так сказать, решительно: “Я не могу кормить всех, меня не хватает на всех”. Я помню такой день, как-то я определила, я увидела, что бабушка Маня лежит, накрывшись, не встает, а отец с матерью о чем-то страстно, но тихо говорят, а оказывается, у бабки нет никаких продуктов, совершенно, есть ничего! И отец требовал, чтобы мать что-то из своих запасов, а она отказывается” [37].

Вместе с тем, в годы войны не только крепили, распадалась, но и создавались новые семьи. О своих будущих избранниках девушки мечтали в перерывах между боями: “Как мы поженимся, только об этом было, кого мы найдем себе, чтобы был такой, как ты или кто-то, кто нравился. Ну, конечно, ухаживало много ребят, у меня даже муж летчик” [38], а юноши предпринимали более серьезные шаги: “В 1944 году дали отпуск в Ростов за умелое руководство операцией связанной с Тегераном. Командир мне говорит: “Орден тебе или отпуск?”. Мне дали и отпуск, и орден, приехал с орденом Отечественной войны. А чего приехал, вон она моя голубушка. Это 8-го июня я женился в 1944 году. [Ростовчанка?]. Да, это моя подружка мы вместе учились. [Она ждала вас?]. Ну, а как же? Мы встречались еще я в спецколле учился. Военная форма, девчонки - это ж ой. Авторитет армии был, мальчишки такие. А я так прикинул и говорю: “Лиичка, знаешь голубушка 1944 год. Дело к окончанию войны, я вот знаю, что сейчас вот-вот закончится и ринется такая масса”, а я был старшим лейтенантом, “не с маленькими тремя звездочками, а с большой одной, а то и с двумя,

тут орденов и медалей. Тут женихов будет!”. Пошли в ЗАГС и расписались. Я имел права ее взять в Иран, ее в особый отдел несколько раз вызывали, а она отказалась (училась в строительном вузе)” [39].

Сохранились воспоминания и о том, как ухаживали “с ящичками шоколада” и “белыми перчатками”, и какое это производило впечатление: “Я вам расскажу. Когда я приехал из Ирана к Лиечке, прежде всего, к ней зашел. А она училась в институте Ворошиловский, Энгельса и следующая улица, не помню какая, там был строительный институт, потому что-то был разрушен, там двухэтажное здание какое-то длинненькое, наверное, школа. И они там учились. К окончанию уроков пришел к ней. Это ж надо быть, сапоги, естественно шпоры серебряные, звон аж на другой улице, китель, погоны золотые, пробковый шлем, перчатки белые и стэк, а стэк это только кто ездит на лошадах, но иранский, и я купил с большой петлей. И подходя к институту, закуривал сигару, золотом, золотая такая. Никогда не курил, не до, не после, но это ж, и ждал. А там, как только перемена все к окнам и девчонки. А тут такое зрелище, они ж привыкли, что каждый раз приходит такой. А это ж для них действие, потому что у них на курс было два или три пацана, потому что все ж призывали в армию, а им такое представление, пришел такой как петух разноразный, да еще в белых перчатках, да еще стэк с этими самыми шпорами и они кричали, потом Лия рассказывала: “Лийка, к тебе белые перчатки пришли!”. Она выходила, я брал ее портфель и домой” [40].

Характер и особенности воспоминаний участников Великой Отечественной войны о доме и семье свидетельствуют о том, что они оставались наиболее значимыми локусами их повседневной жизни. Жизни, большая часть которой протекала в условиях, лишенных даже намека на возможность уединения или укрытия от бдительного ока соседей. Дом для советского человека оставался не только его крепостью, но и пространством роевой жизни, где как в классическом театре поступки сопрягались с каноническим текстом, нарушение последовательности которого выправлялось суфлером. Частая смена мест проживания, по сути, не менявшая образа жизни и ставшего привычным многолюдного окружения, превращала его в некую декорацию, неизменной частью которой оставалась только семья. Жилищная политика советской власти и чрезвычайные обстоятельства жизни в условиях военного времени расширили границы последней, включив в ее состав людей, деливших с ней один кров. Однако, несмотря на столь суженные перспективы оказаться один на один со своей жизнью, человеку даже в условиях коммунального быта и многопоколенной семьи удавалось сохранить пусть небольшой, но не затронутый чужим взглядом кусочек приватного. Оно не всегда находило возможности для своей реализации, но отражалось в иррегулярной переписке, наличии двери, ограждающей комнату от мест общего пользования и неизбежного столкновения взглядов, “уличных бегах”, не поднадзорных родительской опеке. Следует заметить, что таких возможностей в годы войны в отличие от мирного времени стало больше. Другой вопрос: насколько они были востребованы и отвечали сложившемуся укладу жизни человека того времени?

1. Респондент: Кремянская Сильвия Яковлевна, 1926 г.р. Интервьюеры: Т.Г.Курбат, Т.П.Хлынина. Место проведения: г.Ростов-на-Дону, ИСЭГИ ЮНЦ РАН. Продолжительность 80 минут. Запись 16 октября 2012 г. // Архив лаборатории истории и этнографии ИСЭГИ ЮНЦ РАН.

2. Респондент: Коваленко Зоя Григорьевна, 1926 г.р. Интервьюер: Е.Ф.Кринко. Место проведения: г.Ростов-на-Дону, ИСЭГИ ЮНЦ РАН. Продолжительность 123 минуты. Запись 29 октября 2012 г. // Архив лаборатории истории и этнографии ИСЭГИ ЮНЦ РАН.

3. Респондент: Карпенко Александр Захарович, 1921 г.р. Интервьюеры: Е.Ф.Кринко, Т.Г.Курбат. Место проведения: г.Ростов-на-Дону, квартира респондента. Продолжительность 175 минут. Запись 13 марта 2012 г. // Архив лаборатории истории и этнографии ИСЭГИ ЮНЦ РАН.

4. Респондент: Жуган Николай Павлович, 1917 г.р. Интервьюер: И.Г.Тажидинова. Место проведения: г.Краснодар, квартира респондента. Продолжительность: 77 минут. Запись 25 октября 2012 г. // Архив лаборатории истории и этнографии ИСЭГИ ЮНЦ РАН.

5. Респондент: Кремянская Сильвия Яковлевна, 1926 г.р.

6. Респондент: Розенблит Эвелина Евгеньевна, 1933 г.р. Интервьюеры: Е.Ф.Кринко, Т.Г.Курбат. Место проведения: г.Ростов-на-Дону, квартира респондента. Продолжительность 107 минут. Запись 18 октября 2012 г. // Архив лаборатории истории и этнографии ИСЭГИ ЮНЦ РАН.
7. Респондент: Калабухова Инна Николаевна, 1933 г.р. Интервьюер: Е.Ф.Кринко. Место проведения: г.Ростов-на-Дону, квартира респондента. Продолжительность 95 минут. Запись 19 октября 2012 г. // Архив лаборатории истории и этнографии ИСЭГИ ЮНЦ РАН.
8. Респондент: Семина Виктория Николаевна, 1930 г.р. Интервьюеры: Е.Ф.Кринко, Т.Г.Курбат. Место проведения: г.Ростов-на-Дону, квартира респондента. Продолжительность 105 минут. Запись 25 октября 2012 г. // Архив лаборатории истории и этнографии ИСЭГИ ЮНЦ РАН.
9. Там же.
10. Респондент: Кремянская Сильвия Яковлевна, 1926 г.р.
11. Там же.
12. Респондент: Коваленко Зоя Григорьевна, 1926 г.р.
13. Респондент: Карпеева Лидия Михайловна, 1923 г.р. Интервьюеры: Т.Г.Курбат, Т.П.Хлынина. Место проведения: г.Ростов-на-Дону, квартира респондента. Продолжительность 50 минут. Запись от 15 октября 2012 г. // Архив лаборатории истории и этнографии ИСЭГИ ЮНЦ РАН.
14. Респондент: Кремянская Сильвия Яковлевна, 1926 г.р.
15. Там же.
16. Респондент: Калабухова Инна Николаевна, 1933 г.р.
17. Там же.
18. Респондент: Розенблит Эвелина Евгеньевна, 1933 г.р.
19. Респондент: Тихомирова Валерия Александровна, 1925 г.р. Интервьюеры: Е.Ф.Кринко, Т.Г.Курбат, Т.П.Хлынина. Место проведения: г.Ростов-на-Дону, ИСЭГИ ЮНЦ РАН. Продолжительность 130 минут. Запись 22 октября 2012 г. // Архив лаборатории истории и этнографии ИСЭГИ ЮНЦ РАН.
20. Там же.
21. Респондент: Жуган Николай Павлович, 1917 г.р.
22. Респондент: Бирюков Владимир Ильич, 1923 г.р. Интервьюер: И.Г.Тажиудинова. Место проведения: г.Краснодар, квартира респондента. Продолжительность: 60 минут. Запись 6 ноября 2012 г. // Архив лаборатории истории и этнографии ИСЭГИ ЮНЦ РАН.
23. Респондент: Мартынов Валентин Иванович, 1926 г.р. Интервьюер: И.Г.Тажиудинова. Место проведения: г.Краснодар, квартира респондента. Продолжительность: 60 минут. Запись 2 ноября 2012 г. // Архив лаборатории истории и этнографии ИСЭГИ ЮНЦ РАН.
24. Респондент: Коваленко Зоя Григорьевна, 1926 г.р.
25. Респондент: Розенблит Эвелина Евгеньевна, 1933 г.р.
26. Респондент: Перетятко Василий Иванович, 1921 г.р. Интервьюер: Е.Ф.Кринко. Место проведения: г.Ростов-на-Дону, квартира респондента. Продолжительность 152 минуты. Запись 16 октября 2012 г.
27. Респондент: Бирюков Владимир Ильич, 1923 г.р.
28. Респондент: Коваленко Зоя Григорьевна, 1926 г.р.
29. Респондент: Тихомирова Валерия Александровна, 1925 г.р. 30. Респондент: Семина Виктория Николаевна, 1930 г.р.
31. Респондент: Розенблит Эвелина Евгеньевна, 1933 г.р.
32. Там же.
33. Респондент: Кремянская Сильвия Яковлевна, 1926 г.р.
34. Респондент: Карпенко Александр Захарович, 1921 г.р.
35. Респондент: Крюкова Анастасия Леонтьевна, 1928 г.р. Интервьюер: Т.Г.Курбат. Место проведения: г.Ростов-на-Дону, квартира И.В.Пашенко. Продолжительность 73 минуты (интервью производилось по скайпу). Запись 15 октября 2012 г.
36. Там же.
37. Респондент: Семина Виктория Николаевна, 1930 г.р.
38. Респондент: Карпеева Лидия Михайловна, 1923 г.р.
39. Респондент: Карпенко Александр Захарович, 1921 г.р.
40. Там же.

References

1. Respondent: Kremjanskaja Sil'vija Jakovlevna, 1926 g.r. Interv'juery: T.G.Kurbat, T.P.Hlynina. Mesto provedenija: g.Rostov-na-Donu, ISJeGI JuNC RAN. Prodolzhitel'nost' 80 minut. Zapis' 16 oktjabrja 2012 g. // Arhiv laboratorii istorii i jetnografii ISJeGI JuNC RAN.
2. Respondent: Kovalenko Zoja Grigor'evna, 1926 g.r. Interv'juer: E.F.Krinko. Mesto provedenija: g.Rostov-na-Donu, ISJeGI JuNC RAN. Prodolzhitel'nost' 123 minuty. Zapis' 29 oktjabrja 2012 g. // Arhiv laboratorii istorii i jetnografii ISJeGI JuNC RAN.
3. Respondent: Karpenko Aleksandr Zaharovich, 1921 g.r. Interv'juery: E.F.Krinko, T.G.Kurbat. Mesto provedenija: g.Rostov-na-Donu, kvartira respondententa Prodolzhitel'nost' 175 minut. Zapis' 13 marta 2012 g. // Arhiv laboratorii istorii i jetnografii ISJeGI JuNC RAN.

4. Respondent: Zhugan Nikolaj Pavlovich, 1917 g.r. Interv'juer: I.G.Tazhidinova. Mesto provedenija: g.Krasnodar, kvartira respondenta. Prodolzhitel'nost': 77 minut. Zapis' 25 oktjabrja 2012 g. // Arhiv laboratorii istorii i jetnografii ISJeGI JuNC RAN.
5. Respondent: Kremjanskaja Sil'vija Jakovlevna, 1926 g.r.
6. Respondent: Rozenblit Jevlina Evgen'evna, 1933 g.r. Interv'juery: E.F.Krinko, T.G.Kurbat. Mesto provedenija: g.Rostov-na-Donu, kvartira respondenta. Prodolzhitel'nost' 107 minut. Zapis' 18 oktjabrja 2012 g. // Arhiv laboratorii istorii i jetnografii ISJeGI JuNC RAN.
7. Respondent: Kalabuhova Inna Nikolaevna, 1933 g.r. Interv'juer: E.F.Krinko. Mesto provedenija: g.Rostov-na-Donu, kvartira respondenta Prodolzhitel'nost' 95 minut Zapis' 19 oktjabrja 2012 g. // Arhiv laboratorii istorii i jetnografii ISJeGI JuNC RAN.
8. Respondent: Semina Viktorija Nikolaevna, 1930 g.r. Interv'juery: E.F.Krinko, T.G.Kurbat. Mesto provedenija: g.Rostov-na-Donu, kvartira respondenta. Prodolzhitel'nost' 105 minut Zapis' 25 oktjabrja 2012 g. // Arhiv laboratorii istorii i jetnografii ISJeGI JuNC RAN.
9. Tam zhe.
10. Respondent: Kremjanskaja Sil'vija Jakovlevna, 1926 g.r.
11. Tam zhe.
12. Respondent: Kovalenko Zoja Grigor'evna, 1926 g.r.
13. Respondent: Karpeeva Lidija Mihajlovna, 1923 g.r. Interv'juery: T.G.Kurbat, T.P.Hlynina. Mesto provedenija: g.Rostov-na-Donu, kvartira respondenta. Prodolzhitel'nost' 50 minut. Zapis' ot 15 oktjabrja 2012 g. // Arhiv laboratorii istorii i jetnografii ISJeGI JuNC RAN.
14. Respondent: Kremjanskaja Sil'vija Jakovlevna, 1926 g.r.
15. Tam zhe.
16. Respondent: Kalabuhova Inna Nikolaevna, 1933 g.r.
17. Tam zhe.
18. Respondent: Rozenblit Jevlina Evgen'evna, 1933 g.r.
19. Respondent: Tihomirova Valerija Aleksandrovna, 1925 g.r. Interv'juery: E.F.Krinko, T.G.Kurbat, T.P.Hlynina. Mesto provedenija: g.Rostov-na-Donu, ISJeGI JuNC RAN. Prodolzhitel'nost' 130 minut. Zapis' 22 oktjabrja 2012 g. // Arhiv laboratorii istorii i jetnografii ISJeGI JuNC RAN.
20. Tam zhe.
21. Respondent: Zhugan Nikolaj Pavlovich, 1917 g.r.
22. Respondent: Birjukov Vladimir Il'ich, 1923 g.r. Interv'juer: I.G.Tazhidinova. Mesto provedenija: g.Krasnodar, kvartira respondenta. Prodolzhitel'nost': 60 minut Zapis' 6 nojabrja 2012 g. // Arhiv laboratorii istorii i jetnografii ISJeGI JuNC RAN.
23. Respondent: Martynov Valentin Ivanovich, 1926 g.r. Interv'juer: I.G.Tazhidinova. Mesto provedenija: g.Krasnodar, kvartira respondenta. Prodolzhitel'nost': 60 minut. Zapis' 2 nojabrja 2012 g. // Arhiv laboratorii istorii i jetnografii ISJeGI JuNC RAN.
24. Respondent: Kovalenko Zoja Grigor'evna, 1926 g.r.
25. Respondent: Rozenblit Jevlina Evgen'evna, 1933 g.r.
26. Respondent: Peretjat'ko Vasilij Ivanovich, 1921 g.r. Interv'juer: E.F.Krinko. Mesto provedenija: g.Rostov-na-Donu, kvartira respondenta. Prodolzhitel'nost' 152 minuty. Zapis' 16 oktjabrja 2012 g.
27. Respondent: Birjukov Vladimir Il'ich, 1923 g.r.
28. Respondent: Kovalenko Zoja Grigor'evna, 1926 g.r.
29. Respondent: Tihomirova Valerija Aleksandrovna, 1925 g.r. 30. Respondent: Semina Viktorija Nikolaevna, 1930 g.r.
31. Respondent: Rozenblit Jevlina Evgen'evna, 1933 g.r.
32. Tam zhe.
33. Respondent: Kremjanskaja Sil'vija Jakovlevna, 1926 g.r.
34. Respondent: Karpenko Aleksandr Zaharovich, 1921 g.r.
35. Respondent: Krjukova Anastasija Leont'evna, 1928 g.r. Interv'juer: T.G.Kurbat. Mesto provedenija: g.Rostov-na-Donu, kvartira I.V.Pashhenko Prodolzhitel'nost' 73 minuty (interv'ju proizvodilos' po skajpu). Zapis' 15 oktjabrja 2012 g.
36. Tam zhe.
37. Respondent: Semina Viktorija Nikolaevna, 1930 g.r.
38. Respondent: Karpeeva Lidija Mihajlovna, 1923 g.r.
39. Respondent: Karpenko Aleksandr Zaharovich, 1921 g.r.
40. Tam zhe.

UDC 94(47).084.8

КРИНКО Е.Ф.

Институт социально-экономических и гуманитарных исследований Южного научного центра
Российской академии наук, доктор исторических наук (Россия)

ВОСПОМИНАНИЯ ДЕТЕЙ ВОЕННОГО ВРЕМЕНИ (1941-1945): ИСТОЧНИКИ ИЗУЧЕНИЯ¹

В статье рассматриваются источники изучения детской памяти о Великой Отечественной войне. Главное внимание уделено комплексам материалов, сложившимся в ведущих российских архивах, современным документальным публикациям, а также устным рассказам. Имеющаяся в распоряжении исследователей источниковая база свидетельствует о том, что воспоминания детей военного времени в значительной степени противоречивы и содержат разные описания, что позволяет говорить о различных моделях восприятия истории войны.

KRINKO E.F.

Institute of Social-Economic Research and Humanities of Southern Scientific
Center of Russian Academy of Sciences, Dr (History) (Russia)

MEMORIES OF CHILDREN OF WAR TIME (1941-1945): SOURCES OF STUDY

The article considered the study of the sources of the child's memory about the Great Patriotic War. The main attention is focused on the complexes of materials in leading Russian archives (Russian State Archive of Socio-Political History, State Archive of the Russian Federation and other archives), contemporary documentary publications as well as oral histories.

Almost everywhere childhood memories, diaries and letters constitute an extremely small portion of those funds and collections that contain sources of personal origin of the war. But recently published a lot of childhood memories. The oral history played an increasingly significant role. Written stories of various categories of children - not only participants in the war, but also underage prisoners of Nazi concentration camps, eyewitnesses occupation, evacuation, blockade. Virtual archives, databases and data banks are the essential foundation for the study of many aspects of military childhood.

Source base is a lot of opportunities to explored the childhood memory of the Great Patriotic War. At the same time it shows that the child's memories largely inconsistent and contain different descriptions. This allows to talk about the different models of perception war history. Numerous "conflicts of memories" and still lingering taboo is largely due to the inhomogeneity of the historical memory of modern Russian and other postsoviet societies, including the contradictions of public and private cultural of memory. Socio-political transformations also contribute to filling the last different meanings.

КРИНКО Є.Ф.

Інститут соціально-економічних і гуманітарних досліджень Південного наукового центру
Російської академії наук, доктор історичних наук (Росія)

СПОГАДИ ДІТЕЙ ВОЄННОГО ЧАСУ (1941-1945): ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ

У статті розглядаються джерела вивчення дитячої пам'яті про Велику Вітчизняну війну. Головна увага приділена комплексам матеріалів, що відклалися у провідних російських архівах, сучасним документальним публікаціям, а також усним розповідям. Наявна джерельна база свідчить про те, що спогади дітей воєнного часу значною мірою суперечливі та містять різні описи, що дозволяє говорити про різноманітні моделі сприйняття історії війни.

¹Статья подготовлена при финансовой поддержке РГНФ в рамках целевого конкурса проектов междисциплинарных исследований №14-31-12036 "Дети и война: культура повседневности, механизмы адаптации, стратегии и практики выживания в условиях Великой Отечественной войны".

Детство миллионов советских граждан пришлось на годы Великой Отечественной войны. Несмотря на то, что в 1990-х годах они стали гражданами различных государств, воспоминания о войне нередко продолжают определять их отношение не только к прошлому, но и к современным социально-политическим процессам, как представителей определенного поколения. Однако вопросы отражения событий военного времени в детской памяти лишь в последние годы стали привлекать широкое внимание исследователей [10; 11], что обуславливает целесообразность осмысления имеющейся в их распоряжении источниковой базы. Главным предметом анализа в данной статье являются основные комплексы источников, сложившиеся в фондах ведущих российских архивов, представленные в современных публикациях, а также устные рассказы детей военного времени.

Следует отметить, что в архивах России содержится не так много материалов, характеризующих специфику детской памяти о Великой Отечественной войне. Советские архивы всегда формировались как хранилища информации о государстве и его институтах, поэтому источники, рассказывающие о человеке и его восприятии событий, занимали в них второстепенное положение. Эти тенденции во многом сохраняются и в современной России, и в ряде других постсоветских государств, хотя и в значительно модифицированном виде, выражаясь не только в общих принципах организации и комплектования фондов, но и в архивной культуре.

Тем не менее, в ряде архивов отложились воспоминания детей военного времени. В первую очередь, это бывший Центральный архив ВЛКСМ (в настоящее время - Хранилище документов молодежных организаций Российского государственного архива социально-политической истории (далее - РГАСПИ)). В мае 1942 г. Секретариат ЦК ВЛКСМ принял постановление об организации выставки *“Комсомол и молодежь в Отечественной войне”*. Для сбора документов при ЦК ВЛКСМ 16 июля 1942 г. была создана специальная комиссия. Переданная в 1943 г. в состав Отдела пропаганды и агитации ЦК ВЛКСМ, она была преобразована в сектор, просуществовавший вплоть до 1948 г. 19 августа 1944 г. ЦК ВЛКСМ принял постановление *“О создании при обкомах, крайкомах комсомола, ЦК ЛКСМ союзных республик комиссий по сбору документов об участии комсомольцев и молодежи в Отечественной войне”*.

Для организации работы по сбору материалов об участии в войне комсомольцев и молодежи комиссией Отдела пропаганды и агитации ЦК ВЛКСМ были подготовлены специальные инструкции. В них подробно рассказывалось, как и по каким вопросам следовало собирать документы и печатные материалы, записывать рассказы очевидцев: *“Эти записи рассказов и воспоминания будут являться большой ценностью, так как они отразят важные события, которые через некоторое время могут быть забыты. Они будут необходимы Вам, тем более что в освещении некоторых вопросов у Вас могут встретиться затруднения из-за отсутствия материалов первых лет войны”*. При этом следовало обращать внимание на достоверность рассказов, проверять приводимые факты, даты, фамилии и имена, указывать, с чьих слов записан рассказ, возраст и место жительства информанта. Одновременно указывалось на необходимость сохранения аутентичности документов: *“Совершенно не следует подвергать обработке документы (дневники, письма, воспоминания, протоколы, резолюции, обращения и т.д.), вносить в них исправления”* [19, д.309, л.52].

Впоследствии материалы выставки составили специальный архивный фонд. В нем содержится немало писем и других материалов, в которых сообщается о различных патриотических инициативах несовершеннолетних советских граждан, зверствах захватчиков на оккупированной территории СССР [20, д.262, 263, 494, 1773, 2154, 2228]. Здесь также хранятся детские рисунки и карикатуры, представляющие собой визуальные формы выражения их представлений о событиях военного времени [20, д.3545, 3567, 5720]. Отдельные дела составили рассказы детей, эвакуированных из фронтовой полосы, записанные писательницами Л. Чуковской и Л. Жуковой в Ташкенте [20, д.6630], воспоминания репатриантов, угнанных в подростковом возрасте на работу в Германию [20, д.7066].

Разумеется, запись рассказов очевидцев в значительной степени предопределялась пропагандистскими задачами, они были призваны крепить боевой дух советских граждан, разжигать их ненависть к врагу. Этой же цели отвечали и другие материалы, поступившие на

хранение в архив. Среди них, например, обращение пионерки Маши Носыревой на антифашистском митинге в защиту детей в Сталинграде, посвященное трагическим обстоятельствам оккупации недавно освобожденного города: *“Мне пришлось пережить черные дни на занятой врагом земле <...> Слезы выступают на глазах, когда вспоминаешь этих зверей-немцев <...> Палачи, убийцы детей нашли себе вместительную могилу в нашем городе. Недалек тот час, когда будут уничтожены все фашистские бандиты”* [19, д.100, л.33].

В 1942 г. по инициативе Отдела пропаганды и агитации ЦК ВЛКСМ был составлен сборник воспоминаний детей о немецкой оккупации *“Слушай нас, Родина!”* под руководством А.Климова. Сбор материалов проводился в недавно освобожденных от противника частях Московской, Калининской (в настоящее время - Тверской), Тульской и Смоленской областях. Несовершеннолетние авторы описывали ужасы немецкой оккупации: казни, пытки и грабежи советских граждан, перенесенные физические и моральные страдания, голод и холод. После того, как у 10-летнего Б.Овсова убили мать и закопали живым в землю младшего брата, он сначала хотел умереть, а потом решил жить, *“чтобы вырасти и отомстить фашистам”* [19, д.95, л.232-233]. Обращаясь к отцу-красноармейцу, 11-летний Н.Алешин, мать которого забили плетью, писал: *“Папа, убивай фашистских собак без пощады. Папа, убей за маму сто фашистов!”* [19, д.95, л.260]. Призывы *“убить немца”* звучат своеобразным рефреном и в других текстах, проникнутых ненавистью и жаждой мести захватчикам. По неизвестным причинам в годы войны книга так и не была опубликована. В 1943 г. в Челябинске вышел сборник под редакцией Климова, в который вошли лишь два рассказа из указанной рукописи [3, с.26].

После войны сбор воспоминаний фактически прекратился и возобновился уже в период *“оттепели”*. В 1961 г. редакция *“Комсомольской правды”* обратилась к читателям с предложением прислать свои воспоминания о *“самом памятном”* дне войны, обещая опубликовать самые интересные рассказы на страницах газеты. Но при публикациях, как правило, предпочтение отдавалось уже известным авторам и героям, проверенным сведениям. Остальные получали стандартный ответ, в котором, наряду со словами благодарности за предоставленные материалы, сообщалось, что напечатать их не представлялось возможным. Это вызывало вполне объяснимое непонимание, а то и обиду у авторов писем [3, с.21].

В последующие десятилетия сбор фронтовых писем и воспоминаний участников войны периодически осуществляли газеты и журналы, комсомольские и пионерские организации, музеи, школы, поисковые отряды и отдельные краеведы в различных регионах. Собранные материалы обычно передавались в школьные, ведомственные и краеведческие музеи, которые не всегда могли создать необходимые условия для их сохранения. В 1990-х годах часть созданных трудом энтузиастов коллекций оказалась безвозвратно утрачена. Более благоприятная судьба ожидала источники, переданные в государственные архивы. В настоящее время одна из самых крупных коллекций фронтовых писем и воспоминаний участников войны хранится в РГАСПИ. Ее основу составили материалы, собранные в ходе специальной акции *“Память”* в 1980 г. ЦК ВЛКСМ совместно с редакцией журнала *“Юность”*, переданные редакцией журнала *“Огонек”* в 1981 г. и поступившие непосредственно от бывших фронтовиков и их родственников. Определенную ее часть, впрочем, крайне немногочисленную относительно общего количества документов коллекции, составляют материалы, принадлежащие детям военного времени [21, д.681, 714, 796, 1041а, 1348, 1356, 1381]. Подобная ситуация характерна и для других федеральных и региональных архивов: практически везде детские воспоминания, дневники и письма составляют крайне незначительную часть даже тех фондов и коллекций, которые содержат источники личного происхождения о войне.

Мотивы обращения в редакцию со своими воспоминаниями один из несовершеннолетних участников Великой Отечественной войны А.Н.Вербовой связал с присущим многим взрослым фронтовикам стремлением узнать о судьбах боевых товарищей: *“В который раз я собираюсь писать вам, и каждый раз меня берет сомнение. Однако решаюсь еще раз попытаться счастья, возможно, не говоря уже о встрече, но хоть узнать, что кто-то еще есть из тех фронтовиков, с которыми я, будучи сыном полка двенадцати лет, шел нога в ногу*

по фронтовым дорогам от Днепропетровска до самой Германии” [21, д.676а, л.5]. Практически также объяснил причины своего участия во встречах с однополчанами в 1970-е годы А.М.Гуревич, боевой путь которого начался в 11-летнем возрасте в конце 1942 г. в Сталинграде, а завершился в начале 1945 г. под Будапештом [23].

Обращает внимание то, что встречи ветеранов, как и активизация работы по сбору писем и воспоминаний приобрели массовый характер со второй половины 1960-х годов, свидетельствуя о трансформации самой памяти о войне в советском обществе по сравнению с двумя предыдущими десятилетиями. С одной стороны, Победа в войне превращалась фактически в единственное средство легитимации советского строя [1, с.21]. С другой стороны, эти коммеморативные практики, при сохранении многочисленных “фигур умолчания”, выступали необходимыми способами переживания войны, позволяя постепенно освободиться от ее травмирующего характера.

Именно с этим обстоятельством было связано и обращение многих “детей войны” к ее событиям и осмысление роли последних в их собственной жизни. Постепенно формировалось осознание общности трагической судьбы поколения, оставшейся за пределами общественного внимания, в отличие от поколения участников войны: *“Мы дети войны. Радость жизни омрачена горем и печалью. Непреходящий голод, разруха, одеты в рванье. У каждого из нас в семье есть погибшие. Отец или брат. Нам ненавистно слово “война”. Душит злоба и сжимаются кулачки при произнесенном слове фашист. Одно стремление, быстрее бы подрасти и уехать на фронт, чтобы помочь своему папе, такому долгожданному и уже забытому в лицо”* [21, д.1378, л.1а]. При этом воспоминания отражали стремление их авторов соответствовать господствующим ценностям: *“Перенеся все лишения военных лет, мы, дети войны, не ожесточились, не озлобились, не утратили человеколюбия, не потеряли радости к жизни. Война не испепелила наши души. Несмотря ни на что мы выжили, мы выстояли, хотя и росли без отцов”* [21, д.1378, л.4].

Наряду с воспоминаниями - источниками, имеющими, как правило, более позднее происхождение, к тому же рассчитанными на публичность, в архивах отложились и другие материалы. К ним, в частности, относятся сочинения на тему *“Мои переживания во время оккупации”*, которые писали советские школьники после освобождения многих регионов. Комплексы таких источников выявлены в Центре документации новейшей истории Ростовской области и Государственном архиве Краснодарского края. Появляются первые исследования, в которых школьные сочинения становятся предметом специального изучения [24].

Представляют интерес и опросные листы несовершеннолетних “восточных рабочих”, находившихся на принудительных работах в Германии и других странах. Опрос репатриантов осуществляла Чрезвычайная государственная комиссия по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников и причиненного ими ущерба гражданам, колхозам, общественным организациям, государственным предприятиям и учреждениям СССР (далее - ЧГК) с целью *“поименного учета немецких рабовладельцев, виновных в эксплуатации и истязании советских граждан, для привлечения их к суду, а также для предъявления немецким захватчикам иска на возмещение затрат, произведенных на лечение и выплату пенсий советским гражданам в связи с утратой ими трудоспособности в немецкой неволе”* [27, д.167, л.21]. В настоящее время опросные листы “восточных рабочих” хранятся в фонде ЧГК в Государственном архиве Российской Федерации и сгруппированы в отдельные дела в соответствии с административно-территориальным делением. Несмотря на выход первых исследований, указанные источники еще недостаточно введены в научный оборот [12].

Изменение подходов к изучению детской памяти о войне в последние годы способствовало значительному увеличению числа документальных публикаций на данную тему, расширению их проблематики. Так, издан специальный сборник по материалам РГАСПИ, включающий воспоминания детей военного времени, записанных как в 1941-1942 гг., так и в 1961-1965 гг. [3]. Вышел и ряд других воспоминаний “детей войны”, нередко стремящихся показать, что

их биография выступает отражением драматической судьбы всего поколения [4, 5, 6, 7, 13, 15, 18]. Характерен подзаголовок одной из таких публикаций: *“Воспоминание, выстраданное мной и поколением 1941-1945 гг.”* [14]. По словам другого мемуариста: *“Война покалечила наши судьбы, особенно судьбы детей. У нас не было ни детского садика, ни школы, ни больницы. Детство прошло в сплошном кошмаре, в голоде, холоде и страхе”* [7, с.44].

Несколько специальных сборников воспоминаний отражают представления детей и подростков военного времени о Сталинградской битве, ставшей одним из самых жестоких и кровопролитных сражений Великой Отечественной войны. Одним из первых специальных изданий о трагедии детей Сталинграда стал сборник, изданный по инициативе Общества городов-побратимов *“Кёльн-Волгоград”* на русском и немецком языках. Одни его авторы были угнаны на принудительные работы в Германию, другие находились в самом Сталинграде или на оккупированной территории, третьи жили за Волгой, в советском тылу [9].

Другой сборник посвящен несовершеннолетним участникам Сталинградской битвы, численность которых, по мнению его составителей, составила более 2500 чел. [16, с.84] Авторы воспоминаний описывают особенности фронтовой повседневности представителей разных родов войск, тяжести пережитого военного опыта: *“Я же был в пехоте, а пехота - это ужас. Ты как ишак, все на тебе: и гранаты запасные, и лопата, и патроны, и НЗ... Конечно, в пехоте было очень трудно. Везде трудно, везде смерть, но в пехоте без конца рой, окапывайся до полного роста”* [16, с.158-159]; *“Запомнилось больше всего из Сталинградской битвы, как я мерзла и как у меня по локоть были руки в крови, и колени были в крови всегда. Это были такие страшные, серые дни. Подвигів я не совершала, я только перевязывала, садилась с ранеными в катер, когда их переправляли на тот берег, а оттуда брали нормальных бойцов, не раненых, перевозили сюда, это была такая повседневная, трудная работа”* [16, с.212-213].

В результате воспоминания несовершеннолетних участников Сталинградской битвы порой мало отличаются от мемуаров их старших товарищей, в них практически нет ничего специфически *“детского”*. Действительно, на войне несовершеннолетние военнослужащие в большинстве своем стремились подражать взрослой модели поведения (как сказал А.М.Гуревич, *“война сделала меня из пацана мужиком”* [23]), а по ее окончании следовали сложившимся практикам коммеморации. *“Дети войны”* - воспитанники военных частей, юные партизаны и подпольщики - доказывали, что не зря оказались на фронте и бились *“до последней капли крови”* за Родину, внося свой вклад в победу над жестоким врагом: *“О смерти не думал совершенно. Знаете, у нас было желание воевать, чтобы не быть лишним...”* [16, с.176]. Немногие авторы признаются в том, что вели себя как-то иначе, например, при получении радостного известия о переходе советских войск в контрнаступление под Сталинградом: *“Мы, семнадцатилетние мальчишки и девчонки, пели, плясали, дурачились, прыгали, радуясь гулу орудий. Наконец-то наши пошли вперед. Взрослые радовались по-своему, выпивали за победу”* [16, с.279].

В то же время рассказы несовершеннолетних участников войны более эмоциональны в описаниях событий: *“Сказать, что было не страшно - это глупо. Да, было страшно. Когда бомбили, мне казалось, что эта бомба именно мне в спину, моя она, такое было ощущение. Она воеет так душераздирающе, ан нет, упала не на тебя, а где-то еще. Потом к этому начинаешь привыкать”* [16, с.176]. Ю.И.Самохин отмечает: *“Сейчас некоторые ветераны рисуют радужную картину. Но я такой радужной картины не помню”*. Автор без всякого пафоса пишет: *“Мне дали большую винтовку, она почти до земли доставала прикладом, штык выше меня, двести патронов, три гранаты и одну противотанковую гранату. В вещмешке был НЗ - сухари”*. С расстояния в несколько десятилетий он скромно оценивает свои возможности: *“Я был мальчишка. Все стреляли, и я стрелял. Все наступали, и я наступал”* [16, с.337]. Многим воевавшим подросткам надолго врезались в память первый убитый солдат вермахта, перенесенные физические страдания и материальные лишения, другие трудности и невзгоды военного времени. С этим нелегким грузом воспоминаний в течение

длительного времени приходилось жить и справляться самостоятельно, никаких реабилитационных мер для бывших фронтовиков, как взрослых, так и детей, не предусматривалось.

Очевидно, что появление подобных описаний связано с социально-политическими трансформациями последних десятилетий, сопровождающимися переоценкой событий военного времени. Этим обусловлены и первые публикации мемуаров несовершеннолетних *“остовцев”*. М.Черненко, угнанный на работу в Германию подростком из оккупированного Харькова, так характеризует причины прежнего умолчания о судьбах *“восточных рабочих”*: *“Неузнавание друг друга - был такой синдром у вернувшихся домой, в кого без конца тыкали пальцем и заставляли снова и снова заполнять анкету: “находился...”, “где, когда и при каких обстоятельствах...” . И прочие радости поднадзорной, по существу, жизни в своей стране, записавшей нас в люди уж не знаю какого сорта. Во всяком случае, ниже второго”*. По словам мемуариста: *“Продолжалось это, наверное, лет десять, если не больше. Потом стало понемногу как бы стираться”* [28, с.233-234].

Еще более серьезные причины молчать о прошлом существовали у подростков, находившихся в составе вооруженных формирований, воевавших на стороне Третьего рейха. Они были вынуждены долгое время скрывать от окружающих данные факты своих биографий, не раз менять имена, фамилии и места жительства, чтобы избежать клейма *“предателей”*. Во многом отношение к коллаборационистам как к изменникам Родины в России продолжает сохраняться, в отличие от Прибалтики и Украины, где они оказались новыми *“национальными героями”*. Поэтому публикации воспоминаний данной группы подростков по-прежнему достаточно редки. Одним из немногих исключений являются *“Записки юного казака”* Н.Васильева. С осени 1941 г. он выполнял хозяйственные работы в немецкой части, затем попал в русский полк, действовавший против партизан, побывал в школе юных казаков во Франции и казачьем поселении в Австрии, откуда сбежал на Балканы в 1-ю казачью дивизию Г. фон Паннвица. Излагая свою *“пунктирную, далеко не прямую линию судьбы”*, Н.Васильев писал, что его *“возраст не позволял сделать сознательного выбора в годы войны”*, но ему пришлось *“почти полстолетия скрывать свое прошлое”* [2, с.63]. Вынужденное полувековое молчание стало источником серьезной психологической травмы, и публикация воспоминаний свидетельствуют о желании этой части *“детей войны”* добиться оправдания своих действий и своих судеб через общественное признание.

Значительная часть *“детей войны”* все еще остается *“безмолвствующим большинством”*. Услышать голоса его представителей позволяет устная история, получающая все более широкое распространение в последние годы. Исследователи, занимающиеся записью детских рассказов о войне, отмечают: *“Доминирующая часть опрошенных нами “детей войны” никогда не сталкивалась с необходимостью или возможностью публичного изложения своего военного опыта. Они находились “в тени” ветеранов-фронтовиков”* [25, с.344]. По словам А.К.Агаркова: *“Раньше, 20-30 лет назад, Вы бы мною совершенно не заинтересовались, потому что были участники, герои, которые шли в атаку, ранения получали, гибли там, убивали немцев, защищали Родину. А о таких, как я, Господи, что о них писать? Ну, прятались там где-то по подвалам, выглядывали, что-то видели, что-то помнили”* [22].

Проведение опросов среди детей военного времени оправдано уже тем, что эта возрастная категория является последним поколением, с уходом которого прекращается эпоха прямых свидетелей войны. Рассказы несовершеннолетних участников и очевидцев военных событий в последние десятилетия фиксировали, наряду с отдельными исследователями и рабочими группами, созданными на временной основе, специально созданные центры устной истории Международного историко-просветительского, правозащитного и благотворительного общества *“Мемориал”*, Европейского университета в Санкт-Петербурге, Воронежского педагогического, Петрозаводского, Ставропольского (в настоящее время - Северо-Кавказского федерального) и Южно-Уральского государственных университетов и других учреждений. Записываются рассказы различных категорий детей - не только участников войны, но и несовершеннолетних узников нацистских концлагерей, очевидцев событий оккупации, эвакуации, блокады.

Создаваемые виртуальные архивы, базы и банки данных становятся важнейшей основой для изучения многих аспектов военного детства. Многие материалы опубликованы в специальных и общих сборниках, печатных и электронных СМИ [8; 18; 26].

Таким образом, имеющаяся в распоряжении исследователей источниковая база представляет немало возможностей для изучения детской памяти о Великой Отечественной войне. В то же время она свидетельствует о том, что воспоминания детей военного времени в значительной степени противоречивы и содержат разные описания, что позволяет говорить о различных моделях восприятия истории войны. Многочисленные “конфликты воспоминаний” и все еще сохраняющиеся табу во многом объясняются неоднородностью самой исторической памяти современного российского и других постсоветских обществ, в том числе противоречиями публичной и приватной культур памяти. Свою роль играют и социально-политические перемены, способствующие наполнению прошлого разными смыслами.

1. Андреев Д. Пространство памяти: Великая Победа и власть / Д. Андреев, Г. Бордюгов. - М.: АИРО, 2005. - 54 с.
2. Васильев Н. Записки юного казака / Н. Васильев // Тимофеев Н.С. Война и судьбы. - Невинномысск: [Б.и.], 2002.
3. Война глазами детей. Свидетельства очевидцев. - М.: Вече, 2011. - 384 с.
4. Гура Г.С. Опаленное детство: Воспоминания / Г.С. Гура. - Сочи: ООО “Пилигрим-Парк”, 2005. - 132 с.
5. Дети и блокада: Воспоминания, фрагменты дневников, свидетельства очевидцев, документальные материалы. - СПб.: Вести, 2000. - 180 с.
6. Дети Ленинграда на Урале: Воспоминания, дневники, письма, документы о жизни на Урале детей, эвакуированных из Ленинграда во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. - Пермь: [Б.и.], 2000. - 88 с.
7. Детство, опаленное войной 1941-1945 гг. Сб. - 2-е изд., испр. и доп. - Архангельск: [Б.и.], 2006. - 384 с.
8. “Детство уменя было...” Образ концентрационного лагеря в воспоминаниях бывших несовершеннолетних узников. Сб. ст., воспоминаний и интервью. - Воронеж: Воронеж. гос. пед. ун-т, 2010. - 320 с.
9. “... и горела Волга”: оставшиеся в живых Сталинградцы вспоминают. Документация. - Волгоград: “Издатель”, 2004. - 291 с.
10. Кринко Е.Ф. Военное детство (1941-1945 гг.): основные направления исследований / Е.Ф. Кринко // Материнство и детство в России (XVIII-XXI вв.). Сб. науч. ст. В 2 ч. - М.: ГОУ ВПО “МГУС”, 2006. - Ч. II. - С. 155-169.
11. Кринко Е.Ф. Детство военных лет (1941-1945 гг.): проблемы и перспективы изучения / Е.Ф. Кринко // Вестник Адыгейского государственного университета. - 2006. - №4. - С. 25-31.
12. Кринко Е.Ф. Репрессированная память: воспоминания несовершеннолетних “восточных рабочих” / Е.Ф. Кринко // Вторая мировая война в памяти поколений. Сб. науч. ст. - Краснодар: Изд-во “Эдарт-принт”, 2009. - С. 42-60.
13. Крут Я. Повесть о подаренной жизни. Повесть / Я. Крут. - 2-е изд., доп. и перераб. - Тель-Авив: [Б.и.], 2012. - 185 с.
14. Лагунова К.Г. За победу! Правда о войне 1941-1945 гг. (на вахту стали дети) / К.Г. Лагунова. - Краснодар: Изд-во КубГУ, 2007. - 28 с.
15. Недописанные страницы. - М.: Изд-во “Пресс-Соло”, 1996. - 320 с.
16. Несовершеннолетние солдаты Сталинграда. Сб. - М.: Вагриус, 2007. - 384 с.
17. Орлов А.Ф. Военное детство (Это было в станице Апшеронской). Художественно-документальная повесть / А.Ф. Орлов. - Майкоп: ОАО “Полиграф-Юг”, 2010. - 220 с.
18. Память о блокаде. Свидетельства очевидцев и историческое сознание общества. Материалы и исследования. - М.: Новое изд-во, 2006. - 392 с.
19. РГАСПИ, ф.М-1, оп.32.
20. РГАСПИ, ф.М-7, оп.1.
21. РГАСПИ, ф.М-33, оп.1.
22. Респондент: Агарков Анатолий Константинович, 1933 г.р. Интервьюеры: Е.Ф. Кринко, Т.П. Хлынина. Место проведения: ИСЭГИ ЮНЦ РАН. Запись 14 апреля 2013 г.
23. Респондент: Гуревич Арнольд Михайлович, 1931 г.р. Интервьюеры: Е.Ф. Кринко, М.В. Медведев, Т.П. Хлынина. Место проведения: г. Ростов-на-Дону, ИСЭГИ ЮНЦ РАН. Запись 4 апреля 2013 г.
24. Рожков А.Ю. “Вместо сияющего будущего - участь рабыни”: репрезентация переживаний в период оккупации в нарративах краснодарских школьников (1945 год) / А.Ю. Рожков // Вторая мировая война в детских “рамках памяти”. - Краснодар: Экоинвест, 2010. - С. 264-316.
25. Стрекалова Е.Н. Лакуны исторической памяти: детство военного времени 1941-1945 годов по устным воспоминаниям / Е.Н. Стрекалова // Вторая мировая война в детских “рамках памяти”. - Краснодар: Экоинвест, 2010. - С. 339-363.

26. Устная история в Карелии: сб. научных статей и источников. Вып.3. Финская оккупация Карелии (1941-1944). - Петрозаводск: Изд-во ПетрГУ, 2007. - 212 с.
27. Центр документации новейшей истории Краснодарского края, ф.1072, оп.1.
28. Черненко М. Свои и чужие. Документальная повесть / М.Черненко. - М.: Текст, 2001. - 237 с.

References

1. Andreev D. Prostranstvo pamjati: Velikaja Pobeda i vlast' / D.Andreev, G.Bordjugov. - M.: AIRO, 2005. - 54 s.
2. Vasil'ev N. Zapiski junogo kazaka / N.Vasil'ev // Timofeev N.S. Vojna i sud'by. - Nevinnomyssk: [B.i.], 2002.
3. Vojna glazami detej. Svidetel'stva ochevidcev. - M.: Veche, 2011. - 384 s.
4. Gura G.S. Opalennoe detstvo: Vospominanija / G.S.Gura. - Sochi: ООО "Pilgrim-Park", 2005. - 132 s.
5. Deti i blokada: Vospominanija, fragmenty dnevnikov, svidetel'stva ochevidcev, dokumental'nye materialy. - SPb.: Vesti, 2000. - 180 s.
6. Deti Leningrada na Urale: Vospominanija, dnevniki, pis'ma, dokumenty o zhizni na Urale detej, jevakuirovannyh iz Leningrada vo vremja Velikoj Otechestvennoj vojny 1941-1945 gg. - Perm': [B.i.], 2000. - 88 s.
7. Detstvo, opalennoe vojnoj 1941-1945 gg. Sb. - 2-e izd., ispr. i dop. - Arhangel'sk: [B.i.], 2006. - 384 s.
8. "Detstvo u menja bylo..." Obraz koncentrationnogo lagerja v vospominanijah byvshih nesovershennoletnih uznikov. Sb. st., vospominanij i interv'ju. - Voronezh: Voronezh. gos. ped. un-t, 2010. - 320 s.
9. "... i gorela Volga": ostavshiesja v zhivyh Stalingradcy vspominajut. Dokumentacija. - Volgograd: "Izda-tel", 2004. - 291 s.
10. Krinko E.F. Voennoe detstvo (1941-1945 gg.): osnovnye napravlenija issledovanij / E.F.Krinko // Materinstvo i detstvo v Rossii (XVIII-XXI vv.). Sb. nauch. st. V 2 ch. - M.: GOU VPO "MGUS", 2006. - Ch.II. - S.155-169.
11. Krinko E.F. Detstvo voennyh let (1941-1945 gg.): problemy i perspektivy izuchenija / E.F.Krinko // Vestnik Adygejskogo gosudarstvennogo universiteta. - 2006. - №4. - S.25-31.
12. Krinko E.F. Repressirovannaja pamjat': vospominanija nesovershennoletnih "vostochnyh rabochih" / E.F.Krinko // Vtoraja mirovaja vojna v pamjati pokolenij. Sb. nauch. st. - Krasnodar: Izd-vo "Jedart-print", 2009. - S.42-60.
13. Krut Ja. Povest' o podarennoj zhizni. Povest' / Ja. Krut. - 2-e izd., dop. i pererab. - Tel'-Aviv: [B.i.], 2012. - 185 s.
14. Lagunova K.G. Za pobedu! Pravda o vojne 1941-1945 gg. (na vahu stali deti) / K.G.Lagunova. - Krasnodar: Izd-vo KubGU, 2007. - 28 s.
15. Nedopisannye stranicy. - M.: Izd-vo "Press-Solo", 1996. - 320 s.
16. Nesovershennoletnie soldaty Stalingrada. Sb. - M.: Vagrius, 2007. - 384 s.
17. Orlov A.F. Voennoe detstvo (Jeto bylo v stanice Apsheronskoj). Hudozhestvenno-dokumental'naja po-vest' / A.F.Orlov. - Majkop: OAO "Poligraf-Jug", 2010. - 220 s.
18. Pamjat' o blokade. Svidetel'stva ochevidcev i istoricheskoe soznanie obshhestva. Materialy i issledovanija. - M.: Novoe izd-vo, 2006. - 392 s.
19. RGASPI, f.M-1, op.32.
20. RGASPI, f.M-7, op.1.
21. RGASPI, f.M-33, op.1.
22. Respondent: Agarkov Anatolij Konstantinovich, 1933 g.r. Interv'juery: E.F.Krinko, T.P.Hlynina. Mesto provedenija: ISJeGI JuNC RAN. Zapis' 14 aprelja 2013 g.
23. Respondent: Gurevich Arnol'd Mihajlovich, 1931 g.r. Interv'juery: E.F.Krinko, M.V.Medvedev, T.P.Hlynina. Mesto provedenija: g.Rostov-na-Donu, ISJeGI JuNC RAN. Zapis' 4 aprelja 2013 g.
24. Rozhkov A.Ju. "Vmesto sijajushhego budushhego - uchast' rabyni": reprezentacija perezhivanij v period ok-kupacii v narrativah krasnodarskih shkol'nikov (1945 god) / A.Ju.Rozhkov // Vtoraja mirovaja vojna v detskih "ramkah pamjati". - Krasnodar: Jekoinvest, 2010. - S.264-316.
25. Strekalova E.N. Lakuny istoricheskoi pamjati: detstvo voennogo vremeni 1941-1945 godov po ustnym vospominanijam / E.N.Strekalova // Vtoraja mirovaja vojna v detskih "ramkah pamjati". - Krasnodar: Jekoinvest, 2010. - S.339-363.
26. Ustnaja istorija v Karelii: sb. nauchnyh statej i istochnikov. Vyp.3. Finskaja okkupacija Karelii (1941-1944). - Petrozavodsk: Izd-vo PetrGU, 2007. - 212 s.
27. Centr dokumentacii novejshej istorii Krasnodarskogo kraja, f.1072, op.1.
28. Chernenko M. Svoi i chuzhie. Dokumental'naja povest' / M.Chernenko. - M.: Tekst, 2001. - 237 s.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

UDC 94 (474.51) + 904:72 «16/17»

БОНДАР О.М.

Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г.Шевченка (Україна)

ЧЕРНІГІВСЬКА ФОРТЕЦЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

Стаття присвячена еволюції Чернігівської фортеці в другій половині XVII ст. З 1648 р. Чернігів став полковим містом, а його фортеця неодноразово перебувала в епіцентрі військових дій. На середину XVII ст. фортеця складалася з Верхнього замку і власне Фортеці. Ці фортифікації проходили по лінії укріплень міста X-XIII ст. Проте вже у 1670-х роках, у зв'язку із зростанням населення, був додатково укріплений і Форштадт. Для його укріплення частково використали залишки фортифікацій давньоруського часу - Окольного граду. Під Верхнім замком також виникли невеликі укріплення - Острог.

BONDAR O.M.

Chernihiv National Pedagogical University named after T.Shevchenko (Ukraine)

CHERNIHIV FORTRESS IN THE SECOND HALF OF THE 17th CENTURY

This article is devoted to the development of Chernihiv fortress during the second half of the 17th century. Any town of medieval Europe and Russia had its own particular type of urban development. The fortress occupied the main place in that development. The most important sources for the study of Chernigov fortress of the 17th century are "Abrys Chernigova" 1706, maps of the 18th century towns, verbal descriptions and archaeological excavations.

Chernihiv became the regimental city in 1648 and its fortress had repeatedly turned to the epicenter of battlefield. In the middle of the 17th century fortress consisted of Verkhniy Zamok and, in fact, Fortress. These fortifications were the ramparts of the 10th-13th century line. Forstadt had been further strengthened in the 1670s. This process had been associated with the increase of the city population. These fortifications were resuscitated remnants of the ancient fortifications of the Okolnii Grad. The slight strengthening - Ostrog - was housed under the Verkhniy Zamok. Russian troops garrisoned town were there. Thus, till the end in the 17th century fortifications of the city consisted of Verkhniy Zamok, Fortress, Forstadt and Ostrog. The fortifications of Verkhniy Zamok, Fortresses and Forstadt were made of wood and soil. Ostrog was fortified from the stockade. The fortified area of Chernigov was 48 hectares. So, Chernihiv fortress was one of the biggest on the Left Bank Ukraine in the 17th century. Firstly, it was due to the fact that in the late 17th century Chernihiv was a great economic and political center. Secondly, its importance as a military center of the Hetman State had increased during that period.

БОНДАРЬ А.Н.

Черниговский национальный педагогический университет имени Т.Г.Шевченко (Украина)

ЧЕРНИГОВСКАЯ КРЕПОСТЬ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVII в.

Статья посвящена эволюции Черниговской крепости во второй половине XVII в. В 1648 г. Чернигов стал полковым городом, а его крепость неоднократно была в эпицентре военных действий. В середине XVII в. крепость состояла из Верхнего замка и собственно Крепости. Эти укрепления проходили по линии укреплений города X-XIII ст. Однако уже в 1670-х годах, в связи с ростом населения, был дополнительно укреплен и Форштадт. Для его укрепления частично использовали остатки фортификаций древнерусского времени - Окольного града. Под Верхним замком также возникает небольшое укрепление - Острог.

Формування українських міст як урбаністичних осередків проходило протягом усього середньовіччя та ранньомодерного часу. Одним із найяскравіших моментів цього поступу був період другої половини XVII ст. - час становлення Української козацької національної держави.

Міста стали головними осередками економічного, військового та культурно-духовного розвитку держави. Як неодноразово відмічали дослідники, за цієї доби всі міські осередки України в першу чергу були фортецями. Найбільш потужною фортецею Північного Лівобережжя в другій половині XVII ст. був Чернігів.

У середині 1648 р. Чернігівська фортеця була зайнята повсталими козаками. Після того, як вони зайняли місто остаточно, з нього було вивезено частину гармат до Новгорода-Сіверського, вірогідно, для підсилення обороноздатності останнього [1, с.36]. В самому ж Чернігові було створено нову адміністрацію, а місто перетворено на центр козацького полку [4, с.23].

Оскільки на теренах Чернігівщини військові дії у цей час велися постійно, значення полкової фортеці також зростало. Вже 1651 р. під стіни Чернігова підійшли війська талановитого і досвідченого литовського полководця Я.Радзивіла, але взяти фортецю вони так і не змогли: *“Гетман же Родивил, будучи под Черниговым, трижды приступал и людей многих потерял, а Чернигов не достал”* [10, с.39]. Втративши від двох до п’яти гармат та значну кількість людей, литовські війська відступили. Командував обороною міста чернігівський полковник С.Подобайло. Зважаючи на те, що фортеця взята не була, а війська Я.Радзивіла - це добре озброєні професійні воїни, які перед цим взяли дуже потужну фортецю в Любечі, а згодом - і Київ, можна стверджувати, що чернігівська твердиня в період з 1648 до 1651 рр. підтримувалася повсталими козаками та міщанами в належному стані.

Згідно з царським наказом від 4 квітня 1658 р., в Києві, Чернігові, Ніжині та деяких інших містах було створено московські військові гарнізони. Тоді ж було призначено боярина В.Шереметьєва головою нової московської адміністрації на території Гетьманщини. В інструкції йому доручалося передати адміністративні функції влади до рук міських магістратів, що значно послаблювало позиції військового керівництва козацької держави в полкових містах, а це впливало на їх обороноздатність. З цього часу військові формування Московської держави займали найукріпленіші частини українських міст - замки. До повноважень воєвод входив догляд за фортифікаційними спорудами. Однак, вже з 70-х років XVII ст. влада російських воєвод суттєво була *“урізаною”*: вони могли займатися суто військовими справами, не втручаючись у внутрішнє життя міщан. Київ, Чернігів, Ніжин і Переяслав в останній чверті XVII ст. утворили *“Малоросійський військовий округ”* [2, с.13-14]. Управління російськими гарнізонами в цих містах здійснювалося через складний механізм взаємодії Розрядного і Малоросійського приказів. Значна частина доходів цих міст із казенних *“кабаків”* та *“перевозів”* надходила безпосередньо до московської казни [2, с.14]. Це в свою чергу досить сильно виділяло ці чотири міста порівняно з іншими містами Гетьманщини як в політичній, так і в економічній сфері на рубежі XVII-XVIII ст. Воєводою російського гарнізону в Чернігові став І.Загрязний.

У 1662 р. до міста підійшли татари, але на штурм міста вони не наважилися, пограбувавши лише Іллінський монастир, відступили [5, с.130].

Перша відома згадка про перебудову Чернігівської фортеці за козацьких часів відноситься до 1667 р. Тоді чернігівський воєвода І.Загрязний *“пристроил к малому острожку крепость, вырыв ров и сделал к Стрижню тайник”* [7, с.23]. Чернігів був знову втягнутий у бойові дії 1668 р., коли І.Брюховецький підняв повстання проти російських воєвод. Козаки чернігівського полковника Д.Многogrішного витіснили московські війська з міста, проте останні разом з воєводою А.Толстим закріпилися на Верхньому замку, що був реконструйований роком раніше. Козаки почали облогу цитаделі Чернігова. Вважається, що гарнізон російських військ у Чернігові в цей час налічував 1200 ратних людей [7, с.22]. Однак, навряд чи це було так. Населення міста в другій половині XVII ст. складало всього близько 1300-1400 жителів (з дітьми і жінками), які мали утримувати московські війська. Так, наявні відомості, що 1666 р. серед російських військ був голод, хлібних запасів катастрофічно не вистачало. Почалося масове дезертирство. Наступного року чернігівському воєводі було доручено набрати 2 розряди ратників до Чернігова по 400 воїнів кожний, через те, що ті, хто був раніше просто розбіглися. За *“Розписним списком”* 1682 р.

у Чернігові знаходилось дещо більше сотні московських стрільців. Та й 1200 воїнів на Верхньому замку просто не вмістились би фізично. Вірогідно, що російських воїнів було всього декілька сотень.

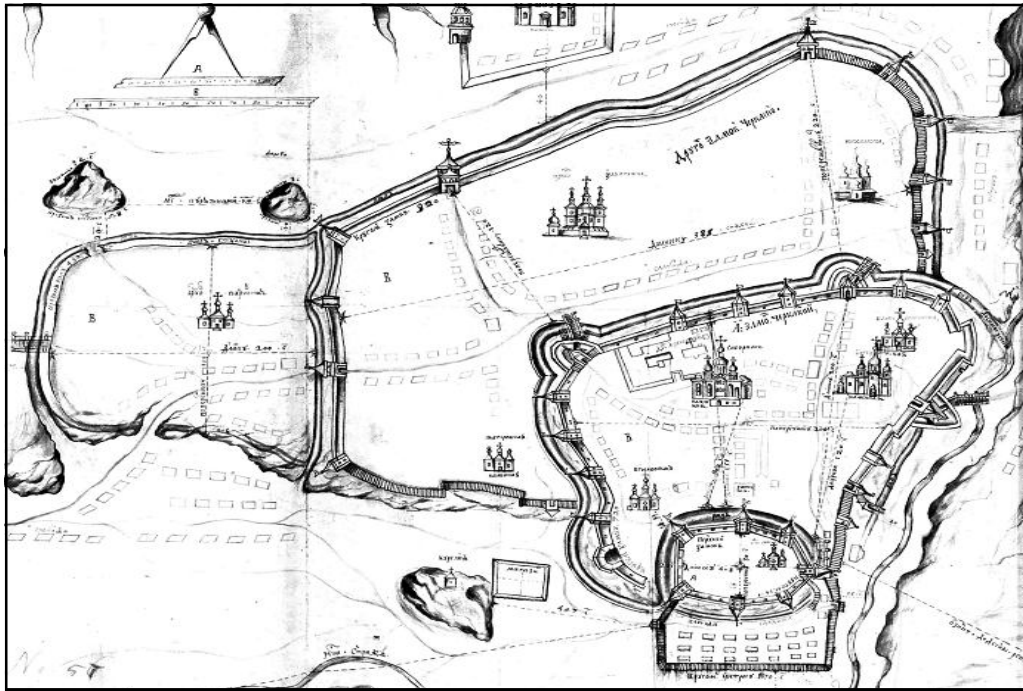

Рис.1. Чернігівська фортеця на "Абрисі" 1706 р.

В цей же час російський воєначальник Г.Ромодановський почав придушувати антимосковське повстання на території всього Північного Лівобережжя. Спочатку він вибив повстанців з Ніжина і відразу рушив на Чернігів. Д.Многогрішний намагався перешкодити військам Г.Ромодановського підійти до Чернігова. Однак сил у нього на це не вистачило і облога з Верхнього замку була знята, що й засвідчив запис літопису: *"А гды князь Григорий Григорович Рамодановскои пришел под Чернигов и добывал его крепко, а градиль козком, абы, не проливаючи крови своеи и ведлуг своеи присяги, держалися царя православнаго, призволили на тое козаки, обрала себе за гетмана Демена Игнатовича Многогрешного"* [9, с.241]. Після цього Чернігів знову повернувся під владу російського воєводи. Під час цих бойових дій місто постраждало настільки, що його населення було звільнене від податків на 7 років [7 с.22]. Слід зауважити, що це була остання облога в історії Чернігівської фортеці.

У 1670-х роках під керівництвом чернігівського полковника В.Дуніна-Борковського було частково відновлено давньоруські фортифікаційні споруди Окольного граду та підсилено обороноздатність Фортеці. Ймовірно, в цей час з'являються або ж значно реконструюються земляні укріплення для ведення артилерійського бою, які позначено на *"Абрисі Чернігова"* (рис.1) 1706 р. Основні роботи по реконструкції за В.Дуніна-Борковського велися на давньоруському Дитинці (Перший замок черкаський) та Форштадті (Другий замок черкаський), оскільки з цього часу Верхній замок поступово втрачає основні свої функції, а основою оборони стали Фортеця та Форштадт. Така зміна була спричинена тим, що населення Чернігова в цей час зростало за рахунок козаків та повсталих і в мешканців міста було достатньо сил та можливостей боронити таку велику територію (близько 47 га). В основному, фортифікаційні роботи проведені В.Дуніним-Борковським якраз і відображені на *"Абрисі Чернігівському"*.

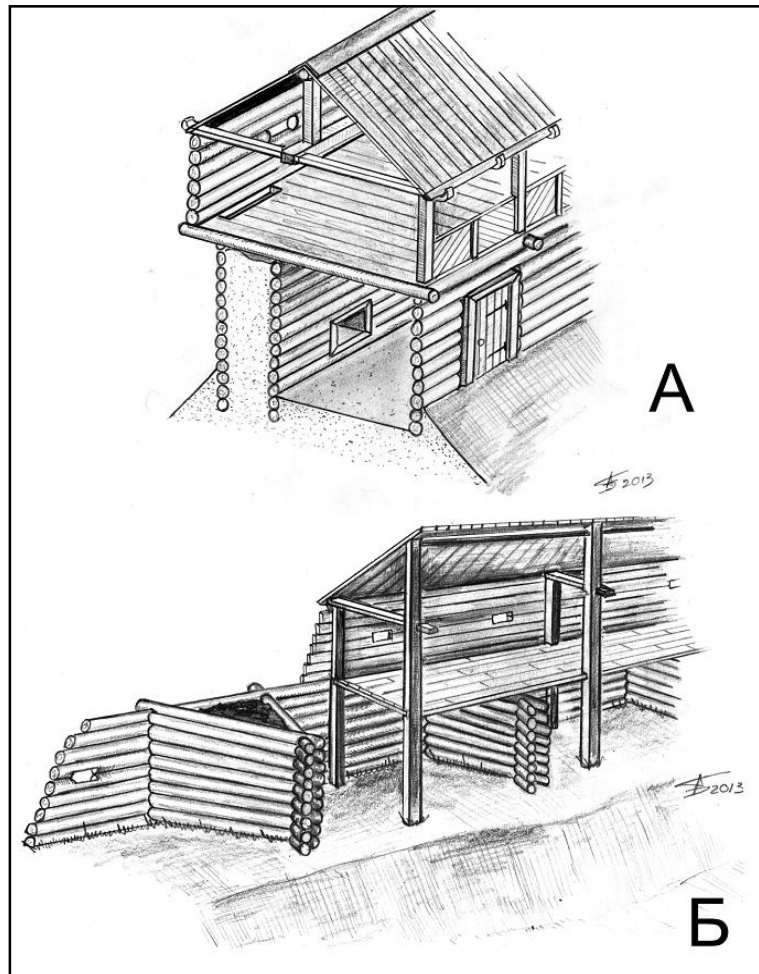

Рис.2. Реконструкція фрагмента: А - стіни Чернігівської фортеці кінця XVII - початку XVIII ст.; Б - стіни Форштадту Чернігова кінця XVII - початку XVIII ст. (малюнок автора)

Укріплення Фортеці та Форштадту мали дерев'яно-земляні конструкції. У *“Розписному списку”* 1682 р. про укріплення Чернігівської фортеці зазначено: *“Город Чернигов рубленой новой рублен в дубовом лесу в два бревна с тарасами. Городовая стена межи бревен пропускана по пол аршину для земляной засыпки. Обламы дубове брусьяные да по городу башня от речки Стрижны, а в ней проезжие ворота в нижней город Чернигов”* [8, с.89]. Однак вже на початку XVIII ст. стан фортифікаційних споруд міста значно погіршився. Зокрема, у *“Розписному списку”* 1701 р. зазначено: *“Город рублен в две стены, меж стен пропуска по полу аршина, на верху катки погнили и во многих местах катков нет”* [11, с.92]. Це в свою чергу свідчить, що ремонтно-фортифікаційні роботи з 1680-х до початку 1700 рр. не проводилися.

Використовуючи письмові описи Фортеці, зображення укріплень на *“Абрисі Чернігівському”*, історичні аналогії та більш пізні плани, можна з великим ступенем вірогідності графічно реконструювати зовнішній вигляд і конструктивні особливості фортифікаційних споруд Чернігова. Загалом, привертає увагу той факт, що укріплення Фортеці були набагато потужнішими за укріплення Форштадту. Фортифікаційні споруди Чернігівської фортеці були досить близькими до синхронних їм оборонних укріплень міста Олонець на півночі Росії [6, с.100]. Там була теж подвійна стіна, частково засипана землею, що мала облами (рис.2-А).

Щодо укріплень Форштадту, то на плані 1757 р. відображені конструкції залишків його оборонних стін. Із західного боку проходила стіна з колод, що з боку міста трималися на перехрещених палях, які утворювали трикутні опорні конструкції, імовірно, заповнені землею. Такі конструкції являли собою різновид терас (рис. 2-Б). Вірогідно, що зверху цієї стіни прокладався бойовий хід із заборолами-банкетами. Аналогічна за конструкцією стіна була зафіксована ще в XIX ст. на Великому Красноярському острові (сучасне місто Красноярськ у Східному Сибіру), побудованому у 1660-1670-х роках, тобто синхронно з чернігівськими укріпленнями [3, с.286].

Рис.3. Чернігів у другій половині XVII ст.: 1. Верхній замок. 2. Фортеця (Перший замок черкаський). 3. Форштадт (Другий замок черкаський). 4. Острог (Солдатська слобода). 5. Третяк. 6. Поділ. 7. Єлецький монастир. 8. Любецька (Київська) брама. 9. Погоріла (Львівська, Миколаївська) брама. 10. Водяна брама. 11. П'ятницький монастир

Ще однією укріпленою частиною Чернігова у XVII ст. був так званий. “Острог” або “Солдатська слобода”. Це було просте укріплення, що знаходилося біля підніжжя Верхнього замку. У “Розписному списку” 1682 р. про нього сказано: “Нижний острог стоячей, где живут старые осадные сидельцы. Ставлен острог в одно бревно осиновыми бревнами. И с того острога двою проезжие ворота. И тот острог весь ветх и во многих местах повалился” [8, с.89]. Як і інші укріплення, вже до кінця XVII ст. він прийшов у повну непридатність. У 1701 р. дерев’яний осиковий гострокіл було замінено на новий, сосновий. Загалом, слід відмітити, що обороноздатність нижнього Острогу була дуже низькою. Чотириметровий гострокіл у часи, коли артилерія широко застосовувалася у веденні облогових військових дій, не мав жодних шансів вистояти. Ймовірно, головна роль оборонних стін Острогу зводилася до убезпечення гарнізонних припасів. Тим більш, що у випадку захоплення ворогом Верхнього замку, гарнізон Острогу опинявся у пастці, де його могли обстрілювати зверху. Тому під час облоги всі з Острогу переміщувалися до Верхнього замку та Фортеці.

Таким чином, можна зазначити, що укріплення Чернігова середини - другої половини XVII ст. цілком відповідали вимогам часу. Для міст цього періоду було характерним дві укріплені частини - замок і фортеця. Проте у Чернігові було таких укріплених частин аж чотири - Замок, Фортеця, Форштадт (власне місто) та Острог, загальною укріпленою площею 48 га (рис.3). Це передусім було спричинено стратегічним та адміністративним значенням Чернігова в цей період.

1. Из анонимных сообщений об успешных действиях восставших казаков в Чернигове и его окрестностях // Чернигову 1300 лет. Сборник документов и материалов. - К., 1990. - С.36.
2. Лазарев Я.А. "Великороссийская" администрация на Гетманской Украине в 1700-1727 гг.: эволюция институтов и их статуса. Автореф. дисс. ... канд. истор. наук: спец. 07.00.02. "Отечественная история" / Я.А.Лазарев. - Екатеринбург, 2012. - 18 с.
3. Ласковский Ф.Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. Опыт исследования инженерного дела в России до XVIII столетия / Ф.Ф.Ласковский. - СПб., 1858. - 315 с.
4. Леп'явко С.А. Чернігів - європейське місто / С.А.Леп'явко. - Чернігів, 2010. - 56 с.
5. Леп'явко С.А. Чернігів: Історія міста / С.А.Леп'явко. - Чернігів, 2012. - 432 с.
6. Мильчик М.И. Деревянная архитектура русского Севера. Страницы истории. / М.И.Мильчик, Ю.С.Ушаков. - Л., 1981. - 128 с.
7. Очерк истории города Чернигова 907-1907 гг. - Чернигов, 1908. - 72 с.
8. Половникова С.О. "Росписной список" Чернігівської фортеці 1682 р. / С.О.Половникова // Чернігівська старовина: збірник наукових праць, присвячений 1300-річчю Чернігова. - Чернігів, 1992. - С.88-100.
9. Сафонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / Ф.Сафонович. - К., 1992. - 336 с.
10. Сообщение из статейного списка о боях черниговских казаков с войсками литовского гетмана Радзивилла под Черниговом // Чернигову 1300 лет. Сборник документов и материалов. - К., 1990. - С.39.
11. Харламов В.О. Розписний список Чернігова 1701 р. / В.О.Харламов // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. - Чернігів, 1995. - С.91-92.

References

1. Iz anonimnyh soobshhenij ob uspeshnyh dejstvijah vosstavshih kazakov v Chernigove i ego okrestnostjah // Chernigovu 1300 let. Sbornik dokumentov i materialov. - K., 1990. - S.36.
2. Lazarev Ja.A. "Velikorossijskaja" administracija na Getmanskoj Ukraine v 1700-1727 gg.: jevoljucija institutov i ih statusa. Avtoref. dis. na soisk. uchenoj stepeni kandidata istoricheskikh nauk: spec. 07.00.02. "Otechestvennaja istorija" / Ja.A.Lazarev. - Ekaterinburg, 2012. - 18 s.
3. Laskovskij F.F. Materialy dlja istorii inzhenerenogo iskusstva v Rosii. Opyt issledovanija inzhenerenogo dela v Rosii do HVIII stoletija / F.F.Laskovskij. - SPb., 1858. - 315 s.
4. Lep'yavko S.A. Chernigiv - yevropejs'ke misto / S.A.Lep'yavko. - Chernigiv, 2010. - 56 s.
5. Lep'yavko S.A. Chernigiv: Istoriya mista / S.A.Lep'yavko. - Chernigiv, 2012. - 432 s.
6. Mil'chik M.I. Derevjannaja arhitektura russkogo Severa. Stranicy istorii. / M.I.Mil'chik, Ju.S.Ushakov. - L., 1981. - 128 s.
7. Oчерк istorii goroda Chernigova 907-1907 gg. - Chernigov, 1908. - 72 s.
8. Polovny'kova S.O. "Rospy'snoj spy'sok" Chernigivs'koyi forteci 1682 r. / S.O.Polovny'kova // Chernigivs'ka starovy'na: zbirny'k naukovy'x prac', pry'svyacheny'j 1300-richchyu Chernigova. - Chernigiv, 1992. - S.88-100.
9. Safonovy'ch F. Xronika z litopy'sciv starodavnix / F.Safonovy'ch. - K., 1992. - 336 s.
10. Soobshhenie iz statejnogo spiska o bojah chernigovskih kazakov s vojskami litovskogo getmana Radzivilla pod Chernigovom // Chernigovu 1300 let. Sbornik dokumentov i materialov. - K., 1990. - S.39.
11. Harlamov V.O. Rozpy'sny'j spy'sok Chernigova 1701 r. / V.O.Harlamov // Slov'yano-rus'ki starozhy'tnosti Pivnichnogo Livoberezhzha. - Chernigiv, 1995. - S.91-92.

Отримано 27.03.2014

UDC 726.597(477)

КРАВЧЕНКО О.М.

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка,
кандидат історичних наук (Україна)

МИХАЙЛІВСЬКИЙ ІОАННО-ПРЕДТЕЧЕНСЬКИЙ МОНАСТІР СЕРЕДИНИ XVII-XVIII ст.

У роботі йдеться про один з унікальних оборонних монастирів Північно-Західної Слобожанщини. Монастир, заснований на честь Іоанна-Предтечі, є одним з небагатьох прикладів вдалого поєднання козацьких традицій у культовому та військовому будівництві. Монастир перебував на постійному утриманні у старшинських сімей Лебединщини. На території монастиря виявлено залишки споруд, що можна пов'язати з рештками храмів, відомих за описами обителі кінця XVII-XVIII ст. Це тепла церква Введення Богородиці до Храму та церква Іоанна Предтечі. Монастир закрито наприкінці XVIII ст. в процесі секуляризації.

KRAVCHENKO O.M.

Sumy State Pedagogical University named after A.S.Makarenko, PhD (History) (Ukraine)

THE MYKHAYLYVSKY MONASTERY OF JOHN FORERUNNER (IOANN PREDTECHA) IN THE MIDDLE OF THE XVII-XVIII cent.

When Cossacks and pospolytyjs from the Right Bank Ukraine were populating Slobozhanshyna in the middle of the XVII c., they started to set up khutors, villages and towns. Political events, in particular the war between the state of B.Khmelnitsky and The Polish-Lithuanian Commonwealth, influenced greatly the arrangement of monasteries. After the fights there were often destroyed not only towns and villages, but also monasteries. In those circumstances, the monks had to look for shelter on the borderland territories of the Moscow kingdom. Often a monk set up a small hermitage or a cave, and after some time this place became a monastery. This is how the Ianno-Predtechensky monastery appeared in the Lebedyn region. It was first mentioned in 1676, and the construction started in 80-s of the XVII c. The monastery had strong wooden and earth fortification that was typical for Cossacks fortification tradition of the early modern time. Its arrangement was slightly different from the canonical one. That can be explained with peculiarities of its location and desire to protect the community. Possibly, Mykhajlo Vasylyev, the colonel from Hadyach, relative of the Ukrainian Hetman Ivan Samojlovych, took part in construction and designing of the monastery. The families of Hetmans Samojlovych, Mazepa and Polubotok took care of the monastery at different times. On the territory of the monastery there were found remains of two temples: of the Virgin Leading into the Temple and of the Ioann Predtecha (John the Runner). Remains of the big building (lower the main monastery ground) can be also considered as one of the monastery buildings. The monastery was closed during the monastery reform of the second half of the XVIII c. After that all buildings and temples were taken to pieces.

КРАВЧЕНКО А.Н.

Сумский государственный педагогический университет имени А.С.Макаренко,
кандидат исторических наук (Украина)

МИХАЙЛОВСКИЙ ИОАННО-ПРЕДТЕЧЕВ МОНАСТЫРЬ СЕРЕДИНЫ XVII-XVIII вв.

В работе идёт речь об одном из уникальных оборонных монастырей Северо-Западной Слобожанщины. Монастырь назван в честь Иоанна Предтечи и является одним из немногочисленных примеров удачного соединения казацких традиций в культовом и оборонном зодчестве. Монастырь пребывал на постоянном иждивении старшинских семей Лебединщины. На территории монастыря выявлены остатки сооружений, которые можно связать с храмами, которые упоминаются в описи обители конца XVII-XVIII вв. Это тёплая церковь Введения Богородицы в Храм и церковь Иоанна Предтечи. Монастырь закрыт в конце XVIII в. в процессе секуляризации.

Процес освоєння південно-західних рубежів Московської держави починається в першій половині XVII ст. У цей час небезпека з боку татар та прикордонний конфлікт з Річчю Посполитою не дають змоги розпочати залюднення цієї території. Тут виникають виключно прикордонні фортеці з невеликою залоогою та тимчасові табори селітроварів. Війна під проводом Богдана Хмельницького змінює військово-політичну ситуацію на Лівобережжі. У середині XVII ст. Річ Посполита вже не контролювала територію Дніпровського Лівобережжя і Московська держава змінила своє ставлення до переселенців з України. Вона була вкрай зацікавлена у створенні на південно-західному кордоні низки укріплених фортець з постійним населенням. Велика кількість переселенців з охопленої війною України стає тим фундаментом, на якому в майбутньому виникне та розвиватиметься Слобожанщина. З іншого боку, для контролю над новими територіями московський уряд надсилає стрільців, які формують ядро майбутніх гарнізонів нових фортець. Ці два потоки і сформували населення Слобожанщини в другій половині XVII ст. Козаки, які приходили на незаселені землі, намагалися на новому місці відтворити військовий, соціально-економічний та релігійний устрій Гетьманщини. Так, на північному заході Слобожанщини виникли два козацьких полки - Сумський та Охтирський - з сотенними містечками, слободами та хуторами. Основою духовного життя Слобожанщини стали храми та монастирі, які виникли одразу із заснуванням укріплених містечок. Ченці православного віросповідання у Речі Посполитій піддавалися гонінням, тому переходили на територію Московського царства. Заснування православних монастирів активно підтримувалося Московським патріархатом, який вбачав у православних ченцях основу для утвердження православ'я на нових землях. Зважаючи на складну політичну ситуацію у Речі Посполитій, окремі ченці, а інколи і вся братія, змушені були шукати прихистку на прикордонних територіях. Так, разом з козаками та посполитими ченці вирушали у далеку мандрівку, результати якої були часто непередбачуваними. Лишаючись наодинці, ченці часто ставали відлюдниками, оселяючись у глухих, важкодоступних урочищах. Згодом на цих місцях закладаються перші православні обителі Слобожанщини. Одним з них став монастир на честь Іоанна Хрестителя.

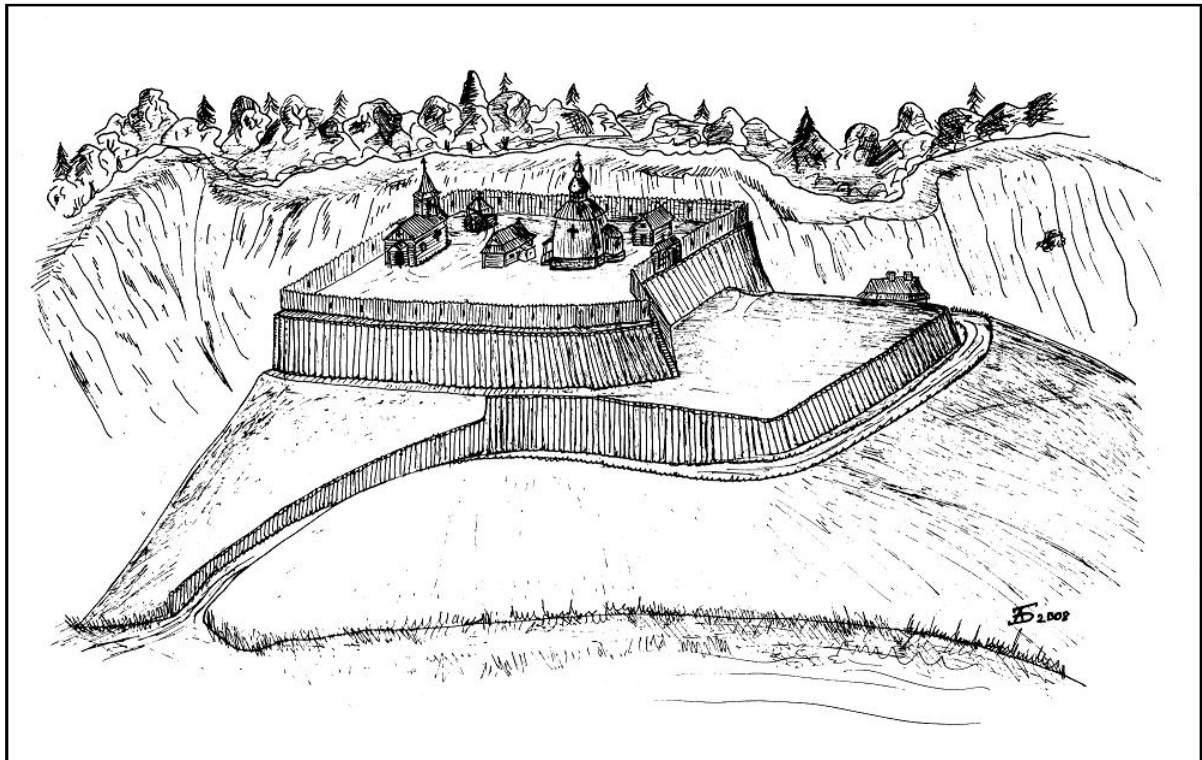

Рис.1. Михайлівський Іоанно-Предтеченський монастир. Графічна реконструкція О.М.Бондаря

Іоанно-Предтеченський монастир був розташований на території Лебединської сотні Сумського козацького полку. Він вперше згадується архієпископом харківським та чернігівським Філаретом у першому томі багатотомного видання *“Историко-статистическое описание Харьковской епархии”* [9, с.189-191]. Дослідником було зроблено опис монастиря на основі джерел кінця XVII-XVIII ст. Однак, де саме розташований монастир автору було невідомо. Адже у третьому томі того ж таки видання описане городище поблизу с.Михайлівка Лебединського повіту [10, с.516]. Після обстеження з’ясувалося, що це городище є залишками Михайлівського Іоанно-Предтеченського монастиря. У фондах Сумського краєзнавчого музею зберігаються матеріали з архіву сім’ї Полуботків, де є документи, що стосуються економічного життя обителі [4-8]. Монастир, виявлений і обстежений Є.М.Осадчим у 2006 р., у 2010 р. досліджувався автором [2, с.7-9; 3, с.48].

На сьогодні рештки монастиря є однією з найбільш яскравих пам’яток археології козацького часу північного заходу Слобожанщини. Він розташований за 0,2 км на північ від північної околиці села Михайлівка Лебединського району Сумської області. Займає гору-останець правого корінного берега р.Псел. Розташований серед великого яру, схили якого утворюють навколо монастиря *“амфітеатр”*. Прямокутний у плані монастир займає верхню частину останця (рис.2).

Обитель має систему земляних укріплень, що одночасно є його межами. Розміри майданчика монастиря становлять 80х40 м, висота над рівнем заплави - 35-40 м. Схили круті, на окремих ділянках практично вертикальні. Зі східного, більш похилого боку, монастир має укріплення у вигляді двох ліній ескарпу.

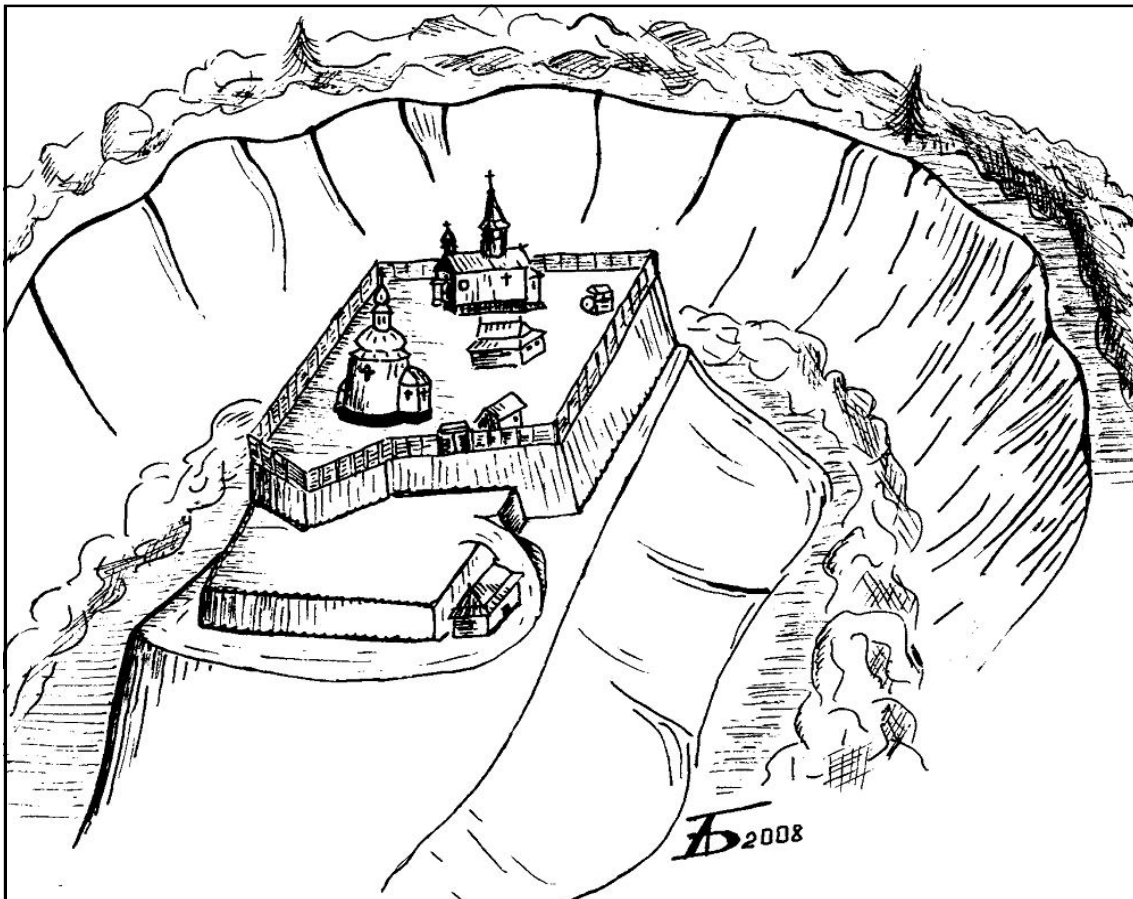

Рис.2. Загальне розташування Іоанно-Предтеченського монастиря. Графічна реконструкція О.М.Бондаря

Перша лінія включає в себе в'їзд та напілні укріплення. Її розміри становлять 30х25 м. Схил підрізаний таким чином, що при цьому утворилася вертикальна стіна висотою 3,5 м. Ескарп починається біля підосви останця та поступово піднімається до вершини. Саме цією дорогою іде підйом до монастиря. В'їзд розташований зі східного боку. Висота укріплень коливається від 2 м з північного боку до 3 м з південного та східного. Друга лінія укріплень - безпосередньо монастир, займає високу частину останця. Майданчик рівний, має невелике підвищення у південно-західній частині. Він має протяжність 45 м, висоту 2,5-3 м та споруджений від південного до північного схилу останця. У південній частині ескарп має кутовий виступ-редан (рис.1).

За описом кінця XVII ст., по периметру монастиря було обнесено дерев'яною стіною. У південно-західному куті монастиря знаходиться яма-резервуар для води, або, ймовірно, залишки колодязя. Поверхня монастиря пошкоджена на початку XX ст., коли місцеве населення розбирало цегляні підмурки церкви та будинків. На сьогодні залишки церкви, що була розташована у центральній частині монастиря над другою лінією укріплень, простежуються у вигляді заглибин фундаменту, які утворилися під час вибирання цегли. Ширина траншеї 4 м, глибина 0,7 м. За формою котловану можна реконструювати план церкви. Храм прямокутний у плані, одноапсидний, безстовповий, довжина стіни 10х10 м. Зі східного боку розташований вхід, ширина якого 2 м. Товщина фундаменту стін становить близько 0,7 м. З руїн храму походять фрагменти цегли розміром 26х12х7 см та 26х12х3 см. Крім цегли, серед руїн церкви знайдено кілька фрагментів листового заліза, яким був укритий купол. Ймовірно, що це і є рештки церкви Іоанна Предтечі (рис.3).

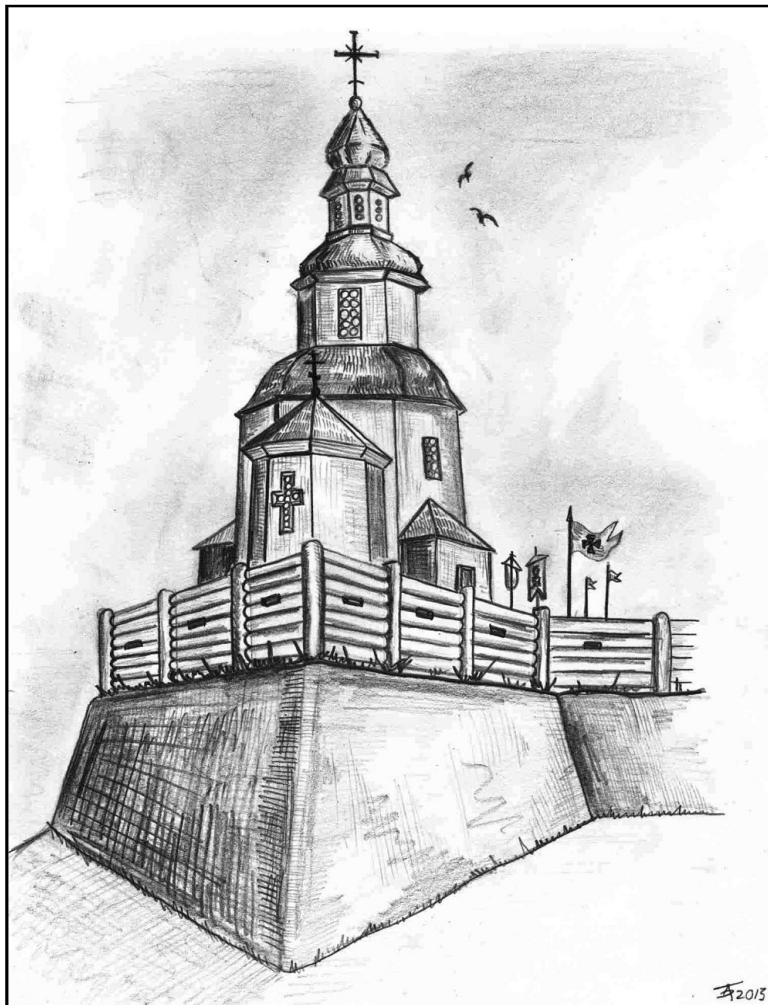

Рис.3. Церква Іоанна Предтечі. Графічна реконструкція О.М.Бондаря

Орієнтовна дата будівництва храму - початок XVIII ст., коли маєтки гетьмана І.Мазепи переходять до чернігівського полковника П.Полуботка [10, с.514]. На цю дату вказують і фрагменти кахлів з зеленою поливою та рослинним орнаментом, знайдені поряд. Орнамент кахлів та їх форма має аналогії у матеріалах з Батурина, але малюнок на михайлівських кахлях не такий чіткий, що вказує на те, що це вже більш пізніша та не досить якісна копія [2, с.261-276].

У західній та північно-західній частині монастиря збереглися залишки двох споруд. Вони простежуються у вигляді розвалів цегляних печей та залишків фундаменту. Споруда 1 розташована у західній частині. У північному кутку будівлі знаходилася цегляна піч, викладена кахлями. Її залишки були зруйновані скарбошукачами 2005 р. Орієнтовні розміри споруди 12х7 м. На відміну від церковного, її фундамент вцілів. У описі монастиря згадується тепла церква Введення Богородиці до Храму. Зважаючи на наявність кахлів, можна припустити, що споруда 1 є рештками цього храму.

У північній частині монастиря, за лінією першого, напільного, ескарпу, виявлено залишки цегляного фундаменту споруди 2. Орієнтовні розміри споруди 13х9 м. Фундамент був споруджений з трьох видів цегли: 35х17х8 см, 26х12х7 см, 26х12х3 см. Серед цеглин зустрічаються фрагменти фігурної карнизної цегли. У північному кутку будинку було виявлено залишки печі у вигляді завалу обпаленої цегли, вапна та кахлів. Кахлі не мають поливи, а тільки прикрашені рослинним орнаментом. Також виявлено плиту з мергелю квадратної форми, розміром 50х50 см завтовшки 10 см, якою, можливо, було викладено підлогу або передпічний простір.

Серед знахідок з території споруди 2 можна відмітити димлену і розписну кераміку, уламки кахлів та фрагменти скляних штофів. Дах було вкрито листовим залізом. Серед фрагментів залізної покрівлі виявлений фрагмент стику між двома листами. З'єднання листів робилося механічно - краї загиналися один за один та приклепувалися. Такий вид з'єднання дозволяв збирати дах не тільки з прямокутних чи квадратних листів бляхи, а й з трапецієподібних чи фігурних. З території монастиря походять численні фрагменти гончарного посуду XVII-XVIII ст. і кахлів із зеленою поливою [3, с.48]. Споруда 2, зважаючи на її розташування, може бути інтерпретована як залишки будинку для паломників.

Перша письмова згадка про присутність ченців поблизу Лебединя наводиться у документі, який датовано 1676 р. На цей час на горі, де згодом постав монастир, мешкав один чернець [9, с.188]. Перші роки існування обителі нам невідомі. Чернець, який мешкав на горі, скоріш за все був ченцем-відлюдником. На сьогодні відомі кілька печер та підземних скитів на території Слобожанщини. Не виключено, що чернець мешкав у невеликій печері, викопаній у схилі гори. Наступний етап існування монастиря починається з приходом на Лебединщину гадяцького полковника Михайла Васильєва. Після захоплення земель лебединських пушкарів на Пслі виникли кілька садіб та слобода Михайлівка. Саме Михайло Васильєв міг бути тією людиною, яка спроектувала та збудувала монастир схожий на невеликий козацький острог.

Перші будівлі та укріплення обителі, за даними, що наводить Філарет, були дерев'яними. Точно визначити кількість дерев'яних споруд на території монастиря неможливо з причини відсутності археологічних досліджень. Дерев'яна архітектура була домінуючою на Слобожанщині до початку XVIII ст., не зважаючи на те, що приблизно через півстоліття дубові конструкції потребували заміни.

Після приходу до влади гетьмана І.Мазепи маєтки І.Самойловича та його родини змінюють власників. Садіба та слобода Михайлівка переходять до Івана Обідовського, родича нового гетьмана.

Михайлівський Іоанно-Предтеченський монастир мав кілька елементів, що пов'язують його з традиціями козацького військового будівництва. Наявність подвійного ескарпу свідчить про намагання якомога ефективніше використати природні перешкоди для максимального захисту обителі. В'їзд до монастиря знаходиться зі східної сторони, що є відхиленням від канонічного розташування. Це обумовлено тим, що західний схил майже вертикальний. У свою чергу дорога, прокладена паралельно дерев'яній стіні була одним з фортифікаційних рішень. Нападники, йдучи дорогою, опинялися під обстрілом захисників без змоги укритися. Перший майданчик монастиря з усіх боків був оточений схилами та болотистою долиною струмка, а із заходу майже триметровим земляним ескарпом з реданом. Застосування редану у земляних укріпленнях

типове для козацької та загальноєвропейської військової традиції XVII-XVIII ст. Ці виступи були призначені для ведення фланкуючого вогню. Цікавим рішенням є розташування церкви на редані. З одного боку вона є просторовою домінантою обителі, з іншого - це точка, з якої вільно прострілюється простір усього монастиря та підходи до нього.

Отже, Іоанно-Предтеченський монастир був заснований ченцем-відлюдником у середині 70-х років XVII ст. Згодом на цьому місці за сприяння гадяцького полковника Михайла Васильєва зводиться комплекс монастиря, що мав ознаки фортеці.

1. *Віногородська Л.* Колекція кахлів з розкопок на території Батуринської фортеці 2001-2002 рр. / Л.Віногородська, Ю.Ситий // Батуринська старовина: збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії. - К.: Вид. ім. Олени Теліги, 2008. - С.261-276.

2. *Кравченко О.М.* Звіт про археологічні розвідки на території Сумської області у 2010 р. / О.М.Кравченко // НА ІА НАНУ. - 2010/54. - 6 арк, 24 іл.

3. *Приймак В.В.* Звіт про археологічні розвідки для "Зводу пам'яток історії та культури України" на території Білопільського району Сумської області у 2006 р. / В.В.Приймак, О.В.Коротя, Є.М.Осадчий // НА ІА НАНУ. - Ф.е. - 2006/69. - 70 арк.

4. Сумський обласний краєзнавчий музей (далі - СОКМ), кн.28985.

5. СОКМ, кн.28982.

6. СОКМ, кн.7775.

7. СОКМ, кн.28898.

8. СОКМ, кн.28899.

9. *Филарет (Гумилевский) арх.* Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Краткий обзор епархии и монастыри / Архиепископ Филарет. - М.: Типография В.Готье, 1852. - Отд.I. - 236 с.

10. *Филарет (Гумилевский) арх.* Историко-статистическое описание Харьковской епархии / Архиепископ Филарет. - М.: Типография В.Готье, 1857. - Отд.III. - 604 с.

References

1. Vinogrod's'ka L. Kolekciya kaxliv z rozkopok na tery'toriyi Batury'ns'koyi fortetsi 2001-2002 rr. / L.Vinogrod's'ka, Yu.Sy'ty'j // Batury'ns'ka starovy'na: zbirny'k naukovy'x prac'z', pry'svyacheny'j 300-littyu Batury'ns'koyi tragediyi. - K.: vy'd. im. Oleny' Teligy', 2008. - S.261-276.

2. Kravchenko O.M. Zvit pro arxeologichni rozvidky' na tery'toriyi Sums'koyi oblasti u 2010 r. / O.M.Kravchenko // NA IA NANU. - 2010/54. - 6 ark, 24 il.

3. Pry'jmak V.V. Zvit pro arxeologichni rozvidky' dlya "Zvodu pam'yatok istoriyi ta kul'tury' Ukrayiny'" na tery'toriyi Bilopil's'kogo rajonu Sums'koyi oblasti u 2006 r. / V.V.Pry'jmak, O.V.Korotya, Ye.M.Osadchy'j // NA IA NANU. - F.e. - 2006/69. - 70 ark.

4. Sums'ky'j oblasny'j krayeznavchy'j muzej (dali - SOKM), kn.28985.

5. SOKM, kn.28982.

6. SOKM, kn.77758.

7. SOKM, kn.28898.

8. SOKM, kn.28899.

9. Filaret (Gumilevskij) arh. Istoriko-statisticheskoe opisanie Har'kovskoj eparhii. Kratkij obzor eparhii i monastyri / Arhiepiskop Filaret. - M.: Tipografija V.Got'e, 1852. - Otd.I. - 236 s.

10. Filaret (Gumilevskij) arh. Istoriko-statisticheskoe opisanie Har'kovskoj eparhii / Arhiepiskop Filaret. - M.: Tipografija V.Got'e, 1857. - Otd.III. - 604 s.

Отримано 10.03.2014

UDC 323.37(477)“18”

ДЕГТЯРЬОВ С.І.

Сумський державний університет, кандидат історичних наук, доцент (Україна)

ПЕДАГОГІЧНІ ЧИНОВНИКИ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.: ВИДИ УТРИМАННЯ, ЗАОХОЧЕНЬ І ПОКАРАНЬ

Стаття присвячена педагогічним чиновникам, які служили на українських землях у складі Російської імперії в першій половині XIX ст. Приділено увагу місцю цієї категорії службовців у системі бюрократичного апарату Російської імперії; розглянуто види їхнього утримання, заохочень і покарань. В цілому педагогічні чиновники мало відрізнялися від службовців інших відомств набором державних прав та гарантій, якими вони користувалися. Але у той же час характер їхньої служби, наприклад, робив деякі види заохочень чи покарань більш характерними саме для їхнього середовища.

DEGTYAREV S.I.

Sumy State University, PhD (History), Assistant Professor (Ukraine)

PEDAGOGICAL OFFICIALS IN THE UKRAINIAN PROVINCES OF THE FIRST HALF OF THE XIX CENTURY: KINDS OF MONETARY MAINTENANCE, REWARDS AND PUNISHMENTS

The article is devoted to pedagogical officials, who served in the Ukrainian lands of the Russian Empire in the first half of the XIX century. Attention is paid to the place of this category officials in the bureaucratic apparatus of the Russian Empire; the types of cash benefits, rewards and punishments. Pedagogical employees in the late XVIII century was considered to be in public service. They quickly joined the community of the imperial bureaucracy. Just like the officials of other departments, they were receiving salaries, had a number of benefits, rewards, were awarded ranks and orders. If these employees violated the rules or laws that apply to them different punishments. Nature of service of pedagogical officials had its specific features. This has affected their status. Employees of universities and lyceums were among the most privileged stratum, they had better material support and service perspective, etc. A lower status had officials of other educational institutions - gymnasiums, county and parochial schools. Rewards and punishments that were applied to pedagogical employees did not differ from those for officials of other departments. But there were types of rewards and punishments more characteristic for these officials. The reason for this was the nature of their service. Pedagogical officials were awarded thanks, cash incentives, books, sets of laboratory instruments etc. Pedagogical officials seldom committed crimes such as embezzlement or bribery. Among them happened more insubordination, absenteeism, drunkenness cases. That determined the appropriate set of punishments.

ДЕГТЯРЕВ С.И.

Сумский государственный университет, кандидат исторических наук, доцент (Украина)

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ЧИНОВНИКИ В УКРАИНСКИХ ГУБЕРНИЯХ ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XIX в.: ВИДЫ СОДЕРЖАНИЯ, ПООЩРЕНИЙ И НАКАЗАНИЙ

Статья посвящена педагогическим чиновникам, которые служили на украинских землях в составе Российской империи в первой половине XIX в. Уделено внимание месту этой категории служащих в системе бюрократического аппарата Российской империи; рассмотрены виды их содержания, поощрений и наказаний. В целом педагогические чиновники мало отличались от служащих других ведомств набором государственных прав и гарантий, которыми они пользовались. Но в то же время характер их службы, например, делал некоторые виды поощрений или наказаний более характерными именно для их среды.

Вивчення історії вітчизняного бюрократичного апарату, безперечно, є актуальним напрямком історичної науки на сучасному етапі її розвитку. Враховуючи досвід функціонування чиновницького апарату другої половини XVIII - початку XX ст., можна уникнути низки помилок

і негативних рис у сучасній бюрократичній системі, оскільки чиновництво вказаного періоду мало цілу низку спільних рис із сучасним.

Актуальність дослідження історії бюрократії оформилася ще у ХІХ ст. До перших і найбільш ґрунтовних здобутків дорадянського періоду у цьому напрямку слід віднести праці О.Градовського, І.Дитятина, В.Івановського, Н.Лазаревського та ін. [4; 17; 20; 21]. Не менший науковий інтерес викликають ґрунтовні, хоча й певною мірою заідеологізовані, роботи вчених радянських часів: П.Зайончковського, М.Єрошкіна, С.Троїцького та поодинокі дослідження інших вчених [18; 19; 30; 35]. З кінця ХХ ст. до цієї теми інтерес значно зріс і до неї звернулися здебільшого дослідники з Росії й України, серед яких М.Бармак, В.Бартків, В.Володько, О.Морякова, Л.Писарькова, В.Шандра, Л.Шевельов та багато інших [1; 2; 3; 26; 31; 38; 40].

Педагогічні чиновники були окремою складовою бюрократичного апарату Російської імперії. І якщо системі народної освіти чи навчальним закладам Російської імперії присвячена досить велика література, то зазначеній категорії державних службовців окрема увага практично не приділялася. Виключенням є лише роботи Ю.Діссон, В.Морозової, О.Сердюцької та В.Слотіна [16; 25; 32; 33], де вони торкалися здебільшого питань законодавчого забезпечення педагогічної служби, соціального статусу чиновників відомства народної освіти.

Для максимально ефективного функціонування великої і розгалуженої бюрократичної системи у першу чергу слід забезпечити сприятливі умови для роботи кожної складової цієї системи. Найдрібнішою такою складовою є, безперечно, чиновник (службовець). Зазначені сприятливі умови, на нашу думку, повинні забезпечуватися т.зв. службовим стимулюванням, що має включати у себе цілий комплекс різноманітних заходів: надання чиновнику грошового утримання, спеціальних пільг, існування системи заохочень і покарань. Останнє є важливою складовою службового стимулювання, оскільки забезпечує якісне (підкреслення наше - С.Д.) виконання службовцем покладених на нього функцій.

У пропонованій роботі ми зробимо спробу висвітлити питання забезпеченості чиновників освітнього відомства жалуванням, надання їм службових пільг і застосування по відношенню до них різних видів заохочень і покарань. Визначимо найбільш характерні з вказаних видів службового стимулювання саме для цієї категорії державних службовців.

Російський історик культури Ю.Лотман визначав чиновника Російської імперії як *“человека жалованья”*, матеріальне становище якого безпосередньо залежало від держави. Він був пов’язаний з адміністративною машиною і не міг без неї існувати [23, с.26]. Частиною цього складного механізму були також педагогічні чиновники, за якими ще наприкінці ХVІІІ ст. було визнано статус державних службовців. І вони також безпосередньо залежали від держави, яка призначала їм жалування, могла матеріально заохотити тощо. Але на відміну від чиновників інших державних відомств, службовці освітньої галузі певний час займали невизначене місце у бюрократичній системі, а як наслідок, спочатку не було і чітко визначеної системи окладів для них. Лише училищний статут 1786 р. вперше визначав річні оклади учителям народних училищ. Вони залежали від рівня навчального закладу та посади, яку обіймав службовець. Так, у головному народному училищі найбільше жалування отримував директор - 600 руб., учителі старших класів - 400-800 руб., учителі 2-х класів - 200 руб., 1-х класів - 150 руб., викладачі іноземних мов - 300 руб., малювання - 150 руб. [25, с.113].

Наступний статут 1804 р. вже не містив єдиних державних нормативів в оплаті вчителів. Грошове утримання для них визначалося Табеллю про ранги. Вищий чин для учителя губернського училища (а як наслідок і вища оплата) - колезький асесор, можна було отримати після 30-річної вислуги.

Краще матеріальне забезпечення вчителів було передбачене Статутом 1828 р. Значно були розширені права на пенсійне забезпечення училищних чиновників навіть порівняно з Положенням 1805 р. Директори, інспектори, учителі гімназій і повітових училищ за 20 років бездоганної служби нагороджувалися пенсіями у розмірі половини окладу жалування, за 25 років - повним окладом. За службу понад 25 років визначалася надбавка до пенсії. Для збільшення училищного пенсійного капіталу урядом навіть було прийняте рішення щорічно протягом 20 років відраховувати по 50 тис. руб. з Державного казначейства [25, с.115].

Найбільш забезпеченими серед педагогічного чиновництва були службовці університетів. П.Зайончковський наводив розміри окладів учителів та професорів у першій половині XIX ст. Старші вчителі гімназій отримували здебільшого 393 руб. на рік (32 руб. 50 коп. на місяць). Професори, які мали чин статського радника, отримували від 30 до 160 руб. на місяць. Наприклад, професор Харківського університету А.Міцкевич отримував 1142 руб. жалування та 142 руб. т.зв. квартирних на рік [19, с.78].

В цілому ж матеріальне становище і соціальний статус багатьох педагогічних чиновників у першій половині XIX ст. були низькими. Робота у приходських училищах довгий час не визнавалася державною службою і не давала права на пенсію. Жалування залежало від місцевих коштів і могло становити 150-180 руб. на рік, хоча по штату передбачалося 120-200 руб. Дещо у кращому становищі були вчителі повітових училищ. Вони мали право на пенсію, служили по XII класу, отримували більш високу платню - 250-300 руб. і мали низку інших пільг [34, с.24]. Жалування викладача фізико-математичних наук і німецької мови у Таврійській губернській гімназії Ф.П.Заставського у 1814-1816 рр. складало 550 руб. на рік [9, арк.1зв-4].

Окрім жалування кожен чиновник мав бути забезпеченим житлом, свічками, канцелярськими товарами тощо або отримувати на це кошти. Так, у 1815 р. штатний наглядач Дубосарського повітового училища Херсонської губернії титулярний радник С.І.Пешковський повинен був отримувати жалування у розмірі 300 руб. на рік, мати казенне помешкання, дрова та свічки (або замість зазначеного виділялися 120 руб. на рік як компенсація). Окрім того, що розмір жалування штатного наглядача не був високим, самі виплати часто здійснювалися незадовільно. Архівні матеріали відображають картину нерегулярних і неповних виплат. Той же штатний наглядач С.І.Пешковський скаржився, що він не знайшов у Дубосарах казенного будинку для помешкання. Жалування також виплачувалося зі значними затримками [7, арк.46]. Останнє було пов'язане ще й з тим, що утримання училищним чиновникам у цей період виплачувалося з коштів ратуш чи магістратів, які часто скаржилися на нестачу грошей для утримання училищ. У деяких таких установах навіть висловлювалися проти існування у їхньому місті училища за начебто непотрібністю такого закладу.

Низькі оклади і не завжди задовільне утримання робили педагогічну службу у деяких закладах не дуже популярною. Наслідком була відносно висока плинність кадрів у навчальних закладах багатьох губерній. Восени 1832 р. учитель Чернігівської губернської гімназії титулярний радник О.Брикін виявив бажання звільнитися з викладацької посади і перейти до військового відомства архітектором збройного заводу [14, арк.1]. І таких прикладів було досить багато. Про плинність кадрів може свідчити відносно молодий вік більшості чиновників тих чи інших навчальних закладів. Так, аналіз вікових особливостей чиновництва освітніх установ Таврійської губернії також дозволив зробити певні висновки щодо цієї групи державних службовців (див. таб.1). Аналіз здійснено на основі 48 формулярних списків чиновників губернської гімназії, повітових і приходських училищ [9].

Таблиця 1. Розподіл училищних чиновників Таврійської губернії за віком

Вік	19-25	26-30	31-35	36-40	41-45	46-50	51-55	56-60	61-65	66-70
К-ть осіб	18	12	5	4	4	2	0	1	1	1
%	37,5%	25%	10,4%	8,3%	8,3%	4,2%	0%	2,1%	2,1%	2,1%

Як видно з наведеної таблиці, основна маса т.зв. училищних і гімназійних чиновників - це особи до 30 років (30 осіб). А у цілому бачимо, що чиновників старших за 50 років майже немає. Ті троє, які продовжували службу, обіймали досить високі посади: наглядач училища, почесний наглядач навчальних закладів повіту та директор училищ Таврійської губернії (або директор гімназії). Можна припустити, що, враховуючи непопулярність служби у галузі освіти, чиновники починали її у молодому віці і, вислуживши необхідні терміни, йшли у відставку. Можливий і інший варіант - дослужившись до 30-35-річного віку, чиновники могли змінювати місце служби на більш престижне (саме з цього віку помітне різке зменшення службовців).

Крім жалювання усі чиновники могли мати різні додаткові прибутки у межах служби по своєму відомству: різноманітні надбавки за вислугу років, додаткове навантаження тощо. 29 березня 1830 р. на засіданні Державної ради імператор підтримав ідею нагороджувати за вислугу років додатковим жалюванням усіх, хто служив по т.зв. *“ученой части”*: за 5 років - 25%, за 10 - 50%, за 15 - 75%, за 20 - 100% [22, с.133].

У випадках, коли училищні чиновники переходили до освітніх установ інших регіонів, вони, як і чиновники державних установ інших відомств, отримували додаткові кошти на проїзд (варіант т.зв. відрядних грошей - *“прогонні”*). Вже згадуваний вище учитель 2-го класу Погарського повітового училища (Чернігівська губ.) С.І.Пешковський, переходячи на посаду наглядача до Дубосарського повітового училища у 1814 р., отримав *“на путевые издержки... по прямому тракту от Погара до Новомиргорода за 634 версты полагая по 10 руб. на 100 верст 63 руб. 40 коп. от Новомиргорода до Дубосар за 300 верст по 14 руб. на 100 верст 42 руб. всего сто пять рублей сорок копеек”* [7, арк.34].

Усі додаткові виплати, пільги, види нагороджень для педагогічних чиновників закріплювалися законодавчо. Протягом першої половини ХІХ ст. з'явилося багато нормативних актів, що регулювали різні питання щодо служби по відомству народної освіти. Положення щодо виробництва у чини та про визначення пенсій по цьому відомству, прийняте у 1836 р., ввело цілу низку суттєвих пільг для чиновників-викладачів. Так, викладачів університетів і гімназій відносили до 1-го розряду при чиновницькому виробництві, а вчителів повітових училищ - до 2-го. При цьому усі вони могли підвищуватися на три чини вище від присвоєного їм класу. Ті, хто бездоганно прослужив 15-20, 20-25 чи понад 25 років, отримували відповідні надбавки до жалювання. Вислуживши понад 25-річний термін, викладачі отримували окрім жалювання і пенсійний оклад, і надбавки до пенсії. Визначалися пільгові терміни вислуги і можливість отримувати по ним пенсію для осіб, які виходили у відставку за станом здоров'я. Вдови й діти померлих чиновників-викладачів у певних випадках могли отримувати пенсію цих померлих. Працюючі чиновники та їхні родини могли отримати одноразову грошову допомогу [22, с.134-135].

Деякі з названих пільг були скасовані або ускладнені Положенням про пенсії та одноразові допомоги вчителям початкових навчальних закладів у 1845 р. та з введенням нових пенсійних термінів у 1852 р. Але вже у 1855 р. правила 1836 р. були відновлені [22, с.136].

Всі ці виплати фактично відігравали роль заохочення. Державна служба, особливо у провінціях, не була популярною. Дворянство мріяло зробити собі кар'єру у столицях або хоча б обійняти високі посади в державних установах губернського рівня. Зазначені ж надбавки до жалювання, відрядні кошти, а згодом право на пенсію повинні були привернути до державних установ нижчих інстанцій (міського чи повітового рівнів) увагу хоча б незможного дворянства. Так, учитель татарської мови Сімферопольського повітового училища Сеїт-Абдула Челебі у 1820 р. за якісне виконання службових обов'язків був нагороджений річним окладом жалювання [9, арк.12зв-13]. Все це робило більш привабливою державну службу і для представників непривілейованих верств населення.

Існували й інші варіанти матеріальних виплат окрім вказаних. Такого поняття, як соціальна допомога ще не існувало, але якщо чиновник сумлінно виконував свою роботу й установа це визнавала, він міг отримати пільгове матеріальне утримання, наприклад, у випадку хвороби. Так, вчитель 2-го класу Глухівського повітового училища губернський секретар М.Колмаков через посередництво почесного наглядача просив на час його хвороби зберегти йому виплату жалювання, оскільки *“по причине семейственной жизни и продолжающейся столь уже давно во всем дороговизны, недостаточного состояния и не имею к улучшению одного других способов, кроме учительского жалованья. К поправлению же моего здоровья, нужна немалозначущая издержка денег”*. При цьому і сам почесний наглядач цього училища, і директор навчальних закладів Чернігівської губернії характеризували М.Колмакова як порядного і сумлінного службовця [7, арк.9-10зв, 12-12зв].

Не менш важливу роль відігравали для чиновників нагороди та інші види заохочень. Найбільш бажаною нагородою для будь-якого чиновника був чин. Службовці відомства народної

освіти не були виключенням. Отримання наступного чину для педагогічного чиновництва мало важливе значення, оскільки змінювало його соціальний статус. Це проявлялося у розмірі жалування, посаді, формі одягу і навіть титулуванні.

Чини не надавали матеріальних вигод, але у XIX ст. по ним призначалися прогонні, добові і квартирні гроші. По чинам також призначалися службові подарунки [39, с.17].

Чиновники згідно зі своїми чинами користувалися почесними пільгами. Взагалі вступ на службу та отримання класного чину змінювали *“права состоянія”* якщо службовець був не з дворян (це слід сприймати для таких осіб як одну з важливих пільг), оскільки він через чини отримував почесне громадянство, особисте чи потомствене дворянство. Для осіб з непривілейованих станів одним з важливих привілеїв при вступі на державну службу було право на отримання особистого чи потомственного дворянства. Право особистого дворянства надавали чини XIV-IX класів. Претендентами на нього могли бути особи, нагороджені орденами або які мають академічне звання. Особистий дворянин мав низку станових прав і переваг: звільнявся від тілесних покарань, подушного окладу, рекрутської повинності. Але особисте дворянство не було спадковим, не давало права на володіння кріпаками, участь у дворянських зібраннях, обіймання дворянських виборних посад. Щоб отримати потомствене дворянство треба було дослужитися до чину VIII класу за Табеллю про ранги. Відомості про такого дворянина вносилися до 3-ї частини губернської родоводної книги. Так, старший викладач Таврійської гімназії П.М.Струков у вересні 1830 р. просив Училищний комітет Харківського університету надіслати копію свідоцтва про надання йому зазначеного чину до Воронежського дворянського депутатського зібрання, аби останнє включило його до місцевої родоводної книги [15, арк.1].

Це стало однією з причин того, що служба по відомству Міністерства народної освіти з початку XIX ст. стала привабливою для представників недворянських станів, які бачили у цьому можливість просування службовими сходами.

Указ 1845 р. ускладнював можливість отримати дворянство на цивільній службі. Недворяни, які дослужилися до нижчого чину XIV класу отримували права почесного громадянства, чин IX класу робив їх особистими дворянами і лише чин V класу надавав право отримання потомственного дворянства.

На початку XIX ст. непоодинокими були випадки, коли чиновників нагороджували чинами не по порядку, а *“перестрибуючи”* через класи. Зокрема по Слобідсько-Українській губернії у 1803 р. чинами були нагороджені наступні училищні чиновники: Харківського головного народного училища Ф.Ольденбергер, В.Курдюмов та І.Золотарьов чинами IX класу, Я.Джунковський - XII класу; Охтирського повітового училища Л.Бондарев - IX класу, І.Тарановський - XII класу; Богодухівського повітового училища І.Туранський - IX класу, П.Фесенко - XII класу; Ізюмського повітового училища І.Ситницький - XII класу; Сумського повітового училища М.Святський і П.Ярославський - XII класу; Слобідсько-Українського головного народного училища Ф.Андрієвський - XII класу [6, арк.1].

Всього нагороджених було 12 осіб. При цьому усі, хто отримав чин титулярного радника (IX клас), мали чини XII класу, тобто вони обійшли X клас (таких було 5 осіб). Згодом така практика *“перестрибування”* була відмінена і чиновникам надавався виключно наступний за Табеллю про ранги чин.

Навчаючись у вищих навчальних закладах, губернських гімназіях чи освітніх установах з особливим статусом, особа, яка його закінчувала, інколи могла претендувати на чин відразу при вступі на державну службу. Це було можливо за кількох умов. По-перше, закінчення гімназії з найвищими результатами або т.зв. похвальним листом. Майбутній учитель історії Кобеляцького повітового училища П.Г.Заславський у 1845 р. закінчив Полтавську губернську гімназію з правом на чин XIV класу [36]. В українських губерніях на найвищі чини могли претендувати вихованці педагогічного інституту - відділення Ришел'євського ліцею, які готувалися стати викладачами. Вони отримували чин IX класу, але тільки після обов'язкової шестирічної служби наглядачами чи ад'юнктами [16, с.96].

Однією з найбільш почесних нагород вважалися ордени. Цивільні чиновники частіше могли претендувати на ордени св. Володимира, Анни, Станіслава. Нагородження орденами

чиновників, у т.ч. педагогічних, практикувалося постійно, але все ж не часто. Щоб ця практика не стала дуже розповсюдженою держава весь час обмежувала коло осіб, які могли їх отримувати. Згідно з указом від 12 січня 1821 р. цивільні чиновники могли бути нагороджені орденом лише у випадку наявності у них класного чину не нижче титулярного радника (IX клас). Таким чином чиновники-недворяни могли отримати дворянство через орден незадовго до отримання дворянства через чин [41, с.596]. У 1803 р. директора училищ Слобідсько-Української губернії надвірного радника Курдицького пропонувалося нагородити орденом св. Володимира (за клопотанням цивільного губернатора) [6, арк.1]. Орденом св. Анни III ступеня 14 грудня 1849 р. були нагороджені професор Ришел'євського ліцея статський радник Ф.Брун, старші вчителі Віленського дворянського інституту колезький радник Десницький та Віленської гімназії колезький радник Фок [27, с.101-102].

Орденами могли нагороджувати за проханням самого чиновника якщо він вислужив необхідний для цього термін в обер-офіцерських чинах. Так, у 1818 р. директор училищ Чернігівської губернії статський радник М.Г.Марков просив Училищний комітет Харківського університету затвердити його кандидатуру на нагородження орденом св. Володимира. Він вказував, що знаходився на державній службі з 1773 р., а перший обер-офіцерський чин отримав у 1782 р. Таким чином необхідна вислуга (35 років) у нього вже була. До того ж М.Г.Марков вже був нагороджений орденом св. Анни II ступеня [10, арк.2-2зв].

Як ми вже зазначали, кількість нагороджень орденами не була великою. Особливо це стосувалося педагогічних чиновників. Наприклад, станом на 1836 р. по відомству дирекції училищ Харківської губернії було всього 9 осіб нагороджених орденами. 7 чиновників - кавалери ордену св. Анни усіх III ступенів, двоє з яких отримали нагороду на попередній військовій службі. Четверо з цих чиновників мали також ордени св. Володимира IV ступеня і один - орден св. Станіслава III ступеня. Двоє чиновників були нагороджені лише орденом св. Станіслава IV ступеня [5, арк.1зв-2, 3-4, 5-5зв]. Майже усі кавалери, за рідкісними виключеннями, відносилися до училищного керівництва: почесні та штатні наглядчі, директори училищ.

22 серпня 1827 р. був затверджений Знак бездоганної служби. Він надавався військовим і цивільним чиновникам за бездоганну службу протягом 15, 20, 25, 30, 35 та більше років, які нараховувалися, як і для орденів, з моменту отримання першого обер-офіцерського чину. Згідно з указом від 6 квітня 1829 р. чиновників, які не мали відзнаки бездоганної служби, заборонялося представляти до нагородження орденами (навіть якщо до цього часу ордени їм вже надавалися).

Чиновники часто самі просили у керівництва про нагородження їх за ті чи інші заслуги або просто за вислугу років. Училищні комітети при університетах також намагалися слідкувати за службовою біографією деяких своїх підлеглих. Так, у листопаді 1832 р. по Харківському учбовому округу Комітетом Харківського університету було вирішено нагородити Знаком бездоганної служби деяких директорів Катеринославських, Кавказьких, Таганрозьких, Новгородсіверських і Воронежських училищ і гімназій [13, арк.1].

Цей вид нагороди також не був надто розповсюдженим у середовищі педагогічного чиновництва. Наприклад, у 1836 р. в Харківській губернії налічувалося лише 8 осіб, нагороджених вказаним знаком за 15, 20 і 25 років служби [5, арк. 6-7].

Нагороджувалися службовці навчальних закладів і іншими відзнаками. Відомо, що директор Олександрівського грецького Ніжинського училища Попов був нагороджений срібною медаллю на Анненській стрічці з написом "*за усердие*" для носіння на шиї [27, с.104].

Відбувалося також нагородження т.зв. "*обыкновенными подарками*". Важко чітко визначити, що саме це були за подарунки. Але у журналі Міністерства народної освіти серед опублікованих нагороджень по цьому відомству цей вид є найбільш широко вживаним. З освітянських чиновників у грудні 1849 р. такі подарунки отримали старший вчитель Віленської гімназії колезький радник Виноградов, інспектор Немирівської гімназії колезький радник Самчевський, штатний наглядач Хотинського повітового училища колезький асесор Клименко, вчителі Новгородсіверської гімназії Осечковський, Полтавського повітового училища Колодей та ін. [27, с.103-104]. Відомо, що у середині XIX ст. нагородження подарунками здійснювалися

за рахунок т.зв. штатних коштів (із залишків) навчальних закладів або із залишків коштів, виділених на утримання пансіонерів [37, с.183-184].

Як вид заохочень широко застосовувалися подяки, що поділялися на декілька видів. Наприклад, “*Монаршее благоволение*” було оголошено у грудні 1849 р. старшому вчителю Київської І-ї гімназії колезькому раднику Новинському, штатним наглядачам повітових дворянських училищ надвірним радникам Острозького - Бутовичу та Новоградволинського - Андрєєву. “*С Высочайшего соизволения признательность Начальства*” тоді ж оголошено штатним наглядачам Кролевецького повітового училища колезькому асесору Коминському, Чернігівського повітового училища колезькому асесору Гутовському тощо [27, с.105]. Формальною подякою нагороджувалися учитель історії Таврійської гімназії М.М.Попов, штатний наглядач Олешківського повітового училища Я.Наумов (двічі - у 1827 та 1828 рр.), учитель нижчого відділення Євпаторійського повітового училища М.К.Лисовцов, штатний наглядач Керченського повітового училища Ф.П.Бурдунов. Отримував такі подяки від Харківського університету та Новоросійського військового губернатора графа Лонжерона у 1822 та 1829 рр. і учитель Карасубазарського приходського училища М.С.Тарнавський [9, арк.7зв-8, 12зв-15, 26зв-27, 32зв-33, 42зв-43].

Якщо навчальний заклад користувався певним авторитетом або мав особливий статус, то його службовці могли отримати спеціальні пільги від уряду. Так, викладачі й інші чиновники Одеського Ришел'євського ліцею та гімназії, що діяла при ньому, наприкінці 1853 р. здобули собі особливу пільгу. Їхнім дітям дозволялося безкоштовно навчатися у зазначеній гімназії “*приходящими учениками*” (аналог університетських вільних слухачів) [28, с.30].

Таким чином, по відношенню до чиновників освітніх закладів застосовувалася велика кількість різноманітних заохочень, що виражалися як у грошовому еквіваленті, так і у вигляді пам'ятних подарунків, відзнак, подяк, пільг тощо. В цілому такі нагороди можна поділити на наступні види: подяки (усні та письмові) від імені високих сановників чи установ; грошові заохочення; цінні подарунки; нагрудні відзнаки (знаки, медалі, ордени); чини. Причому це могли бути або стандартні заохочення, якими могли нагороджуватися цивільні чиновники усіх відомств, або такі види нагород, які могли отримати лише службовці відомства народної освіти. Вивчаючи формулярні списки чиновників освітніх закладів, ми зустріли згадки про такі нагородження, як золотий годинник від імператора; бронзова медаль на спомин 1812 р. (на володимирській чи анненській стрічках або без них); відзнаки бездоганної служби (за 15, 20, 25 років); похвальні листи від міністра народної освіти, університетів, директорів ліцеїв; діамантовий перстень; підвищене жалування; особлива подяка від правління університету; подяки від візитаторів училищ (усні й письмові), попечителів учбових округів, цесаревича; ордени; грошове нагородження (500 руб., 90 руб. сріблом та інші суми); імператорське благовоління; нагородження чиновника-автора книги чи підручника частиною накладу надрукованої роботи; нагородження математичними інструментами і т.п.

Особа, яка претендувала на нагородження, могла бути його позбавлена. Перешкодою до отримання нагороди вважалося перебування під слідством і судом. Особи, які мали у штрафній графі послужного списку запис про стягнення, могли бути представленими до нагородження лише у разі отримання спеціального монаршого дозволу [4, с.158]. Але такий дозвіл отримати було досить важко.

Траплялися випадки, коли відмова службовцю у його нагородженні сама по собі використовувалася як певний метод впливу, своєрідне попередження за неправильну поведінку на службі. У травні 1830 р. штатний наглядач Олешківського повітового училища Таврійської губернії Наумов звернувся до училищного керівництва цієї ж губернії у Сімферополі з проханням нагородити його “*за понесенные им труд и усердие к службе*”. Дирекція не підтримала дане прохання, оскільки їй стало відомо про деякі службові порушення Наумова. Як виявилось, набагато раніше, після призначення на посаду штатного наглядача, Наумов дійсно проявив себе старанним службовцем, за що почесний наглядач зазначеного училища клопотав перед тією ж дирекцією про його нагородження “*знаком отличия*”. Керівництво підтримало дане клопотання, але Наумова так і не було нагороджено (ймовірно з'явилася якась перепона в інших інстанціях). Після цього наглядач Наумов, “*возмечтав о своих достоинствах*”, став зверхньо та

грубо ставитися до своїх колег. За це він отримав попередження з погрозою звільнення з посади. Скарги на Наумова писалися регулярно: лише від дирекції училищ Таврійської губернії до Училищного комітету Харківського університету про це повідомлялося п'ять разів протягом другого півріччя 1829 р. і один раз у 1830 р. Така поведінка Наумова призводила до того, що вчителі Олешківського училища часто звільнялися або переводилися до інших навчальних закладів [8, арк. 1-13в]. Таким чином, за свої вчинки штатний наглядач не поніс конкретного покарання, але його керівництво, щоб попередити таку поведінку на майбутнє, відмовило йому у нагороді. Це було важливим засобом впливу на чиновника, оскільки факт отримання практично будь-якої нагороди вносився до його послужного списку і впливав на його службовий статус, особистий авторитет.

Щодо покарань, які мали застосовуватися за службові порушення по відношенню до чиновників освітньої галузі, то вони були такими ж, як і для службовців інших державних відомств. Відповідальність службовців визначалася ступенем провини та конкретним правопорушенням. Видів покарання, що при цьому могли бути застосовані до чиновника було багато: зауваження; догана без внесення до послужного списку; відрахування з жалування; догана з внесенням до послужного списку; арешт (застосовувався лише до нижчих службовців); переміщення з вищої посади на нижчу; усунення з посади (можливо як тимчасова міра); вирахування з часу служби; звільнення з посади; виключення зі служби [4, с.116-117].

Інформація про деякі покарання підлягала внесенню до чиновницьких послужних списків, про інші - ні. Серед тих, що не вносилися були догани, винесені урядовими чи судовими установами замість грошових стягнень; догани, винесені чиновникам в адміністративному порядку (такі догани вносилися до атестатів чиновників, які звільнялися у відставку, щоб їх можна було взяти до уваги у випадку бажання особи знову вступити на службу); вчинки, що підлягали судовому розгляду, але були амністовані т.зв. Всемилоствивими маніфестами; зауваження. Усі інші покарання і стягнення вносилися до послужного списку. Це могло вплинути на обмеження права на пенсію чи нагороди або взагалі на його втрату [4, с.118].

Як вид покарання використовувалося переміщення по службі з одного навчального закладу до іншого (як правило, з більш успішного та вигідного матеріально до менш престижного). Подібний випадок стався влітку 1820 р. у Конотопському повітовому училищі Чернігівської губернії. Учитель П.Понаревський показав себе як нездібний викладач, учні якого при складанні іспитів показали недостатні знання, що, у свою чергу, викликало незадоволення їхніх батьків та почесного наглядача цього закладу підполковника Г.М.Гамалії. Останній також скаржився на невивічливе ставлення до нього з боку Понаревського. Наглядач пропонував *“для скорейшого возстановлення в Конотопском поветовом училище доброго порядка”* перевести учителя П.Понаревського до Кролевецького повітового училища [11, арк.14]. Ця пропозиція була підтримана Училищним комітетом Харківського університету і *“вирок”* було виконано.

У досліджуваній період таке покарання було досить тяжким для незаможних чиновників, які, переїжджаючи на менш престижне місце служби, залишали свої домівки і господарство, що швидко занепадали. На новому місці вони могли отримувати меншу платню, не мали можливості заробити додаткові гроші приватними уроками, зтикалися з проблемою придбання чи оренди житла, заведення господарства тощо.

До числа чи не найбільш розповсюджених посадових порушень педагогічних чиновників слід віднести пияцтво та прогули, які однаково відзначалися багатьма сучасниками як причини низької успішності учнів. Учитель, який пропускав урок без поважної причини, підлягав дисциплінарному покаранню у вигляді зауваження і вирахування з жалування за прогул. Якщо пропуск заняття відбувався за хворобою, то вимагалось відповідне підтвердження лікаря.

Існували також кримінальні покарання за службові злочини. По відношенню до педагогічних чиновників вони застосовувалися набагато рідше, ніж до службовців інших відомств. Такі грубі порушення закону, як хабарництво, лихощівство, розкрадання казенних коштів чи майна тощо були більш характерними для середовища службовців адміністративних, фінансових і правоохоронних (судових) установ, а в освіті траплялися вкрай рідко.

Таким чином, педагогічні службовці ще у кінці XVIII ст. були визнані як такі, що знаходяться на державній службі. Вони швидко вплили до загалу імперської бюрократії. Як і чиновники інших відомств, вони отримували жалування, мали цілу низку пільг, заохочень, нагороджувалися чинами й орденами. По відношенню до цієї категорії службовців у разі порушення ними службових правил, законів застосовувалися різні методи впливу або покарання. У той же час педагогічні чиновники та характер їхньої служби мали свої особливості. Це позначалося на їхньому статусі. Службовці університетів та ліцеїв відносилися до найбільш привілейованого прошарку, мали краще матеріальне забезпечення та службові перспективи тощо. Нижчий статус мали чиновники інших навчальних закладів - гімназій, повітових і приходських училищ. Заохочення та покарання, що застосовувалися до службовців галузі освіти не відрізнялися від визначених для чиновників інших відомств. У той же час характер служби освітян робив деякі види заохочень чи покарань більш характерними саме для їхнього середовища. Окрім подяк, грошових заохочень тощо вони часто нагороджувалися книгами, наборами лабораторних інструментів і т.п. Специфіка роботи у навчальних закладах першої половини XIX ст. робила майже не характерними для педагогічних чиновників такі протиправні дії, як розкрадання чи хабарництво. У цьому середовищі найчастіше траплялися порушення субординації, прогули, випадки пияцтва, які й визначали відповідний набір покарань. У цілому ж дана проблема ще потребує більш глибокого вивчення.

1. Бармак М.В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII - перша половина XIX ст.) / М.В.Бармак. - Тернопіль: АСТОН, 2007. - 512 с.
2. Бартків В.П. Місцевий державний апарат Російської імперії і селянська реформа 1861 р. в Україні (історико-правове дослідження): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / В.П.Бартків. - Харків, 2002. - 19 с.
3. Володько В.В. Чиновники системи управління та судочинства Київського намісництва (80-ті - перша половина 90-х рр. XVIII ст.): соціо-професійний портрет: дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / В.В.Володько. - К., 2007. - 258 с.
4. Градовский А.Д. Существо государственных должностей и учение о службе гражданской / А.Д.Градовский // Собрание сочинений А.Д.Градовского. - Т.8. Начала русского государственного права. - Часть II. Органы управления. - СПб.: Типография М.М.Стасюлевича, 1903. - С.1-185.
5. Державний архів Харківської області (далі - ДАХО), ф.266, оп.1, спр.35. Ведомость о имеющих знаки отличия за безпорочную службу, 48 арк.
6. ДАХО, ф.267, оп.1, спр.43. О награждении чиновников училищ чинами и орденами, 5 арк.
7. ДАХО, ф.667, оп.283, спр.153. Об определении, увольнении и перемещении училищных чиновников, 61 арк.
8. ДАХО, ф.667, оп.285, спр.17. По прошению штатного смотрителя Алешковского уездного училища Наумова о награждении его за усердную службу, 6 арк.
9. ДАХО, ф.667, оп.285, спр.20. О службе училищных чиновников Таврической губернии, 46 арк.
10. ДАХО, ф.667, оп.287, спр.36. О представлении к награждению орденом св. Владимира 4-й степени директора училищ Черниговской губернии, 3 арк.
11. ДАХО, ф.667, оп.287, спр.52. О принятии на службу бывшего смотрителя Конотопского поветового училища Понаревского, 25 арк.
12. ДАХО, ф.667, оп.287, спр.122. Об исходатайствовании наград и присвоении чинов учителям учебных заведений Волынской губернии. Формулярные списки, 184 арк.
13. ДАХО, ф.667, оп.287, спр.191. О награждении директора Новгородсеверской гимназии статского советника Тимковского Ильи, 28 арк.
14. ДАХО, ф.667, оп.287, спр.192. О присвоении чинов учителям, вышедшим в отставку, 37 арк.
15. ДАХО, ф.667, оп.288, спр.26. По отношению Воронежского Дворянского Собрания, которым уведомляет о внесении учителя Таврической гимназии Струкова в дворянскую родословную книгу, 3 арк.
16. Диссон Ю.А. Лицеи и благородные пансионы в системе народного просвещения России в первой трети XIX века: дисс. ... канд. истор. наук: 07.00.02 / Ю.А.Диссон. - М., 2008. - 307 с.
17. Дитятин И.И. Из истории местного управления / И.И.Дитятин // Дитятин И.И. Статьи по истории русского права. - СПб.: Паровая скоропечатня А.Пороховщикова, 1895. - 636 с.
18. Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России / Н.П.Ерошкин / Рос. гос. гуманит. ун-т. - 5-е изд., доп. - М., 2008. - 710 с.
19. Зайончковский П.А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. / П.А.Зайончковский. - М.: "Мысль", 1978. - 288 с.
20. Ивановский В.В. Бюрократия как самостоятельный общественный класс / В.В.Ивановский // Русская мысль. - 1903. - №8. - С.1-23.

21. Лазаревский Н. Бюрократия и общество // Н.Лазаревский // Право. - 1905. - №4. - 30 января. - С.205-214.
22. Лалаев М.С. Император Николай I / М.С.Лалаев. - СПб.: Типография Стасюлевича, 1896. - 274 с.
23. Лотман Ю.М. Беседы о русской культуре: Быт и традиции русского дворянства (XVIII - начало XIX века) / Ю.М.Лотман. - СПб.: Искусство-СПб, 1996. - 399 с.
24. Марасинова Е.Н. Русский дворянин второй половины XVIII в. (социо-психология личности) / Е.Н.Марасинова // Вестник Московского университета. - Серия 8. История. - №1. - 1991. - С.17-28.
25. Морозова В.В. Правовой и социальный статус учителей дореволюционной России: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / В.В.Морозова. - Нижний Новгород, 2007. - 227 с.
26. Морякова О.В. Провинциальное чиновничество в России второй четверти XIX века: социальный портрет, быт и нравы / О.В.Морякова // Вестник Московского университета. - Серия 8. История. - 1993. - №6. - С.11-23.
27. Награждения, определения, назначения и увольнения // Журнал Министерства Народного Просвещения. - Ч.IXI. - СПб.: В Типографии Императорской Академии Наук, 1849. - Отд.I. - С.101-105.
28. О дозволении детям Преподавателей и Чиновников Ришельевского Лицея и состоящей при Лицее Гимназии обучаться в сей Гимназии бесплатно приходящими учениками // Журнал Министерства Народного Просвещения. - Ч.LXXXI. - 1854. - Отд.I. - С.30.
29. П. Т. Пятидесятилетие Немировской гимназии / П.Тимошок // Киевская старина. - 1888. - Т.23. - №12. - Отд.3. - С.101-115.
30. Парусов А.И. К истории местного управления в России первой четверти XIX столетия / А.И.Парусов // Ученые записки Горьковского государственного университета. - Серия историко-филологическая. - Вып. 72. - 1964. - С.155-226.
31. Писарькова Л.Ф. Российский чиновник на службе в конце XVIII - первой половине XIX века / Л.Ф.Писарькова // Человек. - 1995. - №3 (май-июнь). - С.121-139.
32. Сердюцкая О.В. Преподавательская служба в Российской империи второй половины XVIII в. / О.В.Сердюцкая // Вопросы истории. - №10. - 2008. - С.99-113.
33. Слотин В.Е. Провинциальное училищное чиновничество России в XIX в.: на материалах Казанского учебного округа: дисс. ... канд. истор. наук: 07.00.02 / В.Е.Слотин. - Киров, 2010. - 243 с.
34. Сысоева Е.К. К истории начального образования в России в первой четверти XIX в. (Училищный устав 1804 г.: идеи и их реализация) / Е.К.Сысоева // Вестник Московского университета. - Серия 8. История. - №5. - 1998. - С.14-29.
35. Троицкий С.М. Русский абсолютизм и дворянство в XVIII в. Формирование бюрократии / С.М.Троицкий. - М.: Издательство "Наука", 1974. - 396 с.
36. Центральный державный историчний архів України у м.Київ, ф.707, оп.16, спр.682. Формулярные списки о службе и достоинстве учителей и служащих Полтавской Полтавской губернской гимназии, 942 арк.
37. Циркулярное предложение Окружным Начальником по поводу вопроса о порядке назначения подарков Училищным Чиновникам на счет экономических сумм Пансионеров // Журнал Министерства Народного Просвещения. - Ч.LXXVIII. - СПб.: В Типографии Императорской Академии Наук, 1853. - Отд.I. - С.183-184.
38. Шандра В.С. Институт генерал-губернаторства в Україні XIX - початку XX ст.: структура, функції, архіви канцелярій / 07.00.06: дис. ... докт. истор. наук. / В.С.Шандра. - К., 2002. - 455 с.
39. Шепелев Л.Е. Отменные истории. Чины, звания и титулы в Российской империи / Л.Е.Шепелев. - Л.: Издательство "Наука", Ленинградское отделение, 1977. - 153 с.
40. Шепелев Л.Е. Чиновный мир России: XVIII - начало XX в. / Л.Е.Шепелев. - СПб.: "Искусство-СПб", 1999. - 479 с.
41. Яблочков М. История дворянского сословия в России / М.Яблочков. - СПб.: Типография А.М.Котомина, 1876. - 680 с.

References

1. Barmak M.V. Formuvannya vladny'x insty'tucij Rosijs'koy imperiyi na Pravoberezhnij Ukraini (kinecz' XVIII - persha polovy'na XIX st.) / M.V.Barmak. - Ternopil': ASTON, 2007. - 512 s.
2. Bartkiv V.P. Miscevy'j derzhavny'j aparat Rosijs'koy imperiyi i selyans'ka reforma 1861 r. v Ukraini (istory'ko-pravove doslidzhennya): avtoref. dy's. ... kand. yury'd. nauk: 12.00.01 / V.P.Bartkiv. - Xarkiv, 2002. - 19 s.
3. Volod'ko V.V. Chy'novny'ky' sy'stemy' upravlinnya ta sudochy'nstva Ky'yivs'kogo namisny'czstva (80-ti - persha polovy'na 90-x rr. XVIII st.): socio-profesijny'j portret: dy's. ... kand. istor. nauk: 07.00.01 / V.V.Volod'ko. - K., 2007. - 258 s.
4. Gradovskiy A.D. Sushchestvo gosudarstvennykh dolzhnostey i uchenie o sluzhbe grazhdanskoy / A.D.Gradovskiy // Sobranie sochineniy A.D.Gradovskogo. - T.8. Nachala russkogo gosudarstvennogo prava. - Chast' II. Organy upravleniya. - SPb.: Tipografiya M.M.Stasyulevicha, 1903. - S.1-185.
5. Derzhavny'j arxiv Xarkivs'koy oblasti (dali - DAXO), f.266, op.1, spr.35. Vedomost' o imeyushchikh znaki otlichiya za bezporochnuyu sluzhbu, 48 ark.
6. DAXO, f.267, op.1, spr.43. O nagrazhdenii chinovnikov uchilishch chinami i ordenami, 5 ark.
7. DAXO, f.667, op.283, spr.153. Ob opredelenii, uvol'nennii i peremeshchenii uchilishchnykh chinovnikov, 61 ark.
8. DAXO, f.667, op.285, spr.17. Po prosheniyu shtatnogo smotritelya Aleshkovskogo uezdnogo uchilishcha Naumova o nagrazhdenii ego za userdnuyu sluzhbu, 6 ark.
9. DAXO, f.667, op.285, spr.20. O sluzhbe uchilishchnykh chinovnikov Tavricheskoy gubernii, 46 ark.
10. DAXO, f.667, op.287, spr.36. O predstavlenii k nagrazhdeniyu ordenom sv. Vladimira 4-y stepeni direktora uchilishch Chernigovskoy gubernii, 3 ark.

11. DAXO, f.667, op.287, spr.52. O prinyatii na sluzhbu byvshego smotritelya Konotopskogo povetovogo uchilishcha Ponarevskogo, 25 ark.
12. DAXO, f.667, op.287, spr.122. Ob iskhodataystvovanii nagrad i prisvoenii chinov uchitelyam uchebnykh zavedeniy Volynskoy gubernii. Formulyarnye spiski, 184 ark.
13. DAXO, f.667, op.287, spr.191. O nagrazhdenii direktora Novgorodseverskoy gimnazii statskogo sovetnika Timkovskogo II'i, 28 ark.
14. DAXO, f.667, op.287, spr.192. O prisvoenii chinov uchitelyam, vyshedshim v otstavku, 37 ark.
15. DAXO, f.667, op.288, spr.26. Po otnosheniyu Voronezhskogo Dvoryanskogo Sobraniya, kotorym uvedomlyayet o vnesenii uchitelya Tavricheskoy gimnazii Strukova v dvoryanskuyu rodoslovnuyu knigu, 3 ark.
16. Disson Yu.A. Litsei i blagorodnye pansiony v sisteme narodnogo prosveshcheniya Rossii v pervoy treti KhIKh veka: diss. ... kand. istor. nauk: 07.00.02 / Yu.A. Disson. - M., 2008. - 307 s.
17. Dityatin I.I. Iz istorii mestnogo upravleniya / I.I. Dityatin // Dityatin I.I. Stat'i po istorii russkogo prava. - SPb.: Parovaya skoropechatnya A. Porokhovshchikova, 1895. - 636 s.
18. Eroshkin N.P. Istoriya gosudarstvennykh uchrezhdeniy dorevolutsionnoy Rossii / N.P. Eroshkin / Ros. gos. gumanit. un-t. - 5-e izd., dop. - M., 2008. - 710 s.
19. Zayonchkovskiy P.A. Pravitel'stvennyy apparat samodержavnoy Rossii v XIX v. / P.A. Zayonchkovskiy. - M.: "Mysl'", 1978. - 288 s.
20. Ivanovskiy V.V. Byurokratiya kak samostoyatel'nyy obshchestvennyy klass / V.V. Ivanovskiy // Russkaya mysl'. - 1903. - №8. - S.1-23.
21. Lazarevskiy N. Byurokratiya i obshchestvo / N. Lazarevskiy // Pravo. - 1905. - №4. - 30 yanvarya. - S.205-214.
22. Lalaev M.S. Imperator Nikolay I / M.S. Lalaev. - SPb.: Tipografiya Stasyulevicha, 1896. - 274 s.
23. Lotman Yu.M. Besedy o russkoy kul'ture: Byt i traditsii russkogo dvoryanstva (XVIII - nachalo XIX veka) / Yu.M. Lotman. - SPb.: Iskustvo-SPb, 1996. - 399 s.
24. Marasina E.N. Russkiy dvoryanin vtoroy poloviny XVIII v. (sotsio-psikhologiya lichnosti) / E.N. Marasina // Vestnik Moskovskogo universiteta. - Seriya 8. Istoriya. - №1. - 1991. - S.17-28.
25. Morozova V.V. Pravovoy i sotsial'nyy status uchiteley dorevolutsionnoy Rossii: diss. ... kand. jurid. nauk: 12.00.01 / V.V. Morozova. - Nizhniy Novgorod, 2007. - 227 s.
26. Moryakova O.V. Provintsial'noe chinovничество v Rossii vtoroy chetverti XIX veka: sotsial'nyy portret, byt i nray / O.V. Moryakova // Vestnik Moskovskogo universiteta. - Seriya 8. Istoriya. - 1993. - №6. - S.11-23.
27. Nagrazhdeniya, opredeleniya, naznacheniya i uvol'neniya // Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshcheniya. - Ch. LXI. - SPb.: V Tipografii Imperatorskoy Akademii Nauk, 1849. - Otd. I. - S.101-105.
28. O dozvolenii detyam Prepodavateley i Chinovnikov Rishel'evskogo Litseya i sostoyashchey pri Litsee Gimnazii obuchat'sya v sey Gimnazii bezplatno prikhodyashchimi uchениkami // Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshcheniya. - Ch. LXXI. - 1854. - Otd. I. - S.30.
29. P.T. Pyatidesyatiletie Nemirovskoy gimnazii / P. Timoshok // Kievskaya starina. - 1888. - T.23. - №12. - Otd.3. - S.101-115.
30. Parusov A.I. K istorii mestnogo upravleniya v Rossii pervoy chetverti XIX stoletiya / A.I. Parusov // Uchenye zapiski Gor'kovskogo gosudarstvennogo universiteta. - Seriya istoriko-filologicheskaya. - Vyp. 72. - 1964. - S.155-226.
31. Pisar'kova L.F. Rossiyskiy chinovnik na sluzhbe v kontse XVIII - pervoy polovine XIX veka / L.F. Pisar'kova // Chelovek. - 1995. - №3 (may-iyun). - S.121-139.
32. Serdyutskaya O.V. Prepodavatel'skaya sluzhba v Rossiyskoy imperii vtoroy poloviny XVIII v. / O.V. Serdyutskaya // Voprosy istorii. - №10. - 2008. - S.99-113.
33. Slotin V.E. Provintsial'noe uchilishchnoe chinovничество Rossii v XIX v.: na materialakh Kazanskogo uchebnogo okruga: diss. ... kand. istor. nauk: 07.00.02 / V.E. Slotin. - Kirov, 2010. - 243 s.
34. Sysoeva E.K. K istorii nachal'nogo obrazovaniya v Rossii v pervoy chetverti KhIKh v. (Uchilishchnyy ustav 1804 g.: idei i ikh realizatsiya) / E.K. Sysoeva // Vestnik Moskovskogo universiteta. - Seriya 8. Istoriya. - №5. - 1998. - S.14-29.
35. Troitskiy S.M. Russkiy absolyutizm i dvoryanstvo v XVIII v. Formirovanie byurokratii / S.M. Troitskiy. - M.: Izdatel'stvo «Nauka», 1974. - 396 s.
36. Central'nyj derzhavnyj istorichnyj arxiv Ukrayiny u m. Ky' yiv, f.707, op.16, spr.682. Formulyarnye spiski o sluzhbe i dostoinstve uchiteley i sluzhashchikh Poltavskoy gubernskoy gimnazii, 942 ark.
37. Tsirkulyarnoe predlozhenie Okruzhnym Nachal'nikom po povodu voprosa o poryadke naznacheniya podarkov Uchilishchnym Chinovnikom na schet ekonomicheskikh summ Pansionov // Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshcheniya. - Ch. LXXVIII. - SPb.: V Tipografii Imperatorskoy Akademii Nauk, 1853. - Otd. I. - S.183-184.
38. Shandra V.S. Insty'tut general-gubernatorstva v Ukrayini XIX - pochatku XX st.: struktura, funkciyi, arxivy kancelyarij / 07.00.06: dy's. ... dokt. istor. nauk. / V.S. Shandra. - K., 2002. - 455 s.
39. Shepelev L.E. Otmenennyye istoriey. Chiny, zvaniya i tituly v Rossiyskoy imperii / L.E. Shepelev. - L.: Izdatel'stvo «Nauka», Leningradskoe otделение, 1977. - 153 s.
40. Shepelev L.E. Chinovnyy mir Rossii: XVIII - nachalo XX v. / L.E. Shepelev. - SPb.: «Iskusstvo-SPb», 1999. - 479 s.
41. Yablochkov M. Istoriya dvoryanskogo sosloviya v Rossii / M. Yablochkov. - SPb.: Tipografiya A.M. Kotomina, 1876. - 680 s.

UDC 577.3:612.14

МАЙДЕБУРА О.П.

Національний університет біоресурсів та природокористування,
кандидат біологічних наук, доцент (Україна)

СТАНОВЛЕННЯ МЕДИЧНОЇ РАДІОБІОЛОГІЇ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

У публікації висвітлено передумови започаткування становлення та розвиток радіобіологічних досліджень в Одесі. Розвиток радіобіологічних досліджень на півдні України бере початок з Новоросійського університету в Одесі, на кафедрі фізики, хімії і медичного факультету. Великий вплив на ці дослідження в Одесі мали наукові школи М.Д.Пільчикова, Я.М.Розенבלата, радіобіологічні дослідження Я.І.Камінського, Ю.Д.Дубового, біологічні дослідження, які проводилися в Одеському науково-дослідному рентген-онкологічному інституті під керівництвом М.М.Ісаченка.

MAYDEBURA O.P.

National university of life and environmental sciences of Ukraine,
Candidate of biological sciences, Associate Professor (Ukraine)

ESTABLISHMENT OF THE MEDICAL RADIOBIOLOGY IN THE SOUTH OF UKRAINE

The centre for the southern region of Imperial Russia was Odessa. This city late XIX century acquired the status of the most developed in Imperial Russia. On the south of the state basis of forming of radiobiological researches was Novorossiysk University of Odessa. The Odessa scientists had close ties with the leading research centers in Europe.

A month after the discovery of x-rays by Roentgen the professor of Novorossiysk university M.D. Pilchikov has repeated his experiments. In Novorossiysk University in 1896-1903 conducted the chemical investigation of uranium and thorium compounds under the guidance of professor of chemistry P.G.Melikov, privat assistant of professor L.V.Pysarzhevskiy, professor S.Lordkipanidze. In parallel with physicists and physicians are interested in X-rays: P.O.Walther, B.F.Verigo, S.V.Levashov, K.M.Sapezhko, V.F.Yakubovich. The X-ray machines were quickly applied doctors. In 1900 in Novorossiysk University the medical faculty was opened. From the first days faculty held the radiobiological researches. Under the guidance of professor S.V.Levashov studied the dynamics of biochemical processes in the organism under the effect of x-rays. The founder of radiology and radiobiology in Odessa region was Yakov Moiseevich Rosenblat (1872-1928). Among his students were known radiologists and radiobiologists: F.Hrynfeld, O.Kalfa, I.Kalihan, V.Lev, S.Polyakov, S.Shulgin, Yi.Balaban, Ya.I.Kaminskiy, Yu.D.Duboviy. In 1931, in Odessa was organized X-Oncology research Institute. Under the guidance of M.M.Isachenko, S.O.Nikitin and E.P.Maksymchuk investigated the early X-ray reactions in different animal species. The development of radiobiological studies in southern Ukraine dates back to the Novorossiysk University of Odessa, at the department of physics, chemistry and medical department. The great influence on the development of radiobiological studies in Odessa had scientific schools of M.D.Pylchykov, Ya.M.Rosenblat, the radiobiological studies of Ya.I.Kaminskiy, Yu.D.Duboviy, and biological studies conducted in Odessa X-Oncology research Institute under the direction of M.M.Isachenko.

МАЙДЕБУРА О.П.

Национальный университет биоресурсов и природопользования,
кандидат биологических наук, доцент (Украина)

СТАНОВЛЕНИЕ МЕДИЦИНСКОЙ РАДІОБІОЛОГІЇ НА ЮГЕ УКРАЇНИ

В публікації освіщені предпосылки становления и развития радиобиологических исследований в Одессе. Развитие радиобиологических исследований на юге Украины берет начало из Новороссийского университета в Одессе, на кафедре физики, химии и

медицинского факультета. Большое влияние на эти исследования в Одессе имели научные школы М.Д.Пильчикова, Я.М.Розенблата, радиобиологические исследования Я.И.Каминского, Ю.Д.Дубового, биологические исследования, которые проводились в Одесском научно-исследовательском рентгено-онкологическому институте под руководством М.М.Исаченко.

Перші радіобіологічні центри у царській Росії формувалися при великих університетах. На півдні держави основу формування радіобіологічних досліджень склав Одеський Новоросійський університет. Унікальність географічного розташування та економічний і науково-культурний стан Одеси наприкінці XIX - початку XX ст. сприяли унікальному розвитку досліджень.

Про історію рентгенології в Одесі писали І.Я.Балабан, Д.Е.Дубовий, Е.Е.Эрам [1; 2], Л.Д.Лінденбратен [3; 4], А.І.Позмогов, Я.С.Бабій [5], М.І.Пилипенко [6], К.В.Русанов [7] та інші дослідники. Але в їхніх працях фрагментарно освітлено розвиток саме рентгенології. Метою цієї статті є дослідження науково-методичних передумов становлення радіобіологічних досліджень в південному регіоні України.

Одеса була центром південного регіону царської Росії. Це місто наприкінці XIX ст. набуло статусу найбільш розвиненого у державі. Зростання виробництва, торгівлі і транспорту супроводжувалося розвитком освіти, культури та науки, центром яких став Новоросійський університет. Наукові традиції природничих наук в університеті заклали І.І.Мечников, І.М.Сеченов, О.О.Ковалевський, М.П.Бучинський, М.Д.Зелінський, С.М.Танатар, Л.В.Писаржевський [9-12]. Вчені Одеси мали тісні зв'язки з провідними науковими центрами Європи. Про перше повідомлення В.К.Рентгена, зроблене ним на засіданні Вюрцбурзького товариства, швидко дізналися в Одеському університеті. Повідомлення зацікавило широкі кола науковців, особливо фізиків. Через місяць професор Новоросійського університету М.Д.Пильчиков (1857-1908 рр.) повторив досліди В.К.Рентгена.

М.Д.Пильчиков був всесвітньовідомим багатограним талановитим фізиком. Закінчивши математичний факультет Харківського університету, він відпрацював 14 років в альма-матер, пройшовши шлях від асистента до екстраординарного професора. У 1894 р. переїхав до Одеси, де працював у Новоросійському університеті. Після повідомлення про відкриття Рентгеном іонізуючого випромінювання він із співробітниками кафедри фізики І.Тоділовским та В.Гернет долучився до досліджень [10]. Удосконаливши трубку Крукса, що дало можливість одержати потужніший пучок рентгенівських променів та скоротити час експозиції при зйомках до декількох секунд, незалежно від Е.Резерфорда, встановив, що рентгенівські промені - це короткохвильові коливання і на них не впливає електростатичне поле. У подальшому Микола Дмитрович досліджував природу X-променів та вплив на них фізичних чинників, природну радіоактивність солей радію і торію, показавши їхні іонізаційні, флуоресцентні й фотографічні властивості. Він став основоположником рентгенографії й рентгенології в Одесі. Під керівництвом цього досвідченого фізика у 1896 р. почалося практичне застосування рентгенодіагностики в одеських лікарнях.

М.Д.Пильчиков був ерудований, ініціативний, глибоко відданий науці учений. Будучи гарячим популяризатором науки на початку 1896 р., ним були прочитані публічні лекції про рентгенівські промені в Одесі, Кишиневі, Херсоні, Миколаєві.

У Новоросійському університеті у 1896-1903 рр. проводили хімічні дослідження уранових і торієвих сполук під керівництвом професора хімії П.Г.Мелікова приват-доцент Л.В.Писаржевський, професор С.Лордкіпанідзе [11]. Своїми дослідженнями вони підтвердили припущення Д.І.Менделєєва, що солі надуранових кислот є сполученням перекису металів з надурановими кислотами [8]. Але відсутність власних та дорожнеча закордонних радіоактивних препаратів не дозволяла розгорнути широкомасштабні радіологічні дослідження.

Новоросійський університет залишив слід в історії радіобіології та радіоекології не тільки першими дослідними роботами з радіології, але й підготовленими висококваліфікованими

науковцями, роботи яких сприяли подальшому розвитку нового напрямку науки. Серед них були такі відомі постаті, як Г.Г.Де-Метц, що проводив перші радіологічні дослідження у Києві та Є.С.Бурксер - засновник першої радіобіологічної лабораторії в Росії.

Паралельно з фізиками Х-променнями зацікавились і медики: П.О.Вальтер, Б.Ф.Веріго, С.В.Левашов, К.М.Сапєжко, В.Ф.Якубович. Рентгенівські апарати досить швидко були застосовані лікарями для дослідження хворих, уточнення діагнозу, як доповнення до існуючих методів і як самостійний метод дослідження, а в деяких випадках як альтернатива хірургічному втручанню. З 1897 р. почали діяти поодинокі приватні рентгенівські кабінети, а у 1900 р. рентгенівська діагностика набула неабиякої популярності. У пресі друкували повідомлення про обстеження в приватних рентген-кабінетах [1]. У 1898 р. в Одесі відкрились представництва німецьких фірм, що розповсюджували рентген-апарати мюнхенських фабрик "Вольтом" (Voltohm Gesellschaft) і "Поліфос" (Polyphos Elektrizitäts-gesellschaft) [7]. І хоч рентген-апарати були дорогими, лікарі відкривали приватні рентгенівські кабінети за рахунок спонсорської допомоги або за сімейні кошти - це був досить прибутковий бізнес. Приватні рентген-кабінети були у П.О.Вальтера, Б.Ф.Веріго, С.В.Левашова, К.М.Сапєжка, В.Ф.Якубовича, Я.М.Розенблата.

Для удосконалення знань з рентгенології Одеські медики проходили 3-6-місячні курси навчання у провідних клініках Німеччини та Австрії, де були створенні потужні центри підготовки кваліфікованих спеціалістів-рентгенологів [1]. У Мюнхенському університеті такі навчання проводив професор Герман Рідер, а у Гамбурзі - директор лікарні святого Георга, а потім Рентгенівського інституту - професор Ернст Альберс-Шенберг. У ці центри приїздили вчитися лікарі з усього світу, в тому числі і з Росії. Деякі встигали за літо повчитися роботі з Х-променями відразу в кількох європейських центрах [1]. Наприклад, лікар єврейської лікарні Л.Г.Бухштаб навчався у 1897 р. у Берліні у професора Грунмаха рентгенівським методам дослідження і купив рентгенівський апарат для станції "Швидкої допомоги" в Одесі за меценатські кошти. У цьому ж році він опублікував у журналі "Врач" наукову статтю "Значення проміння Рентгена для діагностики внутрішніх захворювань". В статті він надавав перевагу рентгенівським методам досліджень хворих над існуючими на той час іншими методами.

У 1900 р. у Новоросійському університеті було відкрито медичний факультет, реорганізований у 1920 р. в медичну академію, у 1922 р. - в медичний інститут, а у 1994 р. - в університет. З перших днів існування на факультеті поряд із навчанням рентгенології, проводились перші радіобіологічні дослідження. Під керівництвом професора С.В.Левашова вивчалася динаміка біохімічних процесів в організмі людини під дією рентгенівських променів. В терапевтичній клініці медичного факультету університету Л.Л.Ускова і О.А.Годзевица провели багаторічні дослідження впливу рентгенівських променів на кровотворні органи, кров'яні тілця, досліджували зміни гемоглобіну, азоту та фосфорних сполук в організмі хворих на лейкемію на різних формах і стадіях захворювання: при хронічній лейкемії, в стадії загострення хвороби, в початковій стадії хвороби [1]. Для опромінення використовували трубку фірми Siemens діаметром 150 мм з водяним охолоджувачем, напругою струму близько 1 V, тривалість сеансу 10-20 хв. Було встановлено, що після опромінення хронічно хворих відбувається збільшення кількості гемоглобіну від 45 до 50%, зниження кількості білих та червоних кров'яних тілець. Зміни кількості червоних та білих клітин крові особливо активно спостерігаються в перші 12 діб після опромінення. Зміни добової кількості азотних та фосфорних сполук коливались в незначній мірі. При цьому загальний стан хворого покращувався. Така ж симптоматика спостерігалась і при початковій стадії хвороби. При загостренні хвороби проводили триразовий курс рентгенотерапії, збільшуючи напругу струму до 6-7 V і зменшуючи сеанси до 10 хв. При цьому спостерігали зменшення білих і червоних кров'яних клітин та гемоглобіну, порушення азотного обміну в організмі, загальну слабкість і смерть хворого. Дослідники дійшли висновку, що іонізуюче випромінювання впливає на кровотворні органи та на азотний обмін в організмі.

Починаючи з 1900 р., на медичному факультеті проводили і радіотерапію шкірних захворювань. Вперше в терапевтичній клініці Одеського університету у 1900 р. М.О.Поповський використав радій для лікування шкірних захворювань.

Основоположником рентгенології та радіобіології на Одещині вважається Яків Моїсейович Розенблат (1872-1928) [8]. Народився Я.М.Розенблат в Одесі у родині присяжного повіреного. Закінчивши медичний факультет Московського університету, у 1895-1896 рр. стажувався з медичної хімії у провідних медичних лабораторіях Берліна. Вивчав бактеріологію у Парижі в інституті Л.Пастера. Під час навчання за кордоном дізнався про відкриття В.К.Рентгена. У цей час у Берлінському інституті професор Грунмах уже використовував рентгенодіагностику хворих. Повернувшись до Одеси, він відкрив приватний хіміко-бактеріологічний кабінет по вул. Ришельєвській, 11. Кабінет мав велику популярність, завдячуючи високій кваліфікації Якова Моїсейовича. Але метою молодого лікаря була організація рентгенівського кабінету. І він переконав керівництво Єврейської міської лікарні Одеси в необхідності нового рентгенологічного кабінету з сучасним обладнанням і досвідченими спеціалістами.

У 1902 р. його відряджають на стажування з рентгенології до Європи. Його вчителями були провідні рентгенологи світового рівня: Леві-Дорн, Грунмах, Конмайєр, Ласар (Берлін), Гольцкнехт, Гаудек (Відень), Рідер (Мюнхен). Повернувшись до Одеси, він організував два рентгенівських кабінети: у Єврейській міській лікарні та приватний. Через п'ять років його визнали як видатного рентгенолога не тільки в Росії, але й за кордоном. У 1907-1908 рр. разом з професором П.І.Вальтером Я.М.Розенблат почав видавати перший в Росії журнал з рентгенології "*Рентгеновский вестник*", де друкувались відомості про досягнення вітчизняних та закордонних науковців з рентгенології, радіології, а пізніше і радіобіології. У 1908 р. ним було започатковане Одеське товариство рентгенологів, що трансформувалось у Наукове товариство рентгенологів Одеси, а у 1922 р. організована перша кафедра рентгенології у Одеському медичному інституті. Я.М.Розенблат став першим її завідувачем. Він створив потужну школу рентгенологів і радіобіологів. Більше, ніж на батьківщині, заявив про себе за кордоном, куди їздив спочатку навчатися основам нової науки, а пізніше ділитись досвідом. Він особисто знав майже всіх корифеїв європейської рентгенології; його наукові погляди були близькими до прогресивних позицій загальноновизнаних авторитетів вітчизняної науки - С.П.Григор'єва, М.І.Неменова. У 1907 р. Я.М.Розенблата обрали представником Росії до президії 3-го конгресу Німецького рентгенологічного товариства, а на всіх наступних конгресах він виступав з доповідями про рентгенодіагностику внутрішніх органів [7]. Особливо плідно працював в 1920-х роках над темою рентгенодіагностики туберкульозу та шлункового тракту. Яків Моїсейович був людиною незламної волі. Ббудучи тяжко хворим на лейкімію, він продовжував працювати, приймав хворих, читав лекції, писав статті.

Помер Я.М.Розенблат у 1928 р. від тяжкої онкологічної хвороби, лишивши після себе достойну зміну талановитих учнів. Серед них відомі радіологи та радіобіологи: Ф.Гринфельд, О.Кальфа, І.Каліхман, В.Лев, С.Полякова, С.Шульгін, Й.Балабан, Я.Камінський та учений зі світовим ім'ям, основоположник вітчизняної радіоізотопної діагностики і терапії, Заслужений діяч науки і техніки України, професор Ю.Д.Дубовий. Він започаткував новий напрям медицини в Україні - радіоізотопну діагностику і терапію. Це новий метод вивчення патологічних змін органів і систем з використанням спеціальних радіоактивних ізотопів. За допомогою введення в організм людини спеціальних радіоактивних сполук, які поширюються в організмі та накопичуються в певних органах, аналізують обмін речовин, функцію органів, секреторно-екскреторні процеси [10].

Юхим Давидович Дубовий народився в сім'ї службовця у 1901 р. У 1923 р. закінчив Одеський медичний інститут, де завдяки талановитому лектору і практику Я.М.Розенблату захопився рентгенологією. У 1929 р. був призначений завідувачим радіологічним стаціонаром Радянської (Єврейської) лікарні у Одесі. У 1930 р. став асистентом кафедри рентгенології Одеського медичного інституту. У 1935 р. він одержав звання доцента кафедри рентгенології, у 1939 р. захистив докторську дисертацію та отримав звання професора. У 1944 р. став завідувачим кафедрою

рентгенології і радіології Одеського медінституту. Під керівництвом Ю.Д.Дубового виконані 52 докторських і кандидатських дисертації з радіології та радіобіології.

Цікава і тяжка доля спіткала учня Я.М.Розенבלата Я.Й.Камінського (1897-1996). Народився він м.Єлісаветград (нині - Кіровоград), у сім'ї лікаря. Закінчив медичний факультет Одеського Новоросійського університету у 1921 р. та захопився новою наукою. По закінченню університету працював асистентом у Я.М.Розенבלата, та займався науковою роботою під його керівництвом, потім працював лікарем-рентгенологом в Радянській лікарні. У 1925 р. він склав короткий курс рентгенології для студентів-медиків *“Елементи рентгенології”*. Захистив кандидатську дисертацію *“Рентгенокімографія серця при гострій фізичній напрузі”*, де показав зміни характеру хвильових зображень рухів серця при фізичному навантаженні. Яків Йосипович подавав великі надії в радіології, вважався найкращим учнем Я.М.Розенבלата, але професійна хвороба на лейкемію у 1927 р. змусила його перекваліфікуватись на лікаря-фізіотерапевта. У січні 1928 р. вийшла його стаття в Одеському медичному журналі *“Биологическое действие X-лучей и охрана труда рентгенологов”*, де він виклав узагальнений стан питання про біологічну дію рентгенівських променів, які здатні викликати ряд важких розладів у кровотворних органах, кістках та привести до передчасної смерті завдяки корінним дегенеративним змінам, що відбуваються під їх впливом у різних тканинах, та привернув увагу до необхідності захисту лікарів-рентгенологів від Х-променів [14]. Це була вже справжня радіобіологія.

У 1937 р. Я.Й.Камінського засудили як ворога народу і позбавили волі на 8 років, заслани в Ухтинський район республіки Комі. У таборі він, працюючи лікарем, завідувачем рентгенологічним відділенням лікарні, продовжував вивчати вплив рентгенівських променів на організм людини. Перебуваючи в засланні уже на вільному поселенні, з 1948 р. продовжував працювати головним лікарем в селищі Водний Ухтинського району і розпочав вивчати природну радіоактивність. Там з 1931 р. працював радіохімічний завод з видобутку солей радію з нафтового родовища переважно для потреб медицини. В своїх мемуарах Я.Й.Камінський писав: *“Думаю, одним из самых значительных достижений моей жизни было изучение влияния естественной радиации на организм человека, - и это случилось в период лагеря и ссылки”* [14].

Почалось з того, що він відмітив однакові симптоми хронічної хвороби у багатьох жителів селища, які були схожі на лейкемію. Виміри радіаційного фону показали перевищення норми у 20-30 разів, тоді він і почав дослідження причини високої радіоактивності і наслідки впливу на рослини, тварин, людей іонізуючого випромінювання. У 1958 р. разом з ще одним засланим лікарем Євгеном Івановичем Харечко вони розробили і представили до президії Комі філії АН СРСР план робіт з вивчення впливу на організм тривалої дії іонізуючого випромінювання малої інтенсивності. Документ давав глибоке обґрунтування робіт, включаючи загальну методикку, що складалася із статистичного, клінічного, лабораторного, антропометричного й інших розділів, список тем по клінічному, клініко-статистичному, статистичному і гігієнічному розділах (5-10 тем по кожному), опис підготовки і організації досліджень з додатком кошторису, порядок проведення досліджень, терміни і схему медогляду дорослого населення селища Водний. План був схвалений президією Комі філії АН, а Я.Й.Камінський і Є.І.Харечко призначені керівниками медичного розділу радіобіологічної експедиції. Вони зібрали великий матеріал медичних досліджень людей, які мешкали в зоні високого радіаційного фону; зуміли провести масштабну науково-дослідну роботу. Ними було встановлено вплив іонізуючого випромінювання на кровотворні органи, нервову, кісткову системи організму людини. Плідну роботу з великою кількістю результатів оцінив Голова президії Комі філії АН СРСР П.П.Вавилов.

Для розгортання боротьби з онкологічними захворюваннями в СРСР у 1930 р. за ініціативою Українського центрального рентген-радіологічного та онкологічного інституту в Одесі на базі медичного інституту, 3-ої радіологічної лікарні, рентгенологічної станції та онкологічного диспансеру було створено опорний пункт для надання онкологічної допомоги

населенню. У 1931 р. він трансформувався в Одеський науково-дослідний рентген-онкологічний інститут. Першим директором інституту став професор А.А.Шашко, заступниками директора: з рентгенології - професор М.М.Ісаченко, з онкології - професор Я.В.Зільберберг. В інституті вивчали біологічну дію іонізуючого випромінювання на кровотворні органи, кісткову, нервову системи людини, вплив тотального опромінювання іонізуючою радіацією на організм. Під керівництвом М.М.Ісаченка С.О.Нікітін та Е.П.Максимчук досліджували ранні реакції у різних видів тварин-ссавців: мишей, кролів, морських свинок, котів, собак. Дослідних тварин тотально опромінювали рентгенівськими променями апаратом Veifa-Werke різними дозами (480 Р, -2400 Р). В результаті багаторічних експериментів було встановлено, що різні види тварин виявляють різну радіочутливість до іонізуючого випромінювання. Досліджуючи первинний та кінцевий ефект біологічної дії іонізуючого випромінювання, вони встановили, що кінцевий ефект - смерть обумовлений глибокими порушеннями структури життєво-необхідних тканин - епітелію кишечника, кісткового мозку, залоз. Первинний ефект не пов'язаний з загибеллю клітин, а настає в результаті рентгенохімічних реакцій, при яких утворюються речовини, що впливають на нервову систему організму. Дослідники фактично узагальнили ознаки первинних реакцій при гострій променевої хвороби: збудження, що змінюється пригніченням та слабкістю, погіршення апетиту, порушення ритму роботи серця, блювання, понос, задихання. Реакції організму на високі дози опромінювання вони назвали рентгенівський шок та порівняли його з анафілактичним шоком від хімічних речовин. При цьому в організмі тварин і людини утворюються токсичні речовини, що впливають на нервову систему, змінюється електролітний склад крові, що веде до порушення ліпідного обміну, зміни функцій залоз внутрішньої секреції, порушення функціонування всіх органів. Аналізуючи реакції анафілактичного шоку у людини і різних організмів, дослідники припустили, що вдалим об'єктом для дослідження біологічної дії іонізуючого випромінювання є кролики.

У подальших дослідженнях С.О.Нікітін та Е.П.Максимчук припустивши, що рентгенівський шок настає в результаті збудження нервових центрів, досліджували вплив наркозу при опромінненні у кролів. Було встановлено, що наркоз пригнічує нервову систему, тим самим зменшуючи наслідки рентгенівського шоку. Високу радіочутливість пов'язували з високою концентрацією солей калію в складі їх крові. Досліджуючи первинні радіобіологічні реакції у безхребетних, С.О.Нікітін опромінював апаратом Stabilivolt 30 та 60 хв. гідр, планарій, молюсків, ракоподібних. Він зробив висновок, що загальна картина реакцій організму дії іонізуючого випромінювання спостерігалась не у всіх безхребетних.

У 1939 р. інститут одержав необхідну кількість радію для проведення радіотерапії шкірних, суглобних, онкологічних захворювань. Були започатковані дослідження біологічної дії випромінювання радію. З 1 січня 1940 р. Одеський науково-дослідний рентген-онкологічний інститут реорганізували в Одеський міжобласний рентгенорадіологічний і онкологічний інститут, який у 1945 р. було ліквідовано розпорядженням Наркомздраву Української РСР у зв'язку з об'єктивними матеріально-технічними і господарськими труднощами перших післявоєнних років [17-22].

На жаль радіобіологічні дослідження, що широко і активно проводилися протягом 1896-1940 рр. перервала Велика Вітчизняна війна. Роботи у повоєнні роки були продовжені в Одеському медичному інституті ім. М.І.Пирогова, під керівництвом професорів Ю.Д.Дубового, С.О.Нікітіна, І.В.Савицьким в Одеському інституті очних хвороб ім. В.П.Філатова та Києві, де склались більш сприятливі умови для наукових досліджень [15-17].

Таким чином, розвиток радіобіологічних досліджень на півдні України бере початок з Одеського Новоросійського університету, на кафедрі фізики, хімії та медичного факультету. Великий вплив на розвиток медичних радіобіологічних досліджень в Одесі мали наукові школи М.Д.Пильчикова, Я.М.Розенблата, радіобіологічні дослідження Я.І.Камінського, Ю.Д.Дубового

та біологічні дослідження, що проводились в Одеському науково-дослідному рентгено-онкологічному інституті під керівництвом М.М.Ісаченка.

1. Балабан І.Я. История рентгенологии на Одессине / И.Я.Балабан, Д.Е.Дубовый, Е.Э.Эрам // Сб.: Материалы по истории рентгенологии в СССР. - М.: Медгиз, 1981. - С.250-261.
2. Эрам Е.Э. Универсальный рентгентский стол / Е.Э.Эрам // Терапевтическое обозрение. - 1914. - №7. - С.227.
3. Линденбрaten Л.Д. Очерки истории российской рентгенологии / Л.Д.Линденбрaten. - М.: Видар, 1995. - 288 с.
4. Линденбрaten Л.Д. Летопись российской рентгенологии: первые страницы (1986 г.) / Л.Д.Линденбрaten // Медицинская радиология. - 1991. - №12. - С.4-9.
5. Позмогов А.И., Бабий Я.С. Развитие рентгенологии в Украине / А.И.Позмогов, Я.С.Бабий // Вестник рентгенологии и радиологии. - 1997. - №6. - С.44-47.
6. Пилипенко М.І. До історії розвитку медичної радіології в Україні (перше десятиріччя: 1896-1906 рр.) / М.І.Пилипенко, Н.О.Артамонова, Н.О.Бусигіна // УРЖ. - 1993. - №2. - С.129-130.
7. Русанов К.В. Х-лучи в Украине первые шаги / К.В.Русанов // Новости медицины и фармакологии. - 2007. - №17 - С.21-27.
8. Поклітар Є.М. У рентгенології був першим / Є.М.Поклітар // Український радіологічний журнал інституту медичної радіології ім. С.П.Григор'єва. - 2005. - №13. - С.208-216.
9. Записки Новороссийского университета. - Т.1-113. - Одесса, 1867-1913 // Одесский национальный университет им. И.И.Мечникова. - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://onu.edu.ua/ru/geninfo/history>.
10. Записки Новороссийского университета. - Официальный отдел. Вып.1-8. - Одесса, 1909-1916; История. - [Электронный ресурс] - Режим доступа: <http://onu.edu.ua/ru/geninfo/history>.
11. Самодурова В.В. Научные династии в Новороссийском университете / В.В.Самодурова. - [Электронный ресурс] - Режим доступа: <http://www.nbu.gov.ua/portal/Natural/Vonu/bbk/2007/pdf/samodurova.pdf>.
12. Самойлов Ф.А. Новороссийский университет в воспоминаниях современников: к 135-летию Одесского университета. - Одесса, 1999 / Ф.А.Самойлов - [Электронный ресурс] - Режим доступа: <http://www.nbu.gov.ua/portal/Natural/Vonu/bbk/2007/pdf/samodurova.pdf>.
13. Каминский Я.И. "Минувшее проходит предо мною...": Избранное из личного архива / лит. запись Г.Л.Малиновой. - Одесса: Аспект, 1995. - 162 с.
14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО), ф.342, оп.14, спр.1764. Отчет отдела противораковых учреждений и их работа, 385 арк.
15. ЦДАВО, ф.342, оп.16, спр.40. Зведений тематичний план на 1964 р по республіканській проблемі №25 "Медична радіологія та променева хвороба", 174 арк.
16. ЦДАВО, ф.342, оп.16, спр.80. Годовой отчет республиканской проблемной комиссии Ученого совета министерства о выполнении плана научно-исследовательской работы по проблеме "Научные основы медицинской радиологии и рентгенологии за 1964 г.", 297 арк.
17. Отчет о деятельности Одесского рентгено-радиологического и онкологического института за 1945 г. - 16 с.
18. Степула В.В. Одесский областной онкологический диспансер (к 100-летию онкологической службы Одесской области и 55-летию Одесского областного онкологического диспансера) / В.В.Степула, А.Г.Лурич, С.Г.Лунько и др. - Одесса: Астропринт, 1999. - 10 с.
19. Слинчак С.М. Онкология / С.М.Слинчак, А.Я.Милянковский, И.А.Крылов. - К.: Вища школа, 1981. - 382 с.
20. Заболеваемость населения СССР злокачественными новообразованиями и смертность от них / Под ред. А.В.Серенко, А.А.Роменского. - М.: Медицина, 1970. - 80 с.
21. Здравоохранение и медицинская наука в Украинской ССР / Под ред. А.Е.Романенко. - К., 1987. - Т.1. - 479 с.

References

1. Balaban I.Ja. Istoriya rentgenologii na Odesshhine / I.Ja.Balaban, D.E.Dubovyy, E.Je.Jeram // Sb.: Materialy po istorii rentgenologii v SSSR. - M.: Medgiz, 1981. - S.250-261.
2. Jeram E.Je. Universal'nyj rentgentkij stol / E.Je.Эрам // Terapevticheskoe obozrenie. - 1914. - №7. - S.227.
3. Lindenbraten L.D. Ocherki istorii rossijskoj rentgenologii / L.D.Lindenbraten. - M.: Vidar, 1995. - 288 s.
4. Lindenbraten L.D. Letopis' rossijskoj rentgenologii: pervye stranicy (1986 g.) / L.D.Lindenbraten // Medicinskaja radiologija. - 1991. - №12. - S.4-9.
5. Pozmogov A.I., Babij Ja.S. Razvitie rentgenologii v Ukraine / A.I.Pozmogov, Ja.S.Babij // Vestnik rentgenologii i radiologii. - 1997. - №6. - S.44-47.
6. Py'lypenko M.I. Do istoriyi rozvy'tku medy'chnoyi radiologiyi v Ukrayini (pershe desyaty'richchya: 1896-1906 rr.) / M.I.Py'lypenko, N.O.Artamonova, N.O.Busy'gina // URZh. - 1993. - #2. - S.129-130.
7. Rusanov K.V. H-luchi v Ukraine pervye shagi / K.V.Rusanov // Novosti medicyny i farmakologii. - 2007. - №17 - S.21-27.

8. Poklitar Ye.M. U rentgenologiyi buv pershy'm / Ye.M.Poklitar // Ukrayins'kyj radiologichnyj zhurnal insty'tutu medy'chnoyi radiologiyi im. S.P.Gry'gor'eva. - 2005. - #13. - S.208-216.
9. Zapiski Novorossijskogo universiteta. - T.1-113. - Odessa, 1867-1913 // Odesskij nacional'nyj universitet im. I.I.Mechnikova. - [Elektronnyj resurs]. - Rezhim dostupa: <http://onu.edu.ua/ru/geninfo/history>.
10. Zapiski Novorossijskogo universiteta. - Oficial'nyj otdel. Vyp.1-8. - Odessa, 1909-1916; Istorija. - [Elektronnyj resurs] - Rezhim dostupa: <http://onu.edu.ua/ru/geninfo/history>.
11. Samodurova V.V. Nauchnye dinastii v Novorossijskom universitete / V.V.Samodurova. - [Elektronnyj resurs] - Rezhim dostupa: <http://www.nbu.gov.ua/portal/Natural/Vonu/bbk/2007/pdf/samodurova.pdf>.
12. Samojlov F.A. Novorossijskij universitet v vospominanijah sovremennikov: k 135-letiju Odesskogo universiteta. - Odessa, 1999 / F.A.Samojlov - [Elektronnyj resurs] - Rezhim dostupa: <http://www.nbu.gov.ua/portal/Natural/Vonu/bbk/2007/pdf/samodurova.pdf>.
13. Kaminskij Ja.I. "Minuvshee prohodit predomnoju...": Izbrannoe iz lichnogo arhiva / lit. zapis' G.L.Malinovoj. - Odessa: Aspekt, 1995. - 162 s.
14. Central'nyj derzhavnyj arxiv vy'shhy'x organiv vlady ta upravlinnya Ukrayiny (dali - CzDAVO), f.342, op.14, spr.1764. Otchet otdela protivorakovyh uchrezhdenij i ih rabota, 385 ark.
15. CzDAVO, f.342, op.16, spr.40. Zvedenyj tematy'chnyj plan na 1964 r po respublikans'kij problemi #25 «Medy'chna radiologiya ta promeneva xvoroba», 174 ark.
16. CzDAVO, f.342, op.16, spr.80. Godovoj otchet respublikanskoj problemnoj komissii Uchennogo soveta ministerstva o vypolnenii plana nauchno-issledovatel'skoj raboty po probleme «Nauchnye osnovy medecinskoj radiologii i rentgenologii za 1964 g.», 297 ark.
17. Otchet o dejatel'nosti Odesskogo rentgeno-radiologicheskogo i onkologicheskogo instituta za 1945 g. - 16 s.
18. Stepula V.V. Odesskij oblastnoj onkologicheskij dispanser (k 100-letiju onkologicheskoy sluzhby Odesskoj oblasti i 55-letiju Odesskogo oblastnogo onkologicheskogo dispansera) / V.V.Stepula, A.G.Lurin, S.G.Lun'ko i dr. - Odessa: Astroprint, 1999. - 10 s.
19. Slinchak S.M. Onkologija / S.M.Slinchak, A.Ja.Miljanovskij, I.A.Krylov. - K.: Vishha shkola, 1981. - 382 s.
20. Zaboлеваемость населения СССР злoкачественными новообразованиями и смертность от них / Pod red. A.V.Serenko, A.A.Romenskogo. - M.: Medicina, 1970. - 80 s.
21. Zdravoohranenie i medicinskaja nauka v Ukrainskoj SSR / Pod red. A.E.Romanenko. - K., 1987. - T.1. - 479 s.

Отримано 14.02.2014

UDC 94(477)

СТЕЛЬНИКОВИЧ С.В.

Київський національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ ГЕНЕРАЛЬНОГО ОКРУГУ ЖИТОМИР (ДРУГА ПОЛОВИНА 1941 - ПОЧАТОК 1944 рр.)

На основі широкої джерельної бази розглядається адміністративно-територіальний устрій генерального округу Житомир, до складу якого входили окуповані нацистами території Житомирської, частина Вінницької областей УРСР та частини Поліської і Гомельської областей БРСР. Проаналізовано основні етапи формування адміністративно-територіальної структури житомирського генерального округу та доведено факт колоніального підходу німецької адміністрації в управлінні цією територією.

STELNYKOVYCH S.V.

National Pedagogical University named after M.P.Dragomanov, PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

THE ADMINISTRATIVE AND TERRITORIAL DIVISION OF ZHYTOMYR GENERAL DISTRICT (THE SECOND HALF OF 1941 - THE BEGINNING OF 1944)

On the basis of the rich source base the administrative territorial division of Zhytomyr general district is considered. During the Second World War its structure included occupied by Nazi territories of Zhytomyr, the part of Vinnytsya regions of Ukrainian SSR and the part of Polesie and Gomel regions of Byelorussian SSR. The administrative centre of the region became Zhytomyr.

The research analyzes the main stages of forming the administrative territorial division of Zhytomyr general district, which was established primarily in November 1941. During that time military occupying units in the region were changed into civil ones. However some administrative territorial changes took place during the whole time of occupation. The general district was divided into independent city administrations and Kreisgebieten (at the beginning of 1943 their amount was 26). The latter included ex-Soviet regions. On the 16th of November 1942 in the framework of Zhytomyr general district the ethnic German district Hegewald (Volksdeutsche colony) was marked. In the first half of 1943 after the civil management system establishment for the amount decrease of German administrators and their work efficiency the Kreisgebieten expansion took place.

The inclusion into Zhytomyr general district the parts of ethnic Byelorussian territories and the south annexation of Ukrainian Vinnytsya region to the Romanian zone of occupation were caused by the colonial motives. This witnessed the absence of any national and territorial state approaches while forming the administrative-territorial division of Zhytomyr general district.

СТЕЛЬНИКОВИЧ С.В.

Киевский национальный педагогический университет имени М.П.Драгоманова,
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОЕ УСТРОЙСТВО ГЕНЕРАЛЬНОГО ОКРУГА ЖИТОМИР (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА 1941 - НАЧАЛО 1944 гг.)

На основании широкой источниковедческой базы рассматривается административно-территориальное устройство генерального округа Житомир, в состав которого входили оккупированные нацистами территории Житомирской, часть Винницкой областей УССР и части Полесской и Гомельской областей БССР. Проанализированы основные этапы формирования административно-территориальной структуры житомирского генерального округа и доказан факт колонизального подхода немецкой администрации в управлении этой территорией.

У силу ряду особливостей однією із головних адміністративно-територіальних частин у складі райхскомісаріату України був генеральний округ Житомир. Поряд із загальними рисами нацистської політики “*нового порядку*” тут яскраво проявилися її регіональні особливості, що зумовлювалося наявністю на території округу польових ставок нацистських лідерів (Гітлера, Гімmlера та Геринга), колоній фольксдойче (Гегевальд та Фьорстерштадт), активною діяльністю як українського національного, так і комуністичного рухів опору. До складу житомирського генерального округу були включені також білоруські етнічні землі. Тому постає питання про вивчення адміністративно-територіальної структури генерального округу Житомир, що дозволить повною мірою зрозуміти регіональні особливості механізмів нацистської окупації та умов життя місцевого населення.

В історіографії окреслена проблематика не виступала предметом спеціального дослідження. В основному у поодиноких роботах, які стосуються деяких аспектів нацистської окупаційної політики у різних частинах генерального округу Житомир, його структура подається станом на конкретний період без урахування динаміки змін адміністративно-територіальних одиниць [3; 11, с.22-27]. Подібний принцип присутній і в деяких спеціалізованих виданнях з історії адміністративно-територіального устрою областей, які входили до складу округу [1, с.617]. У наявних дослідженнях також не аналізуються причини включення до житомирського генерального округу білоруських територій та створення етнічного німецького гебіту (колонії) Гегевальд.

Метою пропонованої статті є аналіз формування адміністративно-територіального устрою генерального округу Житомир - окупаційної адміністративно-територіальної одиниці, яка в період Другої світової війни включала Житомирську, частину Вінницької областей України, частини Поліської і Гомельської областей Білорусі.

17 липня 1941 р. Гітлер підписав указ про управління в новоокупованих східних територіях, який визначав порядок формування та впровадження органів цивільного управління замість військової адміністрації. Німецька цивільна влада на усіх окупованих територіях сходу, за виключенням Генерального губернаторства, підпорядковувалася райхсміністру окупованих східних територій. На цю посаду був призначений райхслайтер (імперський керівник) А.Розенберг, а саме міністерство розмістилося у Берліні [4, арк.1-2; 16, с.200; 32, арк.76-77].

Окуповані території, підконтрольні міністерству А.Розенберга, поділялися на райхскомісаріати (Reichskommissariat) на чолі з райхскомісарами, райхскомісаріати - на генеральні округи (Generalbezirk), керовані генерал-комісарами, генеральні округи - на гебітскомісаріати, або ж гебіти (Gebietskommissariat, Kreisgebiete, Gebiet), очолювані гебітскомісарами. Райхскомісар та генеральні комісари призначалися особисто Гітлером. Решта адмінкерівників, у тому числі управління головних відділень райхскомісаріату та гебітскомісари, призначалися А.Розенбергом [4, арк.2; 16, с.201; 32, арк.77].

У доповнення до указу від 17 липня 1941 р. 20 серпня 1941 р. Гітлером був виданий наказ про створення райхскомісаріату України (Reichskommissariat Ukraine) з центром у м.Рівне та призначення його керівником гауляйтера і оберпрезидента Е.Коха [16, с.255], який був відомий своїм вкрай негативним відношенням до українців. Уже 28-29 серпня 1941 р. райхскомісаріат України був переданий під управління німецької цивільної адміністрації [15, с.335-336]. Поряд із входженням більшості окупованої території України до складу райхскомісаріату, Східна Галичина (дистрикт Галичина) була включена до Генерального губернаторства, південно-західні регіони - до румунської Трансністрії, а прифронтна смуга перебувала у віданні військової адміністрації.

Площа райхскомісаріату України зростала по мірі просування вермахту на схід та передачі відповідних земель під управління цивільної влади [27, арк.104-105; 31, арк.34]. Якщо при створенні у серпні 1941 р. вона складала 71 тис. км² [15, с.335-336], то уже станом на 15 лютого 1942 р. - 234 тис. км² з населенням 15 млн. осіб [21, арк.10; 22, арк.1; 23, арк.10], а на 1 січня 1943 р. - майже 340 тис. км² з населенням 16,91 млн. осіб [5, арк.137; 19, арк.1а; 30, арк.39]. У межах райхскомісаріату України було виділено 6 генеральних округів: Волинь-Поділля, Житомир, Київ, Миколаїв, Дніпропетровськ, Крим (Таврія) [5, арк.137; 19, арк.1а; 30, арк.39]. У першому ж варіанті німецького поділу українських земель від серпня 1941 р. не передбачалася наявність округу

Дніпропетровськ та був запланований генеральний округ Чернігів. Територія останнього протягом усього періоду окупації перебувала під контролем військового управління [15, с.336-337].

Початково генеральний округ Житомир як частина райхскомісаріату України, відповідно до перших загальних постанов міністерства окупованих східних територій, прийнятих у серпні 1941 р., мав включати 29 гебітскомісаріатів у межах Житомирської, Вінницької областей УРСР та півдня Поліської області БРСР із площею 64,8 тис. км² та населенням 2917 тис. осіб. Центром округу стало м.Житомир [15, с.336]. Більш за все, вибір Житомира як центру нової адміністративно-територіальної одиниці зумовлювався тим, що місто розміщувалося на транспортному шляху Рівне-Київ.

Один із перших німецьких документів, який детально відображає адміністративно-територіальну структуру житомирського генерального округу, датований 15 вересня 1941 р. Як зауважувалося, до складу округу включалися території Житомирської, Вінницької областей України та Поліської області Білорусі (окрім північних районів), які поділялися на 29 гебітскомісаріатів. Окремо у Житомирі та Вінниці створювалися 2 міських комісаріати (штадткомісаріати) [24, арк.21; 27, арк.121]. Відповідно до вказаного документу, Житомирська область ділилася на 12 гебітів: Бердичів, Житомир, Коростень, Коростишів, Малин, Новоград-Волинський, Овруч, Олевськ, Попільня, Червоноармійськ, Чоповичі, Чуднів. На території Вінниччини виокремлювалося 11 гебітскомісаріатів: Вінниця, Гайсин, Жмеринка, Калинівка, Козятин, Копайгород, Крижопіль, Липовець, Теплик, Тульчин, Чечельник. Територія Поліської області Білорусі була поділена на 6 гебітскомісаріатів: Василевичі, Єльськ, Житковичі, Комарин, Мозир, Петриков [4, арк.15-15зв.; 7, арк.1-3; 27, арк.121-123]. Вказані округи мали включати від 2-х до 4-х районів, створених за радянським адміністративно-територіальним принципом.

При формуванні генерального округу Житомир, як і при визначенні адміністративно-територіальної структури решти окупованих територій України, до уваги не бралися жодні національні та територіально-державні принципи. За таких обставин до житомирського генерального округу була приєднана переважна частина Поліської області Білорусі, а згодом - південно-західні райони Гомельської області. Це засвідчує колоніальний підхід до управління окупованими територіями. Мотиви включення білоруських земель в структуру адміністративно-територіального устрою генерального округу Житомир, як і до складу райхскомісаріату України загалом, розкриває у повідомленні начальнику головного управління політики міністерства окупованих східних територій доктору Лейббрандту від 6 травня 1942 р. референт міністерства доктор Клейст. Він зазначав, що єдиним обґрунтуванням входження до складу райхскомісаріату України білоруських територій була необхідність підтримки України як політичної противаги Москви. Адже, за словами Клейста, найбільше політичне значення серед різних народів окупованих східних територій мала саме Україна. Однак через приєднання південно-західного і західного українських регіонів до Трансністрії й Генерального губернаторства та політику райхскомісара Е.Коха ця мета реалізованою не була [26, арк.42]. Окрім житомирського генерального округу, прикордонні південні білоруські території були включені до складу генерального округу Волинь-Поділля.

Про те, що східне Полісся Білорусі (Гомельщина та переважна частина Мозирщини, тобто Поліської області) - етнічні білоруські землі і такий їх статус не викликає жодних заперечень, у тому числі серед українських політичних діячів, відзначали у період війни деякі білоруські автори [13]. Українці тут, зокрема в районах Поліської області, становили відносно незначну етнічну меншину [9, арк.35, 40].

Колоніальний підхід в управлінні окупованими територіями проявився також у включенні - через необхідність розширення румунської зони окупації - південної української частини Вінниччини до губернаторства Трансністрії. Тому у порівнянні з адміністративно-територіальною структурою генерального округу Житомир від 15 вересня 1941 р. уже станом на 25 вересня 1941 р. через підпорядкування півдня Вінницької області румунам була змінена кількість та склад решти гебітскомісаріатів. Разом зі штадткомісаріатами Житомир і Вінниця у складі округу залишилося 23 гебітскомісаріати: 12 - на території Житомирської, 5 - Вінницької, 6 - Поліської

областей [18, арк.6-6зв.; 20, арк.17-17зв.]. Південно-західні райони Вінниччини з центром у м.Бар були включені до складу генерального округу Волинь-Поділля.

Територія генерального округу Житомир в основному була сформована у листопаді 1941 р., коли в регіоні військова адміністрація була змінена на цивільну, а генеральний комісар Курт Клемм, який був призначений на цю посаду 30 вересня 1941 р. [25, арк.307], приступив до безпосереднього виконання своїх обов'язків (наприкінці жовтня 1942 р. його змінив Ернст Людвіг Лейзер) [8, арк.781]. Відповідна адмінструктура була затверджена станом на 11 листопада 1941 р.: вона передбачала наявність 2-х штадткомісаріатів та збільшення кількості гебітскомісаріатів до 25 [20, арк.14]. Такий адміністративно-територіальний устрій був підтверджений у німецьких документах від 15 лютого 1942 р. [21, арк.14-16; 22, арк.5-7; 23, арк.14-16]. У цей час територія Житомирської області поділялася на 11 гебітскомісаріатів: Бердичів (Андрушівка, Бердичів, Янушпіль) [Тут і далі назви районів (районних центрів) подані в дужках - С.С.], Ємільчине (Бараші, Городниця, Ємільчине), Житомир (Житомир, Троянів, Черняхів), Звягель (Баранівка, Звягель, Мархлевськ, Пулини, Ярунь), Коростень (Володарськ-Волинський, Коростень, Чоповичі), Коростишів (Брусилів, Корнин, Коростишів), Овруч (Базар, Народичі, Овруч), Олевськ (Лугини, Олевськ, Словечне), Радомишль (Малин, Потіївка, Радомишль), Ружин (Вчерайше, Попільня, Ружин), Чуднів (Держинськ, Любар, Чуднів). У межах Вінниччини утворилося 8 гебітів: Вінниця (Вінниця, Турбів), Гайсин (Гайсин, Джулинка, Теплик), Іллінці (Іллінці, Липовець, Плисків), Калинівка (Калинівка, Комсомольське, Улінів), Козятин (Козятин, Погребище, Самгородок), Літин (Жмеринка, Літин, Хмільник), Монастирище (Дашів, Оратів, Монастирище), Немирів (Вороновиця, Немирів, Ситківці). На території Поліської області Білорусі було сформовано 6 гебітскомісаріатів: Василевичі (Василевичі, Хойники), Єльськ (Єльськ, Наровля), Комарин (Брагін, Комарин), Лельчиці (Лельчиці, Туров), Мозир (Калинковичі, Мозир), Петриків (Житковичі, Петриків) [17, арк.5-7; 21, арк.14-16; 22, арк.5-7; 23, арк.14-16].

Наприкінці 1941 - на початку 1942 рр. загальна площа генерального округу Житомир склала 59,056 км², а кількість населення сягала понад 3027 тис. осіб [17, арк.5; 21, арк.10; 22, арк.1; 23, арк.14]. На заході він межував із генеральним округом Волинь-Поділля, на сході - із генеральним округом Київ, на півночі - із генеральним округом Білорутенія райхскомісаріату Остланд, на півдні - із румунською Трансїстрією, на південному-сході - з генеральним округом Миколаїв, а на північному-сході - із зоною військового управління (запланованим генеральним округом Чернігів).

Навесні 1942 р. до генерального округу Житомир були включені білоруські райони Речиці і Лоева [12] південно-західної частини Гомельської області. Через це відбулися певні зміни в устрої білоруських гебітскомісаріатів, хоча їх, як і раніше, залишилося 6. Це зафіксовано у матеріалах внутрішнього управління райхскомісаріату України від 1 січня 1943 р.: до новоутвореного гебітскомісаріату Речиця разом із Речицьким районом увійшли Василевичський та Хойницький райони розформованого гебітскомісаріату Василевичі; Лоївський, а також Брагінський та Комаринський райони були включені до нового гебіту Брагін. На території Вінницької області на базі Жмеринського району гебітскомісаріату Літин було утворено Браїлівський район [5, арк.138-138зв; 19, арк.2-2зв; 20, арк.46-46зв].

У цілому станом на 1 січня 1943 р. у складі генерального округу Житомир кількість штадткомісаріатів розширилася з 2-х до 5-ти (окрім Житомира та Вінниці - Бердичів, Звягель, Коростень). Разом із включенням додаткових білоруських територій та переформатуванням білоруських гебітскомісаріатів між Житомиром та Бердичевом з'явився новий німецький гебіт (колонія фольксдойче) Гегевальд. Він був утворений 16 листопада 1942 р. наказом генерального комісара Е.Лейзера на території, виділеної зі складу південної частини гебітскомісаріату Житомир та північної частини гебітскомісаріату Бердичів [6, арк.31]. Через це на території житомирського гебітскомісаріату, по-суті, був ліквідований Троянівський район. Площа генерального округу, таким чином, зросла до 64800,11 км², проте кількість населення через примусові масові депортації на роботи до Німеччини зменшилася до 2916890 осіб. За цими показниками на початку 1943 р. він серед усіх округів райхскомісаріату України став третім за площею та за населенням і мав найбільшу кількість гебітскомісаріатів - 26.

У першій половині 1943 р. через налагодження системи цивільного управління відпала необхідність зосередження мінімальної кількості районів (у середньому від 2-х до 4-х) у складі одного гебітскомісаріату. Тому нацистське керівництво прийняло рішення про укрупнення гебітів. Інформація про об'єднання округів генерального округу Житомир у квітні 1943 р. наявна в німецьких джерелах [29, арк.162]. Важливою причиною таких дій стала також необхідність зменшення чисельності німецьких адміністраторів на окупованих територіях та раціоналізація їхньої роботи. На таких позиціях перебував ще генеральний комісар К.Клемм [28, арк.8-9].

Серед численних трансформацій, зокрема, у травні 1943 р. був розформований гебітскомісаріат Ружин. Ружинський та Вчорайшенський райони перейшли до складу козятинського гебітскомісаріату, а Попільнянський район - до гебітскомісаріату Коростишів [14]. У травні 1943 р. до гебітскомісаріату Гайсин було приєднано Ситковецький район [2]. У серпні 1943 р. до складу коростишівського гебітскомісаріату були включені Радомишльський і Попільнянський райони розформованих гебітскомісаріатів Радомишль та Ружин відповідно [10]. Певні зміни в адміністративно-територіальному устрої генерального округу Житомир відбувалися і в подальшому [5, арк.143; 33]. Про підсумок кампанії укрупнення гебітів свідчать слова німецького цивільного урядовця Блюмелля, який перебував на посадах гебітскомісара Чуднова та Речиці. Він констатував: *“Проведене у 1943 р. укрупнення округів можна приймати лише як тимчасовий захід, так як воно не вплинуло на значну економію робочої сили (мається на увазі адміністративна робота німецьких управлінців. - С.С.)”* [29, арк.162].

Формально генеральний округ Житомир як окупаційне адміністративно-територіальне утворення існував до кінця 1943 - початку 1944 рр., а фактично крах системи нацистського цивільного управління у регіоні відбувся наприкінці 1943 р. Після вступу військ Червоної армії на цій території була відновлена радянська державно-правова система з попереднім адміністративно-територіальним устроєм.

Отже, у період Другої світової війни захоплені німцями Житомирська, частини Вінницької областей УРСР та Поліської і Гомельської областей БРСР були включені до складу генерального округу Житомир райхскомісаріату України. Адміністративно-територіальний устрій округу в основному сформувався станом на листопад 1941 р., проте частково змінювався протягом усього часу окупації. Структура житомирського генерального округу визначалася необхідністю колоніального управління його територією.

1. Адміністративно-територіальний устрій Житомирщини: 1795-2006: довідник: офіційне видання / [упоряд.: Р.Ю.Кондратюк, Д.Я.Самолук, Б.Ш.Табачник]. - Житомир: Волинь, 2007. - 620 с.
2. Гайсинська газета (Гайсин). - 1943. - 23 травня.
3. Гінда В.В. Освіта в роки німецької окупації у генеральному окрузі “Житомир” 1941-1944 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / В.В.Гінда. - Черкаси, 2007. - 20 с.
4. Державний архів Житомирської області (далі - Держархів Житомирської обл.), ф.Р-1151, оп.1, спр.19, 21 арк.
5. Держархів Житомирської обл., ф.Р-1151, оп.1, спр.20, 176 арк.
6. Держархів Житомирської обл., ф.Р-1151, оп.1, спр.42, 113 арк.
7. Держархів Житомирської обл., ф.Р-1151, оп.1, спр.46, 77 арк.
8. Держархів Житомирської обл., ф.Р-1156, оп.1, спр.3, 811 арк.
9. Дзяржаўны архіў Гомельскай вобласці, ф.Р-1846, оп.1, спр.8, 359 арк.
10. Коростишівські вісті (Коростишів). - 1943. - 18 серпня.
11. Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / В.Лауер; [пер. з англ.: С. Коломійця, Є.Ровного]. - К.: Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010. - 368 с.
12. Нова доба (Бердичів). - 1942. - 6 травня.
13. Раніца (Берлін). - 1943. - 14 сакавіка.
14. Ружинський вісник (Ружин). - 1943. - 23 травня.
15. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.: історичні нариси. Кн.1 / [редкол.: В.А.Смолій (голова), Г.В.Боряк, Ю.А.Левенець та ін.]. - К.: Наукова думка, 2010. - 734 с.
16. Україна в Другій світовій війні у документах: збірник німецьких архівних матеріалів. Т.1 / [упоряд. В.Косик]. - Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України; Львівський державний університет ім. І.Франка; Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 1997. - 384 с.
17. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО України), ф.3206, оп.1, спр.6, 12 арк.
18. ЦДАВО України, ф.3206, оп.1, спр.7, 39 арк.

19. ЦДАВО України, ф.3206, оп.1, спр.76, 21 арк.
20. ЦДАВО України, ф.3206, оп.2, спр.231, 50 арк.
21. ЦДАВО України, ф.3206, оп.2, спр.232, 21 арк.
22. ЦДАВО України, ф.3206, оп.2, спр.233, 25 арк.
23. ЦДАВО України, ф.3206, оп.4, спр.4, 25 арк.
24. ЦДАВО України, ф.4620, оп.3, спр.264, 135 арк.
25. ЦДАВО України, ф.КМФ-8, оп.1, спр.6, 450 арк.
26. ЦДАВО України, ф.КМФ-8, оп.1, спр.23, 43 арк.
27. ЦДАВО України, ф.КМФ-8, оп.1, спр.38, 135 арк.
28. ЦДАВО України, ф.КМФ-8, оп.1, спр.64, 11 арк.
29. ЦДАВО України, ф.КМФ-8, оп.1, спр.101, 302 арк.
30. ЦДАВО України, ф.КМФ-8, оп.1, спр.182, 161 арк.
31. ЦДАВО України, ф.КМФ-8, оп.2, спр.475, 35 арк.
32. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф.166, оп.3, спр.141, 168 арк.
33. Generalbezirk Shitomir [Territoriale Veränderungen in Deutschland und deutsch verwalteten Gebieten, 1874-1945]. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.territorial.de/ukra/shitomir/shit.htm>.

References

1. Administratyvno-terytorial'nyj ustroj Zhy'tomyr'shhy'ny': 1795-2006 : dovidnyk: oficijne vy'dannya / [uporyad.: R.Yu.Kondratyuk, D.Ya.Samolyuk, B.Sh.Tabachnyk]. - Zhy'tomyr: Voly'n', 2007. - 620 s.
2. Gajsy'ns'ka gazeta (Gajsy'n). - 1943. - 23 travnya.
3. Ginda V.V. Osvita v roky nimecz'koy okupaciyi u general'nomu okruzi "Zhy'tomyr" 1941-1944 rr.: avtoref. dy's. ... kand. ist. nauk: specz. 07.00.01 "Istoriya Ukrayiny" / V.V.Ginda. - Cherkasy, 2007. - 20 s.
4. Derzhavnyj arxiv Zhy'tomyr's'koy oblasti (dali - Derzharxiv Zhy'tomyr's'koy obl.), f.R-1151, op.1, spr.19, 21 ark.
5. Derzharxiv Zhy'tomyr's'koy obl., f.R-1151, op.1, spr.20, 176 ark.
6. Derzharxiv Zhy'tomyr's'koy obl., f.R-1151, op.1, spr.42, 113 ark.
7. Derzharxiv Zhy'tomyr's'koy obl., f.R-1151, op.1, spr.46, 77 ark.
8. Derzharxiv Zhy'tomyr's'koy obl., f.R-1156, op.1, spr.3, 811 ark.
9. Dzyarzhajny arxiv Gomel'skaj voblasti, f.R-1846, op.1, spr.8, 359 ark.
10. Korosty'shivs'ki visti (Korosty'shiv). - 1943. - 18 serpnja.
11. Lauer V. Tvorennya nacy'sts'koy imperiyi ta Golokost v Ukrayini / V.Lauer; [per. z angl.: S.Kolomijcya, Ye.Rovnogo]. - K.: Zovnishtorgvydav Ukrayiny; Ukrayins'kyj centr vy'vchennya istoriyi Golokostu, 2010. - 368 s.
12. Nova doba (Berdy'chiv). - 1942. - 6 travnya.
13. Ranicza (Bėrlin). - 1943. - 14 sakavika.
14. Ruzhy'ns'kyj visnyk (Ruzhy'n). - 1943. - 23 travnya.
15. Ukrayina v Drugij svitovij vijni: poglyad z XXI st.: istory'chni nary'sy. Kn.1 / [redkol.: V.A.Smolij (golova), G.V.Boryak, Yu.A.Levenecz' ta in.]. - K.: Naukova dumka, 2010. - 734 s.
16. Ukrayina v Drugij svitovij vijni u dokumentax: zbim'y'k nimecz'ky'x arxivny'x materialiv. T.1 / [uporyad. V.Kosy'k]. - L'viv: In-t ukrayinoznavstva im. I.Kryp'yakevy'cha NAN Ukrayiny; L'viv's'kyj derzhavnyj universytet im. I.Franka; In-t ukrayins'koy arxeografiyi ta dzhereloznavstva im. M.S.Grushevs'kogo NAN Ukrayiny, 1997. - 384 s.
17. Central'nyj derzhavnyj arxiv vy'shhy'x organiv vlady ta upravlinnya Ukrayiny (dali - CzDAVO Ukrayiny), f.3206, op.1, spr.6, 12 ark.
18. CzDAVO Ukrayiny, f.3206, op.1, spr.7, 39 ark.
19. CzDAVO Ukrayiny, f.3206, op.1, spr.76, 21 ark.
20. CzDAVO Ukrayiny, f.3206, op.2, spr.231, 50 ark.
21. CzDAVO Ukrayiny, f.3206, op.2, spr.232, 21 ark.
22. CzDAVO Ukrayiny, f.3206, op.2, spr.233, 25 ark.
23. CzDAVO Ukrayiny, f.3206, op.4, spr.4, 25 ark.
24. CzDAVO Ukrayiny, f.4620, op.3, spr.264, 135 ark.
25. CzDAVO Ukrayiny, f.KMF-8, op.1, spr.6, 450 ark.
26. CzDAVO Ukrayiny, f.KMF-8, op.1, spr.23, 43 ark.
27. CzDAVO Ukrayiny, f.KMF-8, op.1, spr.38, 135 ark.
28. CzDAVO Ukrayiny, f.KMF-8, op.1, spr.64, 11 ark.
29. CzDAVO Ukrayiny, f.KMF-8, op.1, spr.101, 302 ark.
30. CzDAVO Ukrayiny, f.KMF-8, op.1, spr.182, 161 ark.
31. CzDAVO Ukrayiny, f.KMF-8, op.2, spr.475, 35 ark.
32. Central'nyj derzhavnyj arxiv gromads'ky'x ob'yednan' Ukrayiny, f.166, op.3, spr.141, 168 ark.
33. Generalbezirk Shitomir [Territoriale Veränderungen in Deutschland und deutsch verwalteten Gebieten, 1874-1945]. - [Elektronnyj resurs]. - Rezhym dostupu: <http://www.territorial.de/ukra/shitomir/shit.htm>.

UDC 930.253:[94:356.15](477)"1943"

ВЛАСЕНКО С.І.

Центральний державний архів громадських об'єднань України, кандидат історичних наук (Україна)

**СТЕПОВИЙ РЕЙД З'ЄДНАННЯ УКРАЇНСЬКИХ КАВАЛЕРІЙСЬКИХ
ПАРТИЗАНСЬКИХ ЗАГОНІВ (ЗА ДОКУМЕНТАМИ ЦДАГО УКРАЇНИ)**

На основі документів із фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України розкрито передумови, хід та результати Степового рейду з'єднання Українських кавалерійських партизанських загонів під командуванням М.І.Наумова, що проходив по території південних областей України з 1 лютого до 5 квітня 1943 р. Подано оцінку рейду командування партизанським рухом України та безпосередніми його учасниками, а також розкрито проблеми та недоліки, з якими зіштовхнулися партизани з'єднання під час Степового рейду.

VLASENKO S.I.

Central State Archive of the Public Associations of Ukraine, PhD (History) (Ukraine)

**THE STEPPE RAID OF PARTISAN'S CAVALRY UNIT (THE DOCUMENTS OF
CENTRAL STATE ARCHIVE OF PUBLIC ASSOCIATIONS OF UKRAINE)**

Based on the documents of the Public Associations Central State Archives of Ukraine funds (The Ukrainian Partisan Movement Headquarters, the united Ukrainian cavalry, the Central Committee of the Communist Party (Bolsheviks)). Revealed the prerequisites, course and results of the Steppe Raid of the Partisan's Cavalry Unit under the Command of M.S.Naumov, that had place in the southern regions of Ukraine from February 1 to April 5, 1943. Described in details the process of preparing the Sumy regional headquarters of the partisan movement to the campaign in the southern regions of the Sumy region and course of the first phase of the Steppe raid. Special attention is given to the partisan's fight during the second phase of the raid on the territory of Poltava, Kirovograd, Odessa, Vinnitsa, Zhitomir, Kiev and Polesiye (Belarus) regions. The raid command's of the partisan movement in Ukraine and direct participants' assessment is presented. Described problems and shortcomings faced by the partisans during the Steppe raid. It is shown a vision of Cavalry Unit's commander M.S. Naumov on reasons of the unsuccessful raid that had place in the southern regions of Ukraine, his explanation of the situation with the Partisan's Cavalry Unit on the area of Golovanevsk forest (the Odessa region). Analyzed the combat and number of the partisans, results of the combat, sabotage, scouting activities during the raid Steppe. During the preparation of the article used little known new archival documents. It is allowed to explore comprehensively, thoroughly the research subject and draw conclusions. The article can be useful when writing general articles on the history of Ukraine, special researches of the Great Patriotic War and the partisan resistance movement.

ВЛАСЕНКО С.И.

Центральный государственный архив общественных объединений Украины,
кандидат исторических наук (Украина)**СТЕПНОЙ РЕЙД СОЕДИНЕНИЯ УКРАИНСКИХ КАВАЛЕРИЙСКИХ
ПАРТИЗАНСКИХ ОТРЯДОВ (ПО ДОКУМЕНТАМ ЦГАОО УКРАИНЫ)**

На основе документов из фондов Центрального государственного архива общественных объединений Украины раскрыты предпосылки, ход и результаты Степного рейда соединений Украинских кавалерийских партизанских отрядов под руководством М.И.Наумова, который проходил по территории южных областей Украины с 1 февраля по 5 апреля 1943 г. Подана оценка рейда командования партизанским движением Украины и непосредственными его участниками, а также раскрыты проблемы и недостатки, с которыми столкнулись партизаны соединения во время Степного рейда.

Радянський партизанський рух опору в період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. є однією із дискусійних тем у сучасній історичній науці. Особливу увагу сьогодні привертають питання чисельності партизанів, які діяли на окупованій території України та результатів їхньої бойової діяльності. Разом з тим, досліджується і партизанський рух опору в Україні загалом, його організація та керівництво, основні напрями діяльності окремих партизанських формувань.

Серед зазначених питань науковий інтерес викликає Степовий рейд з'єднання Українських кавалерійських партизанських загонів (на той час - зведеного партизанського загону Сумської області) під командуванням М.І.Наумова. Це пояснюється тим, що і в період війни, і в повоєнні часи стосовно даного рейду звучали неоднозначні судження як від його учасників, так і від його дослідників.

Так, перший секретар ЦК КП(б)У М.С.Хрущов у доповідній записці Й.В.Сталіну про стан партизанського руху в Україні за період з 1 жовтня 1942 р. по 1 квітня 1943 р. та про план заходів на весняно-літній період 1943 р., високо оцінював рейд з'єднання під командуванням М.І.Наумова південними областями України: *“Значення рейду загону тов. Наумова полягає в тому, що загони тов. Наумова першими вийшли на територію південної частини України та своїми діями показали можливість більш широкого проникнення партизанських загонів у південні степові області України. [...] Загін Героя Радянського Союзу Наумова здійснив героїчний рейд по території Сумської, Полтавської, Кіровоградської, Одеської та Вінницької областей”* [10, арк.75-76]. Високу оцінку отримав Степовий рейд і від керівництва УШПР: *“Поруч із бойовими діями рейд з'єднання Наумова по південних областях України мав велике політичне значення для активізації місцевого населення в боротьбі з окупантами та своїм досвідом показав можливість рейдування великих загонів по степових районах”* [15, арк. 22]. Неоднозначно хід та результати Степового рейду оцінював і сам М.І.Наумов, зазначаючи у звіті, направленому першому секретареві ЦК КП(б)У М.С.Хрущову та начальникові УШПР Т.А.Строкачу (травень-червень 1944 р.), що *“рейд по Сумській області слід вважати першим етапом рейду по південних областях України, етапом нескінченних бойових успіхів, тоді як друга частина цього рейду по Україні була значно важчою та менш успішною у військовому відношенні, проте в політичному - мала величезне мобілізаційне значення”* [19, арк.19].

Мали місце неоднозначні оцінки перебігу та результатів Степового рейду і в радянській та сучасній вітчизняній історіографії [1, с.96-98; 2, с.136-139; 3, с.19-21; 4, с.67; 6, с.241-243; 7, с.219, 223; 8, с.62-65].

А тому, на нашу думку, доцільно здійснити наукове дослідження передумов, підготовки, ходу та результатів Степового рейду з'єднання Українських кавалерійських партизанських загонів. При цьому основним завданням є використання та глибокий аналіз максимальної кількості наявних документальних джерел.

Слід зазначити, що основний масив документів про партизанський рух опору в роки Великої Вітчизняної війни зберігається в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Це матеріали Українського штабу партизанського руху (УШПР), а також окремих партизанських з'єднань, загонів, бригад тощо. На зберігання до архіву (на той час - партійний архів Інституту історії партії при Центральному комітеті КП(б)У) ці документи були передані Комісією з історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. при Академії наук УРСР у 1950 р. Окремі справи УШПР надійшли в 1964 р. від Центрального партійного архіву Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Деякі документи окремих партизанських формувань до архіву надійшли від їхніх командирів. Зокрема, в 1954 р. та в 1959 р. до основної частини документів з'єднання Українських кавалерійських партизанських загонів, що надійшла від Комісії з історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр., було додано документи, передані колишнім командиром з'єднання М.І.Наумовим. Всі вони склали окремий фонд з'єднання за №66.

Перш за все слід зазначити, що з'єднання Українських кавалерійських партизанських загонів було створено 31 січня 1943 р. в районі Хімельських лісів Орловської області РРФСР як зведений партизанський загін Сумської області. Від 23 лютого 1943 р. воно називалося зведеним

партизанським з'єднанням, від 5 серпня 1943 р. - кавалерійським партизанським з'єднанням, а від 25 липня 1944 р. - Українським кавалерійським партизанським з'єднанням. До складу з'єданого загону увійшло 7 бойових одиниць, очолив його начальник Сумського обласного штабу партизанського руху М.І.Наумов. Діяльність з'єднання припадає на період наступальних операцій Червоної армії (лютий 1943 р. - квітень 1944 р.). Крім того, від самого початку з'єднання орієнтувалося на ведення боротьби в тилу ворога в південних областях України, що й визначило його специфічний характер протягом усього періоду існування.

Саме з рейду, який пізніше отримав назву “Степовий”, і розпочалася бойова діяльність з'єднання. Хронологічні межі Степового рейду охоплюють період з 1 лютого до 5 квітня 1943 р. Крім того, рейд умовно можна поділити на два етапи: перший, як і передбачалося оперативним планом, проходив по території Сумської області й тривав з 1 до 15 лютого 1943 р.; другий етап був викликаний успішним просуванням партизанів по південних районах Сумщини, проходив по території Полтавської, Кіровоградської, Одеської, Вінницької, Житомирської, Київської та Поліської (Білорусія) областей і тривав з 16 лютого до 5 квітня 1943 р.

Слід зазначити, що рішення про проведення такого рейду по південних областях України було не випадковим. Адже, у затвердженому на засіданні нелегального ЦК КП(б)У 12-13 листопада 1942 р. плані дій партизанських загонів України на зимовий період 1942-1943 рр. рейдам відводилося важливе місце у боротьбі в тилу ворога [9, арк.3, 17-36]. Згідно з планом передбачалося у Вінницьку, Волинську, Ворошиловградську, Дніпропетровську, Житомирську, Запорізьку, Київську, Кіровоградську, Львівську, Миколаївську, Полтавську, Рівненську, Сумську, Сталінську, Чернігівську області закинути оперативні групи ЦК КП(б)У та УШПР, основне завдання яких полягало в організації та посиленні керівництва партизанським рухом. Так, на цьому ж засіданні уповноваженим ЦК КП(б)У та начальником оперативної групи УШПР по Сумській області було затверджено Я.І.Мельника [9, арк.13].

Вивчивши оперативну обстановку на окупованій території Сумської області, Я.І.Мельник зробив висновки про відсутність фактично будь-якої інформації про діяльність партизанів у південних та східних районах області. Ось як описував ситуацію на півдні Сумщини в 1944 р. у звіті про Степовий рейд М.І.Наумов: *“Південь Сумської області і в січні 1943 року залишався для нас “заповідним краєм”, а двохколійна залізнична магістраль Конотоп-Ворожба-Льгов, що сильно охоронялася противником, була якимось неподоланим бар'єром, через який не проникали ні сумські, ні курські партизани. Штаб партизанського руху на Сумщині та підпільний Сумський обком нічого визначеного не знали про можливості партизанської війни на півдні області”* [19, арк.6-7]. Як наслідок, очевидною була необхідність проведення рейду вглиб Сумської області. Уже з кінця листопада 1942 р. Я.І.Мельник разом із начальником штабу М.І.Наумовим починають розробляти план рейду. Спочатку вони зупинилися на двох варіантах проведення рейду. Перший передбачав вихід усього з'єднання на залізницю Конотоп-Ворожба, а другий - вихід частин з'єднання в сумські ліси та нанесення удару по залізницях Суми-Харків та Суми-Белгород [5, с.22].

Впродовж грудня 1942 р. - січня 1943 р. Я.І.Мельник неодноразово піднімав перед командуванням підпорядкованих йому партизанських загонів питання щодо виходу в рейд, паралельно ведучи підготовку до нього. Проте одностайної підтримки серед командирів та комісарів він так і не отримав. Окремі з них відмовлялися виділяти бійців, озброєння та боєприпаси для майбутнього рейду, висловлювалися проти нього тощо. Як згадував Я.І.Мельник, на засіданні 15 грудня 1942 р. командир загону “За Батьківщину” С.М.Гнибда та командир “Червоного” загону М.П.Бойко відкрито висловили сумніви, боячись, що партизанів *“можуть розбити в цьому рейді”* [29, арк.37]. Не підтримував ідею виходу в рейд і секретар Сумського підпільного обкому партії, комісар оперативної групи по Сумській області П.Ф.Куманьок [16, арк.17-17зв.]. Як писав у звіті про Степовий рейд в ЦК КП(б)У та УШПР М.І.Наумов: *“Протиріччя в цих питаннях мали місце тому, що наш Сумський штаб мав подвійне підпорядкування: ЦК та Українському штабу з одного боку, які вимагали активних дій на півдні, та Сумському підпільному обкому КП(б)У - з іншого,*

який в цьому питанні мав власну, суперечливу думку” [19, арк.8]. Це, звичайно, гальмувало роботу з підготовки рейду, погіршувало й без того складну ситуацію у з’єднанні.

На кінець грудня 1942 р. Я.І.Мельник остаточно визначився із основними питаннями щодо виходу в рейд. Зокрема, було вирішено створити спеціальну групу - зведений загін для виходу в південні райони Сумщини. Формування даної бойової одиниці було покладено на начальника штабу М.І.Наумова. До її складу мали увійти виділені партизанськими загонами “*За Батьківщину*”, “*Червоний*” та “*Смерть фашизму*” бійці, орієнтовно 400 чоловік [29, арк.37]. Уже на кінець грудня було визначено дату виходу - 5 січня 1943 р. Щоправда, складна ситуація із забезпеченням зведеного загону озброєнням та боеприпасами змусила командування сумських партизанів відкласти вихід у рейд.

Необхідно зазначити, що питання стосовно рейдів партизанів, у тому числі й у південні області України, перебували на особливому контролі ЦК КП(б)У та УШПР, а після затвердження нелегальним ЦК КП(б)У в листопаді 1942 р. плану бойових дій партизанів України на зимовий період 1942-1943 рр. вони стали носити цілеспрямований, оперативно-стратегічний характер. Крім того, після появи наказу ЦШПР від 1 січня 1943 р. “*Про розширення партизанської боротьби у зв’язку з наступом Червоної армії*” [14, арк.9-10] рейди здійснювались, як правило, в інтересах командування Червоної армії для дезорганізації тилу та комунікацій ворожих військ.

На початок 1943 р. на зв’язку з УШПР перебувало 60 партизанських загонів із загальною чисельністю 9 199 чоловік, більша частина яких діяла у північних областях України [14, арк.1зв]. Керівництво ЦК КП(б)У та УШПР чудово розуміло необхідність активізації діяльності партизанів у центральних та південних областях. Найефективнішим у досягненні цієї мети було визначено проведення рейдів, які б дозволили, передусім, розширити зону оперативних дій партизанів у тилу ворога, залучити до боротьби з окупантами ширші маси населення, створити нові партизанські загони та підпільні організації. Так, в оперативному плані заходів УШПР з активізації бойових дій партизанських загонів України на лютий-березень 1943 р. давалися конкретні вказівки щодо проведення рейдів у тилу ворога. Зокрема, загони під командуванням Я.І.Мельника мали рейдувати по території Сумської області, загін М.О.Семенчука - в районі Чигирини Кіровоградської області, загін М.Й.Воронцова - в районі Охтирки Сумської області, А.І.Щебетуна - по Недригайлівському району Сумської області, загони М.І.Наумова - по території Сумської області, в районах міст Суми, Охтирка. Метою цих рейдів було “*роз’яснення місцевому населенню про становище Радянського Союзу, наступальну міць Червоної армії та успіхи її на фронтах Вітчизняної війни, а також підняття патріотів Батьківщини на боротьбу проти німецьких окупантів у тилу противника*” [11, арк.8].

Активна підготовка до виходу в рейд на південь Сумської області припадає на другу половину січня 1943 р. - після прибуття в з’єднання представників ЦК КП(б)У Н.В.Корнєєва та УШПР М.І.Владимирова. Так, за період з 15 січня до 5 лютого 1943 р. із 41 вильоту літаків з вантажем для українських партизанів 22 припадало саме на з’єднання Я.І.Мельника (13 вильотів) та загони М.О.Семенчука (4 вильоти), А.І.Щебетуна (3) і М.Й.Воронцова (2), які мали вийти разом з сумськими партизанами у рейд на південь [12, арк.8-8зв].

Після приїзду 23 січня 1943 р. начальників оперативного відділу та відділу кадрів УШПР О.М.Мартинова та Л.П.Дрожжина остаточно було вирішено питання щодо командування зведеним загonom (командир - М.І.Наумов, комісар - М.Т.Лукашов, начальник штабу - Ю.В.Дорошенко) і часу його виступу в рейд (в ніч із 31 січня на 1 лютого 1943 р.).

Відповідно до оперативного плану проведення рейду на південь Сумської області, його мета полягала у нанесенні з’єднанням удару по ворожих комунікаціях на залізницях Суми-Харків, Суми-Готня-Суджа, Ромни-Лубни (основні об’єкти - мости на цих залізницях); руйнуванні спиртогорілчаних та цукрових заводів на території Сумського, Краснопільського, Тростянецького, Лебединського та Охтирського районів; піднятті на збройну боротьбу наявних у цих районах прихованих резервів; поширенні розвідувальних і диверсійних груп; встановленні зв’язку з діючими партизанами та наданні їм допомоги тощо. Рейд мав тривати 20-30 діб [19, арк.12, 14].

У рейд 1 лютого 1943 р. виступило 7 бойових одиниць: партизанський загін Конотопського району, пізніше перейменований у *“Смерть фашизму”* (командир - В.П.Кочемазов, комісар - М.У.Гриценко) у складі 150 чоловік; рота партизанського загону *“За Батьківщину”* (командир - І.Т.Пастушенко, комісар - П.З.Булавко) у складі 100 чол.; рота *“Червоного”* партизанського загону (командир - В.М.Козлов, комісар - Т.М.Батюхно) у складі 100 чол.; партизанський загін ім. М.С.Хрущова (командир - А.І.Інчин, комісар - І.Г.Говоров) у складі 70 чол.; Харківський загін ім. Г.І.Котовського (командир - М.Й.Воронцов, комісар - Я.І.Гуторов, начальник штабу - Д.С.Васецький) у складі 170 чол.; загін Кіровоградської області (командир - М.О.Семенчук, комісар - А.М.Філімонов, начальник штабу - О.Г.Кравченко) у складі 50 чол.; загін ім. С.М.Кірова (командир - А.І.Щебетун, комісар - І.Д.Решетняк, начальник штабу - П.О.Сергієнко) у складі 11 чол. Загальна кількість партизанів, які вирушили в рейд на південь, становила 651 чоловік [8, с.62; 19, арк.12-13].

Згідно з наказом №1 по зведеному партизанському загону Сумської області від 31 січня 1943 р., о 2 годині ночі 1 лютого партизани зайняли висхідні позиції в районі населених пунктів Фотевиж-Бачевськ [20, арк.3]. Їхній рух був стрімким - посаджені на коней (сані та вози) партизани долали від 17 до 80 кілометрів за добу. Це дозволяло їм раптово нападати на ворожі гарнізони, успішно та оперативно форсувати залізничні магістралі та шосейні дороги. Так, в ніч з 3 на 4 лютого 1943 р. партизанські загони перетнули з боєм залізницю Ворожба-Коренево; 4-6 лютого розгромили гарнізони в Глушкові, Шевченковому, Новій Січі, Кияниці. 7 лютого 1943 р., організувавши засідку на дорозі між селами Шевченко та Кияниця, обстріляли відступаючу колону угорських військ, знищили 280 солдат та офіцерів, спалили 3 автомашини, захопили 70 гвинтівок, 40 кг толу, 150 возів з різним військовим вантажем, 268 коней. 8 лютого здійснили засідку проти відступаючих ворожих частин на шосе Миропілля-Суми. 11 лютого захопили районний центр Краснопілля. 13 лютого здійснили несподіваний напад на станцію Ворожба [8, с.64; 10, арк.75; 18, арк.47, 48; 19, арк.102-111; 24, арк.1-4зв]. В результаті раптового нальоту на колону військовополонених червоноармійців в районі Великого Історопу 14 лютого було звільнено 2 тис. полонених, частина їх приєдналася до партизанів, частина була направлено за лінію фронту [18, арк.45; 22, арк.33].

Як наслідок, вже до середини лютого 1943 р. завдання, поставлені перед партизанами в ході рейду в південні райони Сумської області, були виконані - на тривалий час вдалося вивести з ладу ділянки залізниць Суми-Готня, Суми-Харків та знищити низку тилових об'єктів ворога. За період з 1 до 10 лютого було знищено близько 700 німецьких солдатів і офіцерів; підірвано 2 залізничних мости, 1 військовий ешелон; знищено 1 бронемашину, 11 автомашин, 4 ручних кулеметів, 1 міномет, 6 пістолетів, 232 гвинтівки, до 4 тис. патронів; вирізано до 3 тис. метрів лінії зв'язку; захоплено 34 стройових коней, 72 воза з кіньми, 40 кг толу, штабну аптеку, документи; роздано населенню до 500 центнерів зерна [24, арк.3зв-4]. Крім того, в ході рейду до з'єднання постійно вливалися місцеві жителі. Наприклад, лише з 1 до 6 лютого *“Червоний”* загін поповнився на 15 чоловік, загін ім. С.М.Кірова - на 29 чоловік [23, арк.10, 61]. Загін *“Смерть фашизму”* за 12 днів руху зріс із 150 до 200 чоловік [25, арк.5].

Отримавши повідомлення про результати рейду по Сумській області та розуміючи необхідність активізації діяльності партизанів у степових районах, керівництвом ЦК КП(б)У та УШПР було прийнято рішення про продовження руху з'єднання в південні області України. При цьому наголошувалося на його *“особливому політичному значенні”* та необхідності *“провести його обов'язково”* [17, арк.6]. 15 лютого 1943 р. УШПР дав вказівку М.І.Наумову виділити для самостійних операцій загони ім. Г.І.Котовського та Кіровоградський (всього 685 партизанів), а з рештою сил (станом на 18 лютого нараховувалося 1 385 чоловік) переправитися через Дніпро в районі Чигирин-Сміла для подальших дій на Правобережній Україні [19, арк.31]. За Дніпром вони мали об'єднатися для спільних дій із кіровоградськими партизанами під командуванням М.М.Скирди та І.Д.Діброви. Як наслідок, уже 18 лютого загін під командуванням М.Й.Воронцова відірвався від з'єднання і залишився у с.Моцанка. М.О.Семенчук вирішив не відставати від основних сил з'єднання, а тому його загін продовжував рухатися слідом [22, арк.15].

Необхідно зазначити, що умови руху з'єднання були дуже складними. Як повідомляв М.І.Наумов у радіограмі в УШПР від 20 лютого 1943 р., сніг зійшов, спостерігалася велика відлига, дощ; дороги на Полтавщині розмокли, річки наводнювалися [22, арк.16]. З'єднання рухалося на санях (обоз нараховував понад 200 саней) по голій землі, запряжених парою коней.

В ніч на 20 лютого 1943 р. партизани прорвалися через шосе Полтава-Зеньків, на якому спостерігався активний рух німецьких автобронемашин; 21 лютого - перейшли шосе Хорол-Полтава; в ніч на 22 лютого - шлях Полтава-Київ, а в ніч з 25 на 26 лютого по льоду форсували річку Дніпро біля с.Воронівка, вийшовши в район Чигирин [19, арк.121-123; 22, арк.17, 26]. Тут, згідно з вказівками УШПР, з'єднання намагалося встановити зв'язок із місцевими партизанськими загонами під командуванням М.М.Скирти та І.Д.Діброви й протягом 10 днів очікувало літаків з вантажем із радянського тилу, проте, так і не дочекавшись їх, рушило далі на захід.

Затримка з'єднання в районі Чигирин надала німцям можливість сконцентрувати сили та блокувати з'єднання (було підтягнуто до тисячі солдатів та офіцерів, танки, бронемашини, артилерія). Надалі партизани змушені були витримувати важкі бої з переважаючими силами ворога, який постійно їх переслідував. Німці фактично щодня нав'язували бої партизанам. Так, 26 лютого в с.Воронівка з райцентру Ново-Георгіївськ на двох машинах прибули комендант з 10 німцями та 40 жандармами для знищення партизанів. Однак, в ході короткотривалого бою їх було оточено, знищено 25 солдатів та офіцерів, обидві автомашини, був захоплений у полон комендант; взято трофеї - 15 гвинтівок, 500 патронів, 2 пістолети, бінокль [22, арк.29]. У той же час, через відсутність достатньої кількості боєприпасів, партизани не могли приступити до активних дій та продовжувати рух на захід.

6 березня М.І.Наумов, не дочекавшись літаків із вантажем, прийняв рішення рухатися далі, кинути вози, взяти з собою мінімальну кількість саней для поранених, щоб безшумно перейти небезпечні місця на залізниці Сміла-Знаменка, Сміла-Ново-Українка [22, арк.37-37зв]. 11 березня в с.Шляхова Кіровоградської області партизани витримали бій з переважаючими силами ворога (до 40 автомашин з піхотою, 8 танків та 8 бронемашин). В ході бою було вбито та поранено понад 200 ворожих солдатів та офіцерів, підбито танк. Великі втрати були й серед партизанів: 40 чоловік убитими та 20 пораненими; загинув і комісар партизанського загону ім. С.М.Кірова І.Д.Решетняк. Було втрачено майже 200 коней, що негативно вплинуло на мобільність кавалерійського з'єднання [19, арк.42-43; 27, арк.12].

Після виходу з бою з'єднання 13 березня зайняло с.Грузьке, а 14 березня - Станіславчик Одеської області, де було вирішено очікувати літаки з радянського тилу з картами, боєприпасами та озброєнням. Однак утриматися їм не вдалося - знову повторилися атаки ворожої мотопіхоти та танків, кільце навколо з'єднання поступово звужувалося, його штаб опинився в оточенні, що завадило належним чином організувати взаємодію загонів. Партизани під тиском переважаючих сил ворога відступили в Голованівський ліс, де були блоковані ворожими частинами, які розпочали бомбардування лісового масиву з повітря, а також обстріл його важкою артилерією. В ході чотиригодинного бою партизани зазнали величезних втрат: 38 чоловік убитими; були важко поранені комісар з'єднання І.Є.Анисименко, командир загону ім. М.С.Хрущова А.І.Інчин, командир загону ім. С.М.Кірова А.І.Щебетун. Багато партизанів пропало безвісти, серед них і командир загону *"Смерть фашизму"* В.П.Кочемазов. Від з'єднання відірвався партизанський загін *"Червоний"* з радіостанцією штабу з'єднання, близько 60 партизанів із загону *"Смерть фашизму"*. В складі з'єднання залишилися частини загонів *"Смерть фашизму"* (140 чоловік), ім. М.С.Хрущова (60 чоловік), ім. С.М.Кірова (45 чоловік) - всього 245 чоловік, з яких 40 було поранено [19, арк.44-49, 112-114; 21, арк.63, 65зв, 93зв; 23, арк.91; 26, арк.148]. Як наслідок, гостро відчувався брак командного складу, розпорошеність партизанів, відсутність боєприпасів, озброєння, радіозв'язку з УШПР.

На нараді командування ввечері 14 березня 1943 р. було вирішено переформувати загони у дві роти і взвод кінної розвідки та здійснити прорив на північ для виходу в район м.Овруч Житомирської області, де передбачалося зустрітись із з'єднаннями С.А.Ковпака та

О.М.Сабурова і через них встановити зв'язок з УШПР. Надалі з'єднанню доводилося постійно прориватися з оточення і відходити на північ в район Полісся. Весь особовий склад пересувався верхи на конях, а поранені на возах.

15 березня 1943 р., прорвавши вороже оточення, партизани рушили на північ Правобережної України, здійснюючи раптові атаки на невеличкі ворожі гарнізони та пости поліції, поповнюючи за рахунок трофеїв свій бойовий арсенал. 25 березня в районі Яблунівки вони відбили атаку карального загону, який прибув із Білої Церкви, а потім несподіваним ударом захопили містечко Городище. 26 березня залишки з'єднання перетнули залізницю Козятин-Фастів та Житомир-Фастів і вийшли в район на схід від Корнина Житомирської області. В ніч з 28 на 29 березня вони перетнули шосе Житомир-Київ на відстані 6 км на захід від Коростишева (Житомирщина). 30 березня 1943 р. з'єднання було атаковане майже 2 тис. ворожих солдатів та офіцерів біля с.Кодри. 31 березня партизани форсували р.Тетерів в районі Біла Криниця-Вишневиці, а 5 квітня, відбиваючись від наступаючого ворога, зайняли с.Молочки, а потім - с.Старий Радин Поліської області, де зустрілися з партизанами під командуванням С.А.Ковпака [8, с.65; 19, арк.115-120; 21, арк.64зв-65зв]. Як повідомляв М.І.Наумов у донесенні Т.А.Строкачу від 5 квітня 1943 р., з'єднання вийшло з рейду у складі 200 партизанів на конях, які мали на озброєнні 3 радянських та 4 німецьких кулемети, 20 автоматів, а решта - гвинтівки, здебільшого німецькі [21, арк.66]. Щоправда, пізніше, у звіті про Степовий рейд командування з'єднання повідомляло, що із рейду вийшло 253 партизани: загін "Смерть фашизму" у кількості 105 чоловік, ім. М.С.Хрущова - 58 чол., ім. С.М.Кірова - 45 чол., "Червоний" - 45 чол. [19, арк.63].

Під час рейду загони з'єднання пройшли 2 396 км по території 84 районів Орловської, Курської, Сумської, Полтавської, Кіровоградської, Одеської, Вінницької, Київської, Житомирської та Поліської областей РРФСР, УРСР та БРСР; форсували 18 річок (Сейм, Псел, Хорол, Дніпро, Рось, Тетерів, Прип'ять та ін.); перетнули 15 залізничних, 33 шосейні дороги; провели 47 боїв та зіткнень з ворогом, зайняли 10 райцентрів, міст і містечок (м.Глушков, м.Краснопілля, міст.Мезенівка, міст.Угроїди, міст.Великий Істороп, міст.Малий Істороп, м.Грунь, міст.Велика Андрусівка, міст.Городище, міст.Комарин, міст.Ворожба); пройшли через 1 156 населених пунктів тощо. В ході рейду партизанами було поширено 137 747 примірників листівок, газет, журналів, літератури, плакатів. Протягом рейду з'єднання виросло до 1 204 чоловік. В той же час, втрати партизанів становили 114 чоловік убитими, 85 - пропалими безвісти та 77 - пораненими [19, арк.64-70, 131].

Слід зазначити, що результати Степового рейду могли бути набагато кращими. Перш ніж спробувати розібратися з причинами такого ходу рейду необхідно наголосити, що перший його етап по території Сумщини був детально спланованим та успішним, тоді як другий етап в степовій області України - фактично спонтанним, викликаним вдалим просуванням партизанів по південних районах Сумської області. Ставлячи перед з'єднанням завдання продовжувати рейд в південно-західному напрямку, керівництво ЦК КП(б)У та УШПР перебільшило його бойові та свої організаційні можливості. УШПР не зміг організувати взаємодію з'єднання з місцевими партизанськими загонами Кіровоградщини, не вирішив проблеми забезпечення його боєприпасами, озброєнням, іншими матеріалами, необхідними для ведення боротьби. Це значно обмежило боєздатність партизанів у ході рейду й не дало очікуваного результату. Як згадував у травні 1946 р. М.І.Наумов: *"Спочатку я хотів вийти у Молдавію, а потім у Прикарпаття, а потім, може, і в Закарпатську Україну. Але цей рейд у мене був зірваний, і я втратив зв'язок з Великою землею. Без цього зв'язку не було сенсу мені туди йти і пропадати. Я різко повернув від Голованівська на північний захід, потім - на північ і пішов шукати зв'язку з Москвою, у надії знайти з'єднання Ковпака, Сабурова та інших"* [28, арк.118].

Слід зазначити, що фактично з перших днів другого етапу рейду з'єднання зіштовхнулося з низкою проблем. По-перше, суттєво зменшилася кількість партизанів через відокремлення загонів ім. Г.І.Котовського та Кіровоградського, а також розпорошення окремих груп партизанів. Як повідомлялося в радіограмі УШПР від 21 лютого 1943 р., ще в ході просування по Полтавській області відстали Кіровоградський загін у складі 200 чоловік, загін "За Батьківщину" у складі

130 чоловік, група з 40 чоловік на чолі з В.П.Кочемазовим, група в 3 чоловіки на чолі з В.М.Козловим. А тому, на правий берег Дніпра з'єднання перебравлося в неповному складі. Так, станом на 24 лютого 1943 р. під командуванням М.І.Наумова перебувало 4 партизанських загони чисельністю 653 чоловіка: загін *“Смерть фашизму”* нараховував 300 чоловік, *“Червоний”* загін мав 130 чоловік, загін ім. М.С.Хрущова налічував 123 чоловіка, загін ім. С.М.Кірова - 100 чоловік [22, арк.19, 23-23зв].

По-друге, ще в Сумській області у з'єднанні відчувався брак боєприпасів, а з прибуттям у Чигиринський район вони були фактично вичерпані. Так, напередодні форсування Дніпра партизани мали на озброєнні: загін *“Смерть фашизму”* - 12 кулеметів, 1 батальйонний та 4 ротних міномети, 1 ПТР, 49 автоматів, решта гвинтівки; *“Червоний”* загін - 3 кулемети, 1 ротний міномет, 31 автомат, решта гвинтівки; загін ім. М.С.Хрущова - 1 кулемет, 1 ротний міномет, 20 автоматів, решта гвинтівки; загін ім. С.М.Кірова - 10 автоматів та 50 гвинтівок [22, арк.23]. Обіцянки ж УШПР забезпечити з'єднання боєприпасами в ході рейду не були виконані.

По-третє, не було в наявності топографічних карт південних областей України, куди рухалося з'єднання. Такі карти були в загоні М.О.Семенчука, який в ході рейду від'єднався. Вирішити ситуацію могла б зустріч із кіровоградськими загонами М.М.Скирти та І.Д.Діброви або ж отримання карт з тилу. Так, ще 25 лютого М.І.Наумов повідомляв Т.А.Строкачу про відсутність жодних карт і просив, на жаль безуспішно, терміново їх поставити [22, арк.24]. А у звіті про хід рейду він зазначав, що *“при наявності необхідних карт маршрут з'єднання був би зовсім іншим, більш вдалим, а дії з'єднання більш ефективними”* [19, арк.36].

По-четверте, всі спроби встановити зв'язок із місцевими партизанськими загонами під командуванням М.М.Скирти та І.Д.Діброви, згідно з вказівками УШПР, були невдалими. Пізніше М.І.Наумов звітував з цього приводу: *“...Мною висилалась агентурна розвідка ... з метою знайти та зв'язатися з загонами Скирти та Діброви, було з'ясовано, що ніяких партизанських загонів, ні великих, ні малих, в Чигиринському та Знаменському районах немає”* [19, арк.39].

По-п'яте, 10-денне очікування літаків з вантажем з Великої землі виявилось безуспішним. Слід зазначити, що відразу ж після перебазування на правий берег Дніпра 26 лютого М.І.Наумов повідомляв УШПР, що в районі їхньої дислокації ворожих укріплень немає, ґрунт твердий, застиглий і можна саджати всі види літаків [19, арк.26]. Партизани постійно зверталися з проханням направити їм літаки з боєприпасами та озброєнням, топографічними картами південних областей України, медикаментами тощо. Необхідно також було перед виходом у рейд переправити в тил поранених бійців, яких на 1 березня нараховувалося 23 особи [22, арк.30]. Однак партизани, так і не дочекавшись літаків з вантажем, згаявши час та зосередивши навколо себе ворожі сили, змушені були рушити далі на захід.

Сам же М.І.Наумов, підбиваючи підсумки рейду в південні області України, називав основними причинами невдалого його перебігу: участь у рейді в основному молодих партизанів, які не мали бойового досвіду боротьби в тилу ворога; формування окремих загонів (*“Червоний”* та *“За Батьківщину”*) здебільшого місцевим населенням фактично безпосередньо напередодні виходу в рейд у листопаді-грудні 1942 р.; відсутність єдиного бачення у керівництва Сумського підпільного обкому партії та Штабу партизанського руху Сумської області щодо виходу в південні регіони України; виведення з підпорядкування з'єднання двох потужних партизанських загонів напередодні виступу в південні області; незабезпечення боєприпасами та іншими матеріалами з Великої землі; відсутність чіткої взаємодії загонів та низький авторитет командного складу з'єднання тощо [19, арк.70-77]. А у своїй пояснювальній записці про результати Степового рейду від 5 квітня 1943 р., адресованій Т.А.Строкачу, він називав причини, які призвели до відхилення з'єднання від наміченого південного напрямку руху: втрата зв'язку з УШПР; відсутність боєприпасів та мала кількість автоматичної зброї; значна перевага особового складу, викликана надзвичайно складною оперативною обстановкою в південних областях України [21, арк.61-66зв].

Пізніше за результатами Степового рейду М.І.Наумов розробив практичні рекомендації щодо організації ведення партизанської боротьби в південних регіонах. Ці рекомендації у формі доповідної записки під назвою *“Деякі висновки з досвіду діяльності великих партизанських загонів 1942-1943 рр. в степових областях України”* були направлені першому секретареві ЦК КП(б)У М.С.Хрущову 10 червня 1943 р. [13, арк.2-11]. В них, з урахуванням вже набутого досвіду, йдеться про особливості формування партизанських загонів. Однією з важливих умов для їхньої діяльності в тилу ворога, на думку М.І.Наумова, є наявність *“сприятливого ґрунту”*. Значну увагу він приділив питанню використання в партизанській війні авіації, дав детальну характеристику тактиці партизанських загонів у різні пори року тощо.

Таким чином, Степовий рейд з'єднання Українських кавалерійських партизанських загонів під командуванням М.І.Наумова, став першим випробуванням спеціально створеного з цією метою партизанського формування. Він довів можливість бойової діяльності у степових районах мобільних і рухливих партизанських загонів, сприяв розширенню оперативних дій партизанів та втягненню у збройну боротьбу проти окупантів населення південних областей України. Разом з тим, неналежна підготовка особового складу партизанів, невирішення питань забезпечення їх автоматичною зброєю та засобами зв'язку з центром, неврахування особливостей регіону, де мало діяти з'єднання - все це позначилося на ефективності рейду. Фактично було сплановано лише рейд по Сумській області. Другий його етап на південь України був спонтанним, непередбачуваним, покладався на командування з'єднання й не мав ніякої дієвої підтримки з центру. А тому він був невдалим, поставлені завдання були виконані лише частково, а понесені партизанами величезні втрати особового складу могли б бути набагато меншими за умови відповідного рівня його організації.

1. Гогун А. Сталинские коммандос. Украинские партизанские формирования, 1941-1944 / А.Гогун. - М., 2012. - 526 с.

2. Кентій А.В., Лозицький В.С. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941-1944) / А.В.Кентій, В.С.Лозицький. - К., 2005. - 408 с.

3. Кентій А., Лозицький В. Радянські партизани 1941-1944: світло й тіні / А.Кентій, В.Лозицький. - К., 2010. - 80 с.

4. Курас И.Ф., Кентий А.В. Штаб непокоренных (Украинский штаб партизанского движения в годы Великой Отечественной войны) / И.Ф.Курас, А.В.Кентий. - К., 1988. - 330 с.

5. Мельник Я.И. 554 дня партизанской войны: дневник, документы / Я.И.Мельник. - М., 2006. - 240 с.

6. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941-1944. В 2-х кн. - Книга вторая: Партизанская борьба. - К., 1985. - 431 с.

7. Пятницький В.И., Старинов И.Г. Разведшкола №005. История партизанского движения / В.И.Пятницький, И.Г.Старинов. - М., 2005. - 304 с.

8. Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941-1945 рр.): Наук.-довід. вид. / Авт.-упоряд.: О.В.Бажан, А.В.Кентій, В.С.Лозицький та ін. - К., 2001. - 319 с.

9. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України), ф.1, оп.19, спр.2, 141 арк.

10. ЦДАГО України, ф.1, оп.22, спр.2, 202 арк.

11. ЦДАГО України, ф.1, оп.22, спр.29, 86 арк.

12. ЦДАГО України, ф.1, оп.22, спр.31, 31 арк.

13. ЦДАГО України, ф.1, оп.22, спр.54, 11 арк.

14. ЦДАГО України, ф.62, оп.1, спр.15, 134 арк.

15. ЦДАГО України, ф.62, оп.1, спр.23, 159 арк.

16. ЦДАГО України, ф.62, оп.1, спр.40, 231 арк.

17. ЦДАГО України, ф.62, оп.1, спр.1276, 258 арк.

18. ЦДАГО України, ф.62, оп.1, спр.1325, 263 арк.

19. ЦДАГО України, ф.66, оп.1, спр.1, 159 арк.

20. ЦДАГО України, ф.66, оп.1, спр.11, 253 арк.

21. ЦДАГО України, ф.66, оп.1, спр.13, 88 арк.

22. ЦДАГО України, ф.66, оп.1, спр.14, 97 арк.

23. ЦДАГО України, ф.66, оп.1, спр.18, 147 арк.

24. ЦДАГО України, ф.66, оп.1, спр.21, 87 арк.

25. ЦДАГО України, ф.66, оп.1, спр.23, 86 арк.

26. ЦДАГО України, ф.66, оп.1, спр.30, 229 арк.

27. ЦДАГО України, ф.66, оп.1, спр.33, 237 арк.
28. ЦДАГО України, ф.166, оп.2, спр.256, 213 арк.
29. ЦДАГО України, ф.166, оп.2, спр.379, 85 арк.

References

1. Gogun A. Stalinskie kommandos. Ukrainskie partizanskie formirovaniya, 1941-1944 / A.Gogun. – М., 2012. – 526 s.
2. Kentij A.V., Lozy'cz'ky'j V.S. Vijnа bez poshhady' i my'loserdya: Party'zans'ky'j front u ty'lu vermaxtu v Ukrayini (1941-1944) / A.V.Kentij, V.S.Lozy'cz'ky'j. – К., 2005. – 408 s.
3. Kentij A., Lozy'cz'ky'j V. Radyans'ki party'zany' 1941-1944: svitlo j tini / A.Kentij, V.Lozy'cz'ky'j. – К., 2010. – 80 s.
4. Kuras I.F., Kentij A.V. Shtab nepokorennykh (Ukrainskiy shtab partizanskogo dvizheniya v gody Velikoy Otechestvennoy voyny) / I.F.Kuras, A.V.Kentij. – К., 1988 – 330 s.
5. Mel'nik Ya.I. 554 dnya partizanskoy voyny: dnevnik, dokumenty / Ya.I.Mel'nik. – М., 2006. – 240 s.
6. Narodnaya voyna v tylu fashistskikh okkupantov na Ukraine. 1941-1944. V 2-kh kn. – Kniga vtoraya: Partizanskaya bor'ba. – К., 1985. – 431 s.
7. Pyatnitskiy V.I., Starinov I.G. Razvedshkola №005. Istoriya partizanskogo dvizheniya / V.I.Pyatnitskiy, I.G.Starinov. – М., 2005. – 304 s.
8. Ukrayina party'zans'ka. Party'zans'ki formuvannya ta organy' kerivny'cztva ny'my' (1941-1945 rr.): Nauk.-dovid. vy'd. / Avt.-uporyad.: O.V.Bazhan, A.V.Kentij, V.S.Lozy'cz'ky'j ta in. – К., 2001. – 319 s.
9. Central'ny'j derzhavny'j arxiv gromads'ky'x ob'yednan' Ukrayiny' (dali - CzDAGO Ukrayiny'), f.1, op.19, spr.2, 141 ark.
10. CzDAGO Ukrayiny', f.1, op.22, spr.2, 202 ark.
11. CzDAGO Ukrayiny', f.1, op.22, spr.29, 86 ark.
12. CzDAGO Ukrayiny', f.1, op.22, spr.31, 31 ark.
13. CzDAGO Ukrayiny', f.1, op.22, spr.54, 11 ark.
14. CzDAGO Ukrayiny', f.62, op.1, spr.15, 134 ark.
15. CzDAGO Ukrayiny', f.62, op.1, spr.23, 159 ark.
16. CzDAGO Ukrayiny', f.62, op.1, spr.40, 231 ark.
17. CzDAGO Ukrayiny', f.62, op.1, spr.1276, 258 ark.
18. CzDAGO Ukrayiny', f.62, op.1, spr.1325, 263 ark.
19. CzDAGO Ukrayiny', f.66, op.1, spr.1, 159 ark.
20. CzDAGO Ukrayiny', f.66, op.1, spr.11, 253 ark.
21. CzDAGO Ukrayiny', f.66, op.1, spr.13, 88 ark.
22. CzDAGO Ukrayiny', f.66, op.1, spr.14, 97 ark.
23. CzDAGO Ukrayiny', f.66, op.1, spr.18, 147 ark.
24. CzDAGO Ukrayiny', f.66, op.1, spr.21, 87 ark.
25. CzDAGO Ukrayiny', f.66, op.1, spr.23, 86 ark.
26. CzDAGO Ukrayiny', f.66, op.1, spr.30, 229 ark.
27. CzDAGO Ukrayiny', f.66, op.1, spr.33, 237 ark.
28. CzDAGO Ukrayiny', f.166, op.2, spr.256, 213 ark.
29. CzDAGO Ukrayiny', f.166, op.2, spr.379, 85 ark.

Отримано 29.03.2014

РЕЦЕНЗІЇ. БІБЛІОГРАФІЯ**МАКСИМОВ К.Н.**

Калмыцкий институт гуманитарных исследований Российской академии наук,
доктор исторических наук, профессор (Россия)

С.А.Кропачев, Е.Ф.Кринко. Потери населения СССР в 1937-1945 гг.: масштабы и формы. Отечественная историография. - М.: РОССПЭН, 2012. - 350 с.

MAKSIMOV K.N.

Kalmyk Institute of Humanities Research of Russian Academy of Sciences,
Dr. (History), Professor (Russia)

S.A.Kropachev, E.F.Krinko. Population losses of 1937-1945 in the USSR: scale and forms. Domestic historiography. - M.: ROSSPEN, 2012. - 350 p.

МАКСИМОВ К.М.

Калмицький інститут гуманітарних досліджень Російської академії наук,
доктор історичних наук, професор (Росія)

С.А.Кропачов, Є.Ф.Кринко. Втрати населення СРСР у 1937-1945 рр.: масштаби та форми. Вітчизняна історіографія. - М.: РОССПЕН, 2012. - 350 с.

Новая книга известных российских историков С.А.Кропачева и Е.Ф.Кринко посвящена советской и современной российской историографии масштабов и форм репрессий и потерь населения СССР в 1937-1945 гг. В ней анализируется историография одного из самых сложных и противоречивых периодов в истории России, вызывающих в последние годы широкий профессиональный и общественный интерес, и вследствие этого появившихся немало публикаций. Авторы монографии, построив её проблемно-хронологически, акцентируют внимание на вопросы массовых репрессий и Великой Отечественной войны, вызывающие острую полемику у исследователей, особенно потери и их демографические последствия для советского общества.

Анализ отечественной и зарубежной литературы по истории советской эпохи, сталинизма привел авторов к убеждению в необходимости раскрытия методологических проблем и научно-организационных форм изучения демографических потерь в рассматриваемый период. В связи с этим они выделяют конкретно-исторический подход, основанный на традиционном источниковедческом анализе комплекса документов. При этом авторы совершенно справедливо отмечают, что при исследовании вопросов о потерях важен компаративный анализ различных по происхождению и содержанию источников. Особенно это касается источников, характеризующих потери личного состава действующей армии в годы Великой Отечественной войны.

Для получения более объективных сведений о действительных масштабах людских потерь СССР в годы репрессий и Великой Отечественной войны в монографии использован историко-демографический подход, или иначе - метод демографического баланса, где главными источниками информации о демографических процессах являются статистические сведения, извлеченные из материалов переписи населения. Однако и этот вид источника требует всестороннего источниковедческого анализа, особенно при изучении вопросов его происхождения. В книге достаточно убедительно и научно-обоснованно проиллюстрировано на примере переписей населения СССР в 1937, 1939 годах.

Проведя анализ существующей методологии исследований форм и масштабов “*большого террора*”, вообще репрессий, в монографии сделан убедительный вывод о том, что она нуждается в обновлении и совершенствовании, особенно при использовании источников статистического характера.

Ценность рецензируемой работы состоит в том, что в ней обстоятельно рассмотрены вопросы терминологии, дефиниции комплекса терминов, выработан соответствующий

понятийный аппарат, способствующий глубокому исследованию демографических потерь в эпоху сталинизма. В работе раскрываются основные понятия при изучении темы политических репрессий, как “*террор*”, “*репрессии*” и их виды. Авторы обоснованно подчеркивают о том, что критерием для проведения субъектом террора выступает идеологическое обоснование и в том числе по этническому признаку. Здесь, видимо, необходимо добавить, что мотивы террора могут быть зависимы от времени, обстоятельств, цели правящего режима.

Уделено немалое внимание в книге понятию “*репрессия*” и его дефиниции. Авторы, соглашаясь с определением, данным в Законе РСФСР “*О реабилитации жертв политических репрессий*” (18 октября 1991 г.), акцентировали внимание на главных видах репрессий, имевших прямые демографические последствия (массовое применение смертной казни; лишение свободы и заключения в учреждения пенитенциарной системы государства; массовые депортации). При этом они выделили “*большой террор*”, локализовав его хронологическими рамками 1937-1938 гг. Если анализировать по краям, областям, республикам, по моему мнению, “*большой террор*” стартует уже в 1934 г. и во второй половине 1938 г. наблюдается заметный спад.

В книге правомерно анализируются в существующей историографии формы наказаний в советском государстве, в том числе и депортация, в интерпретации понятия которой сложились два подхода - в официальных документах и в литературе. Совершенно правильно отмечается, что в советских официальных документах отсутствует единая трактовка ее понятия. В современном законодательстве депортация характеризуется как принудительное перемещение лица за пределы государства. А в историографии термин “*депортация*” понимается как одна из форм политических репрессий, применяемая в виде принудительного перемещения групп людей, народов по этническому признаку в пределах данного государства. Из всех проанализированных работ они выделили понятие “*депортация*”, предложенное П.М.Поляном, который указал на наличие: вне судебного характера, тотальной направленности, цели “*изъять*” [так в документах органов, осуществлявших депортации. - К.М.] людей из исконных мест обитания и переместить их в новую, непривычную, рискованную для выживания среду. Мне представляется, необходимым добавить: принудительное перемещение групп людей, этносов, лишив их гражданских прав, превратив в неполноценных людей советского общества, заключив под гласный и негласный надзор, установив в местах спецпоселения особый режим с целью принуждения к труду, не создавая им необходимые социально-бытовые условия.

Говоря о депортации народов как о геноциде, авторы указывают на имеющиеся неоднозначные мнения в литературе по данному вопросу. Действительно, в официальных документах, зафиксировавших организацию и проведение депортации народов в Советском Союзе, не запечатлены явные указания властей на осуществление геноцида по отношению к депортируемым народам. Но по последствиям депортация фактически все же представляла геноцид, за исключением лишь по отношению к отдельным народам, переселенным в места с благоприятными природно-климатическими условиями.

В монографии в отличие от других вопросов незначительное внимание уделено проблеме реабилитации репрессированных народов. Советское государство после смерти Сталина начало поэтапное освобождение из-под административного надзора необоснованно репрессированных народов: амнистирование и восстановление в гражданских правах и при этом не всего народа, а отдельных его групп по категориям. Процесс реабилитации жертв политических репрессий, как известно, начался в соответствии с решениями XX съезда КПСС, с восстановления упраздненных национально-государственных образований депортированных народов по этническому признаку. В первую очередь проводилась политическая реабилитация, и почти одновременно экономическая, материальная реабилитация, постепенно - социальная и культурная. Правильно отмечается, что начатый процесс реабилитации в период “*хрущевской оттепели*” прервался с поспудной реанимацией культа личности Сталина, возобновился с распадом СССР и образованием суверенной Российской Федерации.

Одним из достоинств рецензируемой книги является то, что в ней вопросы развития институционализации исследований проблем определения масштабов и форм потерь советского

населения в годы репрессий и Великой Отечественной войны внимательно проанализированы и освещены. Прослежены пути становления нового научного направления - исторической демографии, научных, военных, официальных, общественных структур, занимавшихся и продолжающих изучение демографической ситуации в стране. Развитие этого научного направления зависело от проводимой идеологии правящим режимом, от степени его заинтересованности в появлении объективных исследований о людских потерях в указанных событиях 1937-1945 годов.

Кардинальные изменения в разработке, как авторы отмечают, произошли в годы *“перестройки”* с образованием Комиссии по реабилитации жертв политических репрессий, в Отделении истории АН СССР Комиссии по установлению истинных потерь населения СССР под руководством академика Ю.А.Полякова, учреждением Всесоюзного добровольного историко-просветительского общества *“Мемориал”* (ныне - Российское), Координационного центра Министерства обороны Российской Федерации по увековечиванию памяти защитников Родины и ряда различных общественных организаций. Все это способствовало обогащению историографии о масштабах и формах репрессий и потерь советского населения в 1937-1945 гг. Следует отметить, что это научное направление ныне значительно активизировалось с созданием Российского исторического общества во главе с С.Е.Нарышкиным, председателем Государственной думы Федерального Собрания Российской Федерации.

Значительное внимание оправданно уделено современным формам представления исторических знаний, периодизации историографии Великой Отечественной войны, которая до последнего времени не была лишена общественно-политической конъюнктуры. Особенность данного труда состоит в том, что авторы предложили свою периодизацию историографии потерь советского населения в 1937-1945 гг., выделив в нем два основных этапа - советский (1930-1980-е годы) и современный (постсоветский) с конца 1980-х годов, которые в свою очередь распределены по периодам. При этом они, проанализировав развитие историографии исследуемой проблемы сквозь призму совокупности внутренних и внешних факторов, удачно определили их критерии. Совершенно справедливо отмечается, что оценки историков советского периода в определенной степени менялись, их исследования находились под идеологическим контролем, важнейшие источники им были не доступны. В постсоветской историографии наблюдается отход от догматизированных положений, расширение источниковой базы исследований, новые концептуальные подходы.

Вторая глава монографии посвящена анализу историографии о масштабах и формах политических репрессий в 1937-1945 гг. Авторы начинают этот раздел с утверждения о том, что первыми историками политических репрессий были непосредственно их осуществители - И.Сталин, В.Молотов, Н.Ежов и другие руководители советского государства. Не отрицая их роль в создании истории, я все же их не отнес бы к категории *“историков”*, а их труды к исследованиям. По моему мнению, прежде всего, они являлись создателями, творцами источниковой базы истории репрессий. Это ясно заметно при изучении вопросов происхождения исторических источников по данной проблеме. Идеи, цели, идеологическое, политическое обоснование репрессий полностью исходили от них, также они выступали и авторами многих документов, особенно директивного характера органов партийной и государственной власти. Озвученные факты, сведения в их докладах, выступлениях ими не готовились, они являлись продуктами деятельности сотрудников соответствующих служб. Поэтому эти материалы исследователи всегда рассматривали и использовали как источники, в том числе и докладные более позднего времени (на имя Н.С.Хрущева). Тем паче авторы книги относят информации бывших политзаключенных (носителей знаний о масштабах репрессий) к источникам.

Историография темы массовых политических репрессий практически начинает получать свое развитие в период *“оттепели”*, но в связи с попыткой реабилитации И.Сталина эта проблема оказалась свернутой. А за рубежом, наоборот, в кругах эмигрантов заметно активизировались исследования по вопросам репрессий в СССР. Но в их трудах имеются

существенные расхождения в оценках, суждениях о репрессиях в СССР, количестве пострадавших, погибших в результате террора.

Тема сталинских репрессий прочно вошла в эпоху *“перестройки”*, в условиях политики *“гласности”*. Официально, можно сказать, был дан старт новому периоду в осмыслении этой проблемы в 1987 г. М.С.Горбачевым. Стали появляться не только публицистические, научные труды, но и произведения художественной литературы. Однако и в них в виду недостаточности источниковой основы имелись серьезные расхождения в оценке сведений о масштабах политических репрессий.

В книге утверждается, что следующая тенденция в исследовании сталинских репрессий и их последствий связана с открытием доступа к ранее засекреченным документам фондов некоторых архивов. Первым использовавшим источники подобного рода, по мнению авторов, является известный историк Д.А.Волкогонов. С этого времени численность о потерях в годы сталинских репрессий вызвала острую дискуссию, которую обстоятельно проанализировали авторы рецензируемого труда.

Авторы монографии пристальное внимание уделили феномену *“большого террора”* и его масштабам, осмысление которого сыграло важнейшую роль в становлении современной историографии сталинизма. Конкретная задача на уничтожение *“врагов народа”* была сформулирована решением пленума ЦК ВКП(б) 3 марта 1937 г., в развитие которого был принят ряд постановлений Политбюро ЦК ВКП(б), приказов НКВД СССР, установивших контингентов и количество по репрессированию, в том числе и по национальным республикам. В книге достаточно глубоко проанализирована историография *“большого террора”*, в которой показаны участие в его инициировании и реализации И.Сталина, Н.Ежова, А.Вышинского. В этой работе сделан совершенно обоснованный вывод о том, что массовые политические репрессии 1937-1938 годов имели для советского общества и государства серьезные негативные последствия. Произволу подверглись сотни тысяч ни в чем не повинных людей всех национальностей СССР.

Авторы отдельно выделили историографию истории ГУЛАГа (Главное управление исправительно-трудовых лагерей ОГПУ в 1930 г., с 1934 г. НКВД СССР) и спецпоселений, занимавшие ключевые звенья в пенитенциарной системе советского государства. В 1941 г. этому управлению подчинили все колонии НКВД и создали отдел трудовых и специальных поселений, который в 1944 г. был выделен в самостоятельную структуру. ГУЛАГ представлял довольно-таки разветвленную систему с 53 лагерями, имевшими многочисленные отделения и пункты, 425 колониями, более 2 тысячами спецкомендатур. Он распределял и перераспределял заключенных всех исправительно-трудовых лагерей. Интерес представляет в книге анализ историографии о спецпоселенцах и об их вкладе в развитие производительных сил северных и восточных регионов СССР. Изучение историографии показало, что система исправительно-трудовых лагерей и спецпоселений представляла мощный лагерно-промышленный комплекс, основанный на использовании принудительного труда и игравший значительную роль в жизни страны.

В рецензируемой монографии большое место занимает историография депортации народов СССР. Авторы правильно отмечают, что эта проблема в последние годы вызывает повышенный научный и общественный интерес. Объясняют проявление этого *“интереса”*, прежде всего, этнополитическими процессами, связывая с событиями военного времени. Но нам представляется, что активизация научного осмысления сложного, трагического периода в истории народов, переживших депортацию, связана с получением возможности на основе новых документальных источников, выявленных в рассекреченных фондах архивов, объективно осветить их историю военного периода. При этом, не оправдывая, снять необоснованные, ложно предъявленные им обвинения. Считаю, что именно эти факторы способствовали в национальных республиках активизации историков, развитию историографии депортации по этническому признаку.

В книге историография этнических депортаций проанализирована согласно предложенной авторами периодизации. Они совершенно справедливо указали, что отдельные исследователи отметили негативную роль эмигрантской публикации в судьбе самих репрессированных народов,

усиливая огульные обвинения этих этносов в антисоветских настроениях и действиях. Это находит подтверждение и в действиях калмыцкой эмиграции, нашедшей в годы войны приют у нацистов. Они активно выступали и пропагандировали нацизм, вели антисоветскую пропаганду от имени всего калмыцкого народа, не имея на это никаких полномочий, ни социальной опоры и организационной связи с советскими калмыками.

Авторы, выделяя новый этап в развитии историографии депортации, связывают его с общим изменением обстановки в стране в 1990-е годы, с возобновлением реабилитации жертв политических репрессий, с введением в научный оборот новых документальных материалов, на основе которых стало возможным правдиво освещать прошлое. В книге достаточно основательно проанализированы труды историков, раскрывающие причины депортаций. Выявив различные мнения, суждения, оценки по многим вопросам, авторы пришли к обоснованному выводу о необходимости продолжения исследования данной проблемы.

В рецензируемом труде имеется специальная глава, посвященная оценке демографических последствий Великой Отечественной войны. Это правомерно, поскольку народы СССР на алтарь Победы положили многомиллионные жизни. Изучение потерь в Великой Отечественной войне имеет значение не только научное, но и высокий нравственный и общественно-политический смысл. Авторы, рассмотрев историографию вопроса потерь, объективно отмечают, что исследования, осуществленные в советские годы, были подвержены идеологии, политической конъюнктуре в угоду правящему режиму, которому было выгодно приуменьшить потери в Великой Отечественной войне, скрыть от народа истинную численность убитых, раненых, пропавших без вести и попавших в плен.

Новые оценки масштабов потерь СССР в военное лихолетье стали появляться в период *“оттепели”*, но и они не были лишены политической конъюнктуры, преподнося различные цифры о потерях в войне - от 20 млн до 30 млн людей, а в зарубежной литературе диапазон разночтений в этом вопросе более внушителен - от 22 млн до 50-60 млн человек. Подлинные размеры наших тяжелых потерь скрывались длительное время от народа, вплоть до 1990-х годов. Впервые стали называться цифры прямых потерь - 26-27 млн. Имеющиеся публикации, исследования свидетельствуют, как отмечают авторы, политизация военной темы и сегодня затрудняет установить подлинную численность потерь советского населения в 1941-1945 годах.

В годы Великой Отечественной войны, как известно, Красная Армия понесла большие безвозвратные потери личного состава. Ни в зарубежных, ни в отечественных исследованиях до сих пор не имеется единого мнения о количестве людских потерь Советского Союза в минувшей войне. По подсчетам авторов новейшего справочного издания *“Книга потерь”*, безвозвратные потери списочного состава военнослужащих составили 8668400 человек, из них пропали без вести и попали в плен - 4559000. По данным Комиссии при Президенте Российской Федерации по реабилитации жертв политических репрессий, в плену оказались 4069600 солдат и офицеров Красной Армии. По сведениям немецкого историка К.Штрайта, общее число советских военнослужащих, оказавшихся в плену у немцев, составляло 5734528 человек. Профессор Рурского университета Б.Бонвеч указывает на две официальные цифры, свидетельствующие о количестве советских военнопленных в Германии - 5246 тыс. (по данным Главного командования сухопутных войск) и 5744 тыс. (по данным военной разведки). Он отмечает, что официальных данных по числу погибших в немецких лагерях не существует. В фашистских концлагерях, по данным К.Штрайта, погибли 57,8% советских военнопленных, или 3300 тыс., а, по мнению Б.Бонвеча, не совсем известна судьба 2800 тыс. Согласно подсчетам отечественных составителей новейшего справочного издания, 2500 тыс. советских военнопленных не дожили до освобождения. А всего, по неполным данным сводки №45 Уполномоченного СНК СССР по делам репатриации граждан СССР на 1 февраля 1946 г., количество выживших советских военнопленных в фашистских концлагерях составляло 2016480 человек [1-6].

При анализе данных о безвозвратных потерях в Великой Отечественной войне, на мой взгляд, следует иметь в виду сложившийся стереотип у граждан бывшего СССР со времен принятия сталинских приказов о военнопленных как о предателях, родные и близкие которых

до сих пор не могут преодолеть синдром страха за находившегося в плену. Помимо этого, следует учитывать и особенности отчетов командования воинских частей о потерях личного состава. Они, скрывая “худший показатель - плен”, увеличивали в безвозвратных потерях, как отмечается в историографии, “без вести пропавших”. Мне представляется, что говоря о потерях в Великой Отечественной войне и советских военнопленных, следовало бы обратить внимание на работы исследователей о судьбе пленных, репатриированных в Советский Союз.

Авторы монографии, проанализировав отечественную историографию Холокоста и проблемы определения численности его жертв, приходят к выводу о том, что она представляет одну из наиболее политизированных и идеологизированных проблем истории Великой Отечественной войны. Совершенно справедливо отмечается о выработке в историографии и в историческом сознании современного общества понимание того, что уничтожение евреев представляло собой составную часть общих нацистских планов преобразования мира и их реализации на оккупированной советской территории.

Рецензируемую монографию, несмотря на указанные выше замечания и пожелания, следует отнести к высоконаучному исследованию, и она представляет новый фундаментальный труд по историографии потерь населения советского общества в годы апогея политических репрессий и Великой Отечественной войны. Авторы, проанализировав доступную зарубежную литературу и значительный массив отечественной историографии по названной проблеме, выяснили, что в целом, советскими и современными российскими историками накоплен немалый опыт изучения масштаба и форм потерь и репрессий в СССР в 1937-1945 гг. Значение данного труда, помимо всего выше изложенного, в комплексном исследовании источниковой базы и историографии рассматриваемой проблемы.

1. Великая Отечественная война без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание / Г.Ф.Кривошеев и др. - М.: Вече, 2009. - С.50-51.

2. Штрайт К. “Они нам не товарищи ...”: Вермахт и советские военнопленные в 1941-1945 гг. / Пер. с нем. И.Дьяконова, предисл. и ред. И.Настенко / К.Штрайт. - М.: АНО “Русское историческое общество” - НП ИД “Русская панорама”, 2009. - С.8.

3. Бонвеч Б. Советские военнопленные между Сталиным и Гитлером / Б.Бонвеч // Война на уничтожение: Нацистская политика геноцида на территории Восточной Европы. Материалы международной научной конференции (Москва, 26-28 апреля 2010 года). - М., 2010. - С.121.

4. Государственный архив Российской Федерации (далее - ГАРФ), ф.Р-9526, оп.6, д.933, л.60.

5. ГАРФ, ф.Р-9526, оп.6, д.284, л.117.

6. ГАРФ, ф.Р-9526, оп.6, д.285, л.166.

References

1. Velikaja Otechestvennaja vojna bez grifa sekretnosti. Kniga poter'. Novejshee spravocnoe izdanie / G.F.Krivosheev i dr. - M.: Veche, 2009. - S.50-51.

2. Shtrajt K. “Oni nam ne tovarishhi ...”: Vermaht i sovetskie voennoplennye v 1941-1945 gg. / Per. s nem. I.D'jakonova, predisl. i red. I.Nastenko / K.Shtrajt. - M.: ANO “Russkoe istoricheskoe obshhestvo” - NP ID “Russkaja panorama”, 2009. - S.8.

3. Bonvech B. Sovetskie voennoplennye mezhdru Stalinym i Gitlerom / B.Bonvech // Vojna na unichtozhenie: Nacistskaja politika genocida na territorii Vostochnoj Evropy. Materialy mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii (Moskva, 26-28 aprelja 2010 goda). - M., 2010. - S.121.

4. Gosudarstvennyj arhiv Rossijskoj Federacii (dalee - GARF), f.R-9526, op.6, d.933, l.60.

5. GARF, f.R-9526, op.6, d.284, l.117.

6. GARF, f.R-9526, op.6, d.285, l.166.

Отримано 5.04.2014

* * *

Побачила світ наукова монографія Р.В.Тимченка *“Відносини Української Народної Республіки й Західно-Української Народної Республіки (листопад 1918 - квітень 1920 рр.)”* (К.: Інститут історії України НАНУ, 2013. - 347 с.).

У монографії здійснене комплексне дослідження проблем взаємовідносин УНР і ЗУНР у 1918-1920 рр., визначено передумови й причини об'єднавчого процесу, характеризуються події, пов'язані з умовами укладання Акту злуки, дається їх оцінка. Розкрито основні організаційні заходи по втіленню ідей соборної єдності України в політичній, економічній, військовій і культурній сферах, висвітлено розбіжності в зовнішньополітичних орієнтаціях політичних лідерів УНР і ЗУНР. Аналізується спільна боротьба українських армій у Наддніпрянщині. Визначено мотиви й наслідки укладання договорів лідерами УНР і ЗУНР із Добровольчою армією А.Денікіна й Польщею та вплив цих процесів на поразку Української революції 1917-1921 рр.

* * *

Вийшла наукова монографія дніпропетровської дослідниці О.Коник *“Депутати Державної думи Російської імперії від губернії Наддніпрянської України (1906-1917 рр.)”* (Дніпропетровськ: Герда, 2013. - 454 с.).

Увазі читачів запропоновано дослідження думського (парламентського) представництва від губернії Наддніпрянської України в Державній думі Російської імперії початку ХХ ст. Розглянуто персональний склад, соціальні зв'язки, детермінованість політичного вибору депутатів-представників різних соціальних верств, способи реалізації ними законотворчої та репрезентативної функцій. Думська й позадумська діяльність депутатів трактується як індикатор взаємин між владою і суспільством, які призвели зрештою до краху імперії у 1917 р. і започаткування української державності.

Для науковців, викладачів історії, вчителів, студентів і всіх, хто цікавиться історичним минулим України.

* * *

Вийшла друком монографія доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента Національної академії наук України В.М.Даниленка *“Володимир Вернадський: віхи життя і творчості”* (Київ-Вінниця: ТОВ “Нілан-ЛТД”, 2014. - 298 с.; 20 іл.).

У книзі висвітлюється життя та діяльність видатного українського і російського вченого-природознавця, філософа і мислителя, громадсько-політичного діяча Володимира Івановича Вернадського, ім'я якого займає одне з найпочесніших місць у світовій науці поряд з І.Ньютоном, Ч.Дарвіном, А.Ейнштейном. Узагальнюючий біографічний нарис підготовлено на основі його праць, щоденників, листів, маловідомих або недоступних раніше документів і матеріалів. Життєпис подається у контексті суспільно-політичних процесів і подій, сучасником яких він був.

Монографія орієнтована на істориків, викладачів, студентів та всіх, хто цікавиться долею В.Вернадського, історією науки, минулим українського народу.